

Юрій Бондарев

**БАТАЛЬЙОНИ
ПРОСЯТЬ
ВОГНЮ**

Юрій Бондарєв

**БАТАЛЬЙОНИ
ПРОСЯТЬ
ВОГНЮ**

ПОВІСТЬ

*Для середнього та старшого
шкільного віку*

*Авторизований переклад з російської
НАДІЇ ОРЛОВОЇ*

*Художник
ЮРІЙ ЗОЛОТОВ*

Київ «Веселка» 1983

P2
B81

Повесть лауреата Ленинской и Государственных премий СССР и РСФСР Юрия Бондарева «Батальоны просят огня» посвящена Великой Отечественной войне, которая стала суровой школой воспитания чувств для тех, кто ушел на поля сражения совсем молодым—со школьной скамьи, из институтских аудиторий.

Бидання друге

Перекладено за виданням:
Юрий Бондарев. Батальоны просят огня.
Повесть. Москва, «Детская литература», 1978.

70803—033
БЗ—38—10.82.
М206(04)—83

4803010102.

© Видавництво «Веселка», 1980,
переклад українською мовою,
ілюстрації

...Смертний бой не ради славы.
Ради жизни на земле.
А. Твардовский

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Бомбили сорок хвилин. У чорному до самого зеніту небі, незграбно шикуючись, з приглушеним гуркотом віддалялися німецькі літаки. Вони йшли низько над лісами на захід, туди, де на видноколі висіла каламутно-червона куля сонця, яке, здавалось, пульсувало в курній імлі.

Усе горіло, тріщало, вибухало на дорогах, і там, де ще недавно стояла за пакгаузом стара закіптюжена водокачка, тепер між рейками диміла величезна купа обвугленої цегли; клоччя гарячого попелу кружляло в задушному повітрі.

Полковник Гуляєв, морщачись од дзвону в вухах, злегка потер обпечену шию, потім вибрався на край канави й хрипко покликав:

— Жорко! Де ти там? Мерщій до мене!

Жорка Вітьковський, шофер і ад'ютант Гуляєва, вихлясто незалежною ходою вийшов із пристанційного садка, жуючи яблуко. Його хлоп'яче зухвале обличчя було спокійне, німецький автомат недбало висів на лівому плечі, з широких халяв урізнобіч стирчали запасні пенальні магазини.

Жорка присів навпочіпки біля Гуляєва і, смачно хрумкаючи яблуком, весело всміхнувся пухлими губами.

— От бродяги! — сказав він, поглянувши на каламутне небо, і трохи згодом додав: — З'їжте антонівку, товаришу полковник, ви ж не обідали...

Цей легковажний хлопчачий спокій, вагони, охоплені вогнем, біль в обпеченій шиї і це яблуко в Жорчиній руді раптом страшенно розлютили Гуляєва.

— Уже встиг? Трофеїв нагарбав? — Полковник відштовхнув простягнуту руку ад'ютанта — похмуро підвівся, обтрушуючи попід з погонів. — Ану розшукай коменданта станції! Де він, чорти б його!..

Жорка зітхнув і, притримуючи автомат, неквапливо пішов попід станційним парканом.

— Бігом! — вигукнув полковник.

Те, що горіло зараз на цій придніпровській станції, лопалось, вибухало, тріщало й малиновими блискавками вилітало з вагонів, і те, що стояло на платформах, вкриті тліючими чохлами, — все це мало стати власністю Гуляєва, все це прибувало до армії, до дивізії, до його полку, —

підтримувати в наступному прориві. Все горіло, гинуло у вогні, обвуглювалось, стріляло без цілі після півгодинного бомбування.

«Безверхі дурні! — гнівно думав Гуляєв про коменданта станції і начальника тилу дивізії, притьмом, важко ступаючи по битому склу, він прямував до вокзалу.— Під суд, сучих синів мало! Під суд! Обох!»

На станції вже з'явилися люди: назустріч бігли солдати із спітнілими сірими обличчями, танкісти в запорошених шоломах, у брудних комбінезонах. Всі, приголомшені, оглядали димний обрій; худорлявий, непоказний на вид лейтенант-танкіст, чомусь хапаючись за кобуру, бігав між ними по платформі, горлав чимдуж зривистим голосом:

— Тягни колодки! До танків! До танків!..

І, поглянувши розгублено на Гуляєва, не виструнчився, не козирував, тільки скривив свій тонкий рот.

Попереду, метрів за п'ятдесят од перону, під прикриттям мурованих стін вокзалу, що якимось чудом уцілів, стояла група офіцерів, долинали приглушені голоси. З-поміж усіх вирізнявся своїм високим зростом командир дивізії Іверзев, молодий, рум'яний полковник, у розхристаному сталюму кольору плащі, з новими польовими погонями. Одна щока його була червоніша за другу, сині очі сповнені холодного презирства й люті.

— Через вас усе загинуло! Не-гідник! Ви розумієте, що ви натворили? В-ви!.. Роз-зумієте?..

Він швидко, незграбно одвів руку, і чоловік, що стояв поруч, ніби ждучи удару, мимохіть підняв голову,— і тоді полковник Гуляєв побачив бліде з тремтливими складками обличчя пристаркуватого майора, начальника тилу дивізії, його набряклі від безсонної ночі повіки, сивий розкошланий чуб. Впадали в очі неохайний бахматий кітель, що звисав на округлих плечах, брудний підкомірець, грязюка, що прилипла до пожмаканого майорського погона: запасник, мабуть, до війни був десь господарником, «батенько й дачник»... Втягнувши голову в плечі, начальник тилу дивізії тупо дивився в груди Іверзеву.

— Чому не розвантажили вагонів? Ви розумієте, що ви натворили? Чим дивізія стрілятиме по німцях? Чому не розвантажили? Чо-ому?

— Товаришу полковник... Я не встиг...

— Мо-овчіть! Німці встигли!

Іверзев ступив крок до майора, і той знову підняв широке м'яке підборіддя, куточки його губів дрібно засмикались, ніби він хотів заплакати; офіцери, які стояли тут, одвернулися.

Поблизу, у вагонах, вибухали снаряди; один, видно бронебійний, скрегочучи, вривався в муровану бокову стіну вокзалу. Посипалась штукатурка, її шматки полетіли під ноги офіцерам. Але ніхто не зрушив з місця, не пригнувся, всі поглядали на Іверзева: густим рум'янцем взялася його друга щока.

— Під суд! — низьким голосом сказав Іверзев. — Я віддам вас під суд! Полковнику Гуляєв, підійдіть до мене!

Гуляєв, обсмикуючи кітель, одразу підійшов; але цей нестриманий гнів командира дивізії, оце стомлене, змучене обличчя начальника тилу зараз йому вже неприємно було бачити. Він невдоволено нахмурився, скоса поглядаючи на вагони, і глухо сказав:

— Поки ми не втратили всього, товаришу полковник, треба негайно повідчіпляти й розсосередити вагони. Де ж ви були, шановний? — мимоволі піддаючись зневажливому тону Іверзева, звернувся Гуляєв до начальника тилу дивізії, оглядаючи його з тим співчутливо-жалісливим виразом, з яким дивляться на муки тварин.

Майор, байдужно схиливши голову, мовчав, його сивий чуб злипся й стирчав вихорцем біля скронь.

— До роботи! Швидше! Чого ви стоїте? В-ви, розтяпа тилу! — лютував Іверзев. — Бігом! Усе робити бігом! Марш! Товариші офіцери, всім до роботи! Полковнику Гуляєв, розвантаження боєприпасів під вашу відповідальність.

— Слухаю, — відповів Гуляєв.

Іверзев почув глухуватий голос Гуляєва і, хоч розумів, що «слухаю» ще нічого не вирішує, насилу стримуючи себе, перевів погляд на коменданта станції — худорлявого, вузькоплечого підполковника, що стояв і нервово курив біля огорожі вокзалу, — і додав тихо:

— А ви, товаришу підполковник, відповісте перед командуючим армії за все разом! За все!..

Підполковник мовчав, і, не діждавшись відповіді, Іверзев обернувся, — офіцери розступились перед ним, — і він сягнистими кроками попрямував до «віліса» в супроводі молоденького, теж ніби розгніваного ад'ютанта, хвацько затягнутого новими ремнями.

«Поїде в дивізію», — подумав Гуляєв хоч і без осуду, але й без приязні, бо з власного досвіду за багато років служби в армії добре знав, що за будь-яких обставин вище начальство вільно покладати відповідальність на підлеглих офіцерів. Він знав це і сам так робив, тому не засуджував Іверзева. Неприязнь насамперед пояснювалася тим, що Іверзев призначив відповідальним не когось іншого, а саме його, ретельного роботягу фронту, як він іноді називав себе.

— Товариші офіцери, прошу до мене!

Гуляєв лише зараз близько побачив коменданта станції; обличчя коменданта було біле, мов крейда, а дрож худих пальців, які тримали сигарету, ясно промовляли Гуляєву, що ця людина тільки-но пережила. «Віддасть під суд. І за діло»,— подумав Гуляєв без жалю й сухо кинув підполковникові, зустрівши його запобігливий погляд.

— Ну, будемо діяти, коменданте!

Коли за кілька хвилин комендант станції і Гуляєв віддали розпорядження офіцерам, і до охоплених полум'ям вагонів, засвистівши парою, підкотив маневровий паровозик, з якого виглядав переляканий машиніст, і важкі танки, глухо ревучи, вже сповзали з тліючих платформ, тоді до полковника, кашляючи, пирхаючи, кліпаючи сльозавими від диму очима, підбіг захеканий начальник тилу дивізії, затряс сивою головою:

— Боєприпаси одним паровозом ми не врятуємо! Втрачимо паровоз, занапастимо людей, товаришу полковник!..

— Ех, братику ви мій,— з досадою сказав Гуляєв.— Хіба вам в армії служити? Де ж ви кашкета загубили?

Майор скрушно посміхнувся, опущеними руками м'яв, шарпав поли свого пожмаканого кітеля.

— Я постараюсь... Я все, що зможу...— проказав він благаючи.— Комендант повідомив: прибув ешелон. Із Зайцева. Стоїть за семафором. Я зараз приведу паровоз. Дозвольте?

— Швидко! — скомандував Гуляєв.— Одна нога тут... І, будь ласка, не козирайте. Руку, мов дровинаку, підносите, трясця вашій матері! Та ще й без кашкета!..

Майор одсмикнув руку, наче її вогнем обпекло, зічнено позадкував і підтюпцем побіг до перону, погойдуючи плечима, незграбно підстрибуючи, наштотвухуючись на танкістів; вони, роздратовані, лаялись. Його мішкуватий кітель, розпатлана голова промайнули востаннє в кінці перону, зникли в сизо-оранжевому диму побіля крайніх вагонів, де з тріском і свистом вибухали снаряди.

— Жорко! Давай за майором! Допоможи! А то носить його... бачиш? За смертю ганяється! — сказав Гуляєв.

Жорка всміхнувся, відповів недбало:

— Бсть,— і подався за майором своєю вертлявою, чіпкою ходюю.

Полковник Гуляєв ходив коло вокзалу, бачив, як горять вагони, як стають сторч дахи на них, розумів, що все тут, охоплене вогнем, може врятувати тільки диво. Він думав про те, що ця пожежа, знищуючи боєприпаси й споряд-

женвля не тільки для виснаженої у боях дивізії, а й для армії, оголяла його полк, батальйони, що підтяглися до Дніпра за минулу ніч. І хоч які розумні були розпорядження Гуляєва, хоч як би він кричав, хоч як накручував людей,— усе це тепер не рятувало становища, не вирішувало справи.

Він бачив, як поринає в дим і потім вигулькує в прогалинах пожежі маневровий паровозик, як свистить, метається по коліях з прилиплим до буфера зчіплювачем, роз'єднує подовбані осколками вагони, оглушуючи брязкотом заліза, заганняє їх у тупик. Танки сповзали через краї платформ на колодки, скочувались на землю; страшенно ревучи, мов обпечені звірі, сунули до лісу за станційною будовою.

Мимо вокзалу пробіг високий танкіст-підполковник, брови обпалені, обличчя розгніване, у темних смужках кіптяви; він не помітив Гуляєва.

— Підполковнику! — гукнув Гуляєв, втягуючи свій округлий живіт, як це він робив завжди, віддаючи наказ.

— Чого вам? — танкіст спинився, набряклі повіки примружились.— Я слухаю.

— Скільки танків вийшло з ладу?

— Не лічили!

— Ось що! Звільняються люди, пошліть їх розчіплювати вагони! Зараз ще надійде паровоз...

— Я людьми розкидатися не буду, товаришу полковник! Що я — без людей воюватиму?

— А як же воюватиме дивізія? Га? Вся дивізія? — спитав Гуляєв, відчуваючи, як знову збивається на тон Іверзева, і злився за це на себе.

Чорні губи танкіста стулились в одну лінію, і він відповів затято:

— Не можу! Я відповідаю за своїх людей, полковнику!

Поблизу, у вагоні, з гуркотом вибухнуло кілька снарядів, злетів дах, дихнуло жаром. Їм запекло в обличчя. На якусь мить обоє одвернулись, їх заволокло димом; танкіст закашлявся.

— Товаришу полковник, дозвольте спитати? — почув раптом Гуляєв за спиною насмішкуватий голос.

— Пі-до-ждіть! — не обертаючись, холодно відповів Гуляєв, втупивши погляд у підполковника-танкіста, який усе ще кашляв, і додав твердо:— Я вимагатиму... вимагатиму виконання!

— Товаришу полковник, дозвольте спитати?

— Хто ще тут? Що вам треба? — Гуляєв, морщачись, круто обернувся і зразу ж, ще не зовсім зрозумівши,

здивовано вигукнув:— Капітан Єрмаков? Борис? Звідки тебе принесло?

— Здоровенькі були, полковнику Гуляєв!

Перед Гуляєвим стояв капітан — середній на зріст, у злинялій гімнастерці з темними слідами від португеї; козирок затінював смагляве обличчя, карі, майже чорні очі, білі зуби виблискували в радісній усмішці.

— Ну, здрастуйте, полковнику! — жваво повторив він.— Що, не вірите? Може, доповісти?

— Та звідки тебе принесло? — сказав, затупцювавши, Гуляєв, спершу нахмурився, потім засміявся, грубовато стиснув капітана в обіймах і зразу ж відпустив його, оглянувся назад.

— Ідіть, — буркнув він танкістові.— Ідіть собі.

— Дайте щось попоїсти, полковнику! Майже чотири дні нічого не їв! — сказав капітан, усміхаючись.— І цілу добу не курив!..

— Та звідки ти?.. Ну, говори!

— З госпіталю. Чекали в дорозі, коли у вас тут скінчиться. Потім з'явився Жорка з майором, ну і... прикотили на паровозі.

— Все жартуєш? — пробурмотів Гуляєв, придивляючись до заштопаного рукава капітанської гімнастерки, і густо почервонів.— Не писав з госпіталю, хінна твоя душа! Га! Мовчиш, козарлюга!

— Я хочу не їсти, а жерти! — відповів капітан, сміючись.— Дайте хоч сухаря! Горілки не прошу.

— Жорко! — покликав полковник ад'ютанта.— Проведи капітана Єрмакова до машини!

Жорка, який скромно стояв собі осторонь, зрадив і змовницьки підморгнув капітанові голубим невинним оком:

— Тут у лісі. Недалечко.

Все, що можна було зробити в обставинах, які склалися тут, зробили. Стомлено догорали загнані в тупики вагони; з слабким, ніби лінивим тріском запізнило вибухали снаряди. Пожежа стихла. І лише тепер стало видно, що був теплий, погожий день пізнього бабиного літа. Чисте ясне небо з прозорою високою синявою розверзлося над лісовою станцією. І тільки на заході ледь помітно тріпотіли в бездонній його глибині безгучні zenітні розриви.

Поруділі, притлумлені осінню наддніпрянські ліси, що обступили чорне згарище колій, видніли, як у біноклі.

Полковник Гуляєв, розімлілий, вкритий краплинами поту, полегшено скинув гарячі чоботи, підставив стомлені ноги під сонце, розстебнув кітель на волосатих пухлих гру-

дах і ліг у пристанційному садку під безлистою яблунею. Тут усе по-осінньому зблякло, поріділо, всюди неясний полиск сонця, терпка прозора тиша, навколо шаруділо опале листя, дихало свіжим повітрям з півночі.

Капітан Єрмаков лежав поруч, теж без чобіт, без ремня і без кашкета. Полковник, хмурачись, збоку дивився на його змарніле, бліде обличчя, на рівні брови,— чорний чуб спадав на скроню, куйовдився од вітру.

— Та-ак,— сказав Гуляєв.— Значить, раніше прискакав? Що, терпцю забракло?

Борис тримав у руці пожовклий яблуневий листок, замислено мружився на нього.

— Проміняти госпітальне ліжко ось на це... варто, слово честі,— озвався він, здмухнув листок з долоні, сказав напівсерйозно:— Ви чомусь, полковнику, розтовстіли! В обороні стоїте?

— Ти мені баки не забивай,— строго перепишив його Гуляєв.— Я питаю, чого прибіг?

Борис потягся до яблуні, зірвав безлисту гілочку, подивився уважно на неї й сказав:

— От, відірвав цю галузку — і вона загинула. Правильно? Гаразд, облишмо лірику. Як там моя батарея, жива?

І, усміхнувшись, повторив:

— Жива? Твоя батарея вночі форсувала Дніпро. Ясно?— Гуляєв, лігши животом на пожовклу траву, на сухе листя, звернувся до Бориса:— Які ще запитання?

— Хто командує батареєю?

— Кондратьєв.

— Це добре.

— Що добре?

— Кондратьєв.

— Послухай-но,— грубувато й рішуче мовив Гуляєв,— хочу тебе попередити, і без жартів, дорогий мій. Будеш груди по-дурному, як осел, під кулі підставляти, хоробрість свою показувати — к бісовій матері спишу в запасний полк! І амба! Спишу — і амба! Уб'ють же дурня! Чуєш?

— Ясно,— озвався Борис.— Все ясно.

На обвітрене, широке, із спадистим зморшкуватим чолом обличчя полковника лягло невдоволення, щось схоже на усмішку замріло на його губах, і він сказав із сумною веселістю:

— Відірвана гілка! Ска-жіть на ласку! Філософ, бити тебе нікому!

Лежачи на спині, Борис усе ще замислено дивився в холодну синяву неба, і Гуляєв подумав, що цьому молодому, здоровому офіцерові немає ніякісінького діла до його слів,

до справжньої тривоги за нього, непередбаченої ніяким статутом,— вони знали один одного з Сталінграда. Полковник був самотній, удівець, і він дивився на Єрмакова, а бачив свою молодість, і тому багато чого прощав йому, як це буває часом у не зовсім щасливих самотніх людей, які вже немало пожили на цьому світі.

Вони довго лежали мовчки. Порожній, заплетений павутинням садок був наскрізь пронизаний золотавим сонцем. У теплому повітрі кружляло листя, безшумно спадало на гілки, чіпляючись за павутиння на яблунах. У цю тишу долітало з лісу далеке гуркотіння танків, тонке сичання маневрового паровозика на коліях: відгуки життя.

Сухий листок упав полковникові на плече. Він розминав його в кулаці, скосивши очі на Бориса.

— Проривати оборону будемо. Міцний горішок на правому березі. Чого ж ти мовчиш?

— Просто так, думаю. І сам не знаю про що,— відповів Борис.

Од вокзалу через садок простували дві жінки, несли чималу скриню, перев'язану мотузками. Одна жінка молода, гнучка, босонога, в полинялій кофтині, недбало запроваленою у спідницю, в косинці, насунутій на тонкі брови, йшла зігнувшись, напружуючи міцні литки; друга — в чоловічій поношеній тілогрійці, в чоботях, смагляве обличчя виснажене, зволене рісками поту, волосся розкошлане, і сонце, що припікало ззаду, просвічувало його.

— Чи далеко, красуні, йдете?— спитав Гуляв і, кречучи, сів, потер коліна.

Жінки поставили скриню. Молода випросталась, безцеремонно розглядаючи огрядну постать Гуляєва, потім грайливо-зухвалим поглядом ковзула по обличчю Бориса і раптом пирснула, засміялась.

— Допоможіть нам, товаришу полковник, речі у нас дуже важкі! Серйозно...

Борис запитав з явним зацікавленням:

— Ви десь тут близько живете? Ви тутешні? Де ви живете?

Молода всміхнулась, спритними пальцями поправила косипку, а та, старша, що в тілогрійці, низько схилила голову, її смагляве обличчя почервоніло. Молода жваво відповіла:

— Тут, недалечко. В лісі є село... Самі живемо! Просто самі-самісінькі. Може, й справді допомогли б?..

— Ходімо?— поглянув на Гуляєва Борис.— Як, товаришу полковник?

— Ти що?— сердито шепнув йому Гуляв, замахавши

великою рукою.— Не в формі ми, красуні, як бачите, босі. Наше діло воєнне, молодички любі, ніколи нам! Ідїть собі! Ідїть.

Трохи згодом, коли жінки були вже в кінці садка, полковник занепокоєно наморщив лоба.

Швидко натягуючи шерстяні носки, він промовив:

— Усе, кінець. Поїхали. Годі.

Борис жартома кинув:

— А може, підемо? Допоможемо.

— Ти що?— Гуляєв, багровіючи, сердито всунув у вузький чобіт ногу, рвучко обсмикнув на животі китель.— Годі. Залежались ми тут. А роботи по саму зав'язку!

Пелехате непекуче сонце сідало над лісом.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Ніч застала їх у дорозі, холодна, зоряна жовтнева ніч. Шумом, метушнею, людськими голосами дзвеніла лісова темрява. Жорка зрідка вмикав фари, і тоді в білому коридорі мелькала то вищирена, обернена до світла морда коня, то заляпаний грязюкою борт грузовика, то кухня, що розбризкувала по дорозі жар, то щит гармати й напружені спини візників, то сірі, невиспані обличчя солдатів. Усе це йшло, їхало, копошилось, скакало у п'їтїмї туди, де за лісами тече Дніпро.

— Гаси! Гаси фари, дияволе!— закричали од підводи, що торохтіла попереду, промайнуло бліде обличчя візника, і по борту «віліса» шмагонув батіг.

— Треба б тебе по спині оперіщити,— пробурчав полковник.— Ану, гаси. І перестань жувати, зараз же!

Хмуρο втягнувши голову в плечі, Гуляєв дивився крізь вітрове скло на дорогу; Жорка ліниво гриз сухар, однією рукою тримався за кермо, зрідка поглядаючи вгору, де струміло хистке холодне небо.

— От бродяги!— сказав він і сховав сухаря до кишені.— Погляньте, товаришу полковник, знову ліхтарі порозвішували.

В небі мріло тїм'яне жовте світло: чотири освітлювальні бомби, розсипаючи іскри, висіли високо над лісом між зірками. Вони повільно летіли, косо й тихо спускаючись. Угорі виступило з темряви, чітко вирізьбилось оголене верхів'їття дерев. Ліс зразу ожив, чорні тїні дерев поповзли, затріпотіли на дорозі, змішуючись із тїнями людей, машин, підвід; попереду дико заревли танки, хтось голосно подав команду з глибини колони:

— Сті-ій!

Жорка запитливо підняв одну брову; полковник сказав, прикрившись коміром:

— Об'їжджай!

«Віліс», обминаючи колону машин, підводи, що збилися до купи, гармати, помчав поїд самим лісом, гілки шмагали, тарабанили по бортах, по склу, машину пружно підкидало на кореневищах. Деревя розступились, стало видно, як удень. Над головою, розгоряючись, пливли «ліхтарі». Попереду з гуркотом шугонуло двома язиками полум'я, і в лісі бахнуло, загриміло, як у порожніх коридорах.

— Куди? Куди під бомби лізеш? Не бачиш? — закричав хтось розпачливо, і людська постать майнула перед радіатором. — Ку-уди?

— Стоп! — скомандував Гуляєв, виставляючи з машини ногу.

«Віліс» з ходу загальмував, і Борис ударився б об спинку переднього сидіння, якби не sprужинив руками. Полковник вийшов з машини і ступав попереду. На дорозі чорніла тьмяно освітлена «ліхтарями» колона танків; мотори гурчали, стріляючи різкими вихлопами, танки посувалися ривками до матово блискучої води. Там, у проході, який утворили підводи й кухні, з'їхавши на узбіччя, танки, ревучи, вповзали на хиткий понтонний міст.

— Дніпро? — спитав Борис, спинившись над вухом Жорки.

— Ні, рукав... Дніпро далі, — відповів Жорка. — Пронюхали, собаки, безперестанку гатять... Он кинув, бродяга! Чуєте — поросята заверещали?

Заглушуючи гул танків, голоси біля переправи, іржання коней, у небі з'явилися нові проразливі звуки, вони шмагували повітря. Небо впало; осліплюючи, шугонули з сичанням комети, палахнули вогнем у вічі; «віліс» страшною силою відкинуло назад. Бориса пройняло холодно-лоскотливе відчуття небезпеки, яке було притупилося в госпіталі, він дивився на розриви, потім побачив у хаосі вибухів на мить обернене до нього Жорчине обличчя, крізь гуркіт почув голос:

— Лягай, товаришу капітан! Пікірує!

У Бориса закалатало серце, — одвик, одвик! — повільно, розминаючись, він вийшов з машини і, розуміючи, що робить дурницю, все-таки не ліг, а примусив себе стояти й дивитися на дорогу.

В ту ж мить приголомшило всіх шалене металеве ревище мотора. З блілого неба стрімко падала на переправу важка тінь, оцирюючись кулеметними снахами. І Борис по-

спішив лягти біля машини. Малинові короткі блискавки вихором проносились над колоною. Упав, затіпався в голоблях, заіржав кінь. «О-ох, о-ох», — долинув зойк із лісу, щось заляскало по вогкому піску коло Борисової голови, і він раптом намацав і відкинув гарячу крупнокаліберну гільзу.

В глибині лісу гулко й запізнило забахкали скорострільні, зенітні гармати. Траси наосліп розсипалися в небі, все мимо, мимо низького важеного силуету літака. Гуркіт його віддалявся. Зенітки замовкли. «Ліхтарі», згасаючи, спускалися до самої води. Було чути, як на тому березі рукава рокотали танки: вони переправлялись під вогнем. Борис підвівся з землі, сердитий, неприємно вражений тим, що почуття страху виявилось сильнішим від нього, обтрусив вологий пісок, що налип на коліна, і подумав: «Розніжився. Годі. Фронтове життя починається знову».

— Хто є з санроти! Де санрота? Санітари! — почулося з колони, і вона ворухнулася, заснували люди між возами і машинами.

— Жорко! — гукнув полковник. — Усі цілі?

— Цілі, цілі. Поїхали, — відповів Борис аж надто спокійно. «Віліс» знову помчав дорогою до Дніпра.

Борис дивився на мерехтливі стовбури беріз, на темну нескінченну колону; вологий вітер обвівав холодом спітнілу від збудження шию, ще не миналась злість на самого себе після щойно пережитого страху: він не любив себе такого.

Так само, як здебільшого буває на війні, Борис боявся випадкової смерті: смерть за кілька кілометрів від фронту завжди здавалась йому такою ж принизливо безглуздою, як загибель солдата на передовій, що вибрався з окопу по нужді.

— Почалося наше, — сказав Жорка й тихо захрумтів сучарем, увімкнув на одну мить фари. Спалахнувши, вони ковзнули по борту буксуючого на дорозі «студебекера», освітили масну лиснючу піхотну кухню в кущах, юрбу солдатів з казанками; потім на перехресті доріг вихопили на сосновому стовбурі дерев'яну табличку-показник: «Господарство Гуляєва». Ця стрічка показувала ліворуч. Друга прямо — «Дніпро». Машини, підводи й люди поспішали туди, через ліс, де тьмяне зелене світло мерехтіло й гасло над верхівіттям дерев.

Полковник Гуляєв наказав:

— Повертай до нашого господарства.

— Жорко, зупини! — голосно звелів Борис.

— Що сталося?

«Віліс» зупинився; зустрічний вітер слався по землі; було чути виття буксуючого «студебекера», скрипіння коліс,

форкання коней, голоси. Борис мовчки стрибнув на дорогу, витяг з машини планшетку.

— До батареї?— стомлено запитав полковник Гуляев.— Отже, до батареї? То знай: там тобі робити вже нема чого. Ось так! Кондратьєв там. Артилерії в дивізії чимало. Знайдемо місце. Не поспішай. Була б шия, а ярмо...

— Може, за ад'ютанта візьмете, полковнику?— всміхнувся Борис.— Або в комендантський взвод?

— А! Ніколи мені з тобою антимонії розводити! Ніколи!— Гуляев раптом засопів і, роздратований, штовхнув Жорку ліктем.

— Поїхали! Спиш? Жени, жени! Чого дивишся?

Бориса обдало теплим духом бензину, війнуло в обличчя вологим струменем повітря, темний силует «віліса» застрибав у глибині лісової дороги, зник.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Одна за одною ракети спливали на тому боці Дніпра; чорна вода каскадами загоралась під кручею дальнього берега. Світло ракет спадало клоччям мертвого вогню, і тоді торохкотіли крупнокаліберні кулемети. Трасуючі кулі віялом летіли через усю широчінь ріки, вштрикувались у вогкий пісок острова, цюкали по стовбурах сосен, поближуючи синіми спалахами. Це були розривні кулі. Зрізане гілля падало на голови солдатів, на підводи, на кухонні казани.

Кілька разів підряд на тому боці скрипливо «грали»-шестиствольні міномети, низький небосхил розцвічували яскраво-червоні хвости мін. З важким дзвоном, аж земля стугоніла, рвались ті міни, засипаючи неглибокі піщані окопчики. Німці били по всьому острову — на звук голосів, на випадковий вогник запальнички, на шум грузовиків,— острів кишив людьми.

Вночі стало холодно, вогко, вітряно. Сосни спроквола, по-осінньому, гули в темряві, од води вітер приносив нудотний, гнилий сморід трупів — їх прибивало течією.

Але там, коло води, були й живі люди — цюкала сокира, долинали голоси, хтось грубо лаявся, хрипкий тенор невтримно когось пострікав:

— Ти чого цигарки жуєш? Скільки разів збираєшся помирати, розтяпо! Ану кидай!..

Було видно, як тільки злітали ракети — темні постаті саперів падали у воду, на пісок; затихав стук сокири. Зрідка той самий хрипкий тенор згадував бога й матір, кликав са-

нітара, і когось несли на плащ-палатці, спотикаючись об воронки.

А метрів за сто п'ятдесят од берега, у воронці від бомби, прикрите брезентом, тліло багаття із снарядних ящиків. Було димно тут, парували мокрі шинелі.

Простягнувши замлілі ноги, біля кволого вогника сиділо й лежало кілька солдатів-артилеристів. Вони мовчали, сонно блимали на наводчика Єлютіна. А Єлютін лежав собі на снарядних ящиках, нишком копирсався складаним ножиком у розібраному наручному годиннику.

Сержант Кравчук, смагливий хлопець років двадцяти п'яти, пом'яв над вогнем просохлу онучу, насупився і, піднявши ногу, заходився загортати її. Та раптом він завмер, скоса глянув через плече.

— Хто це там на голову сів?..— сердито спитав він.— Очей нема?

— Лузанчиков ніби,— озвався телефоніст-Грачов, злякано розплющуючи очі, сонно дмухнув у трубку:— Як там? Що там? Танки гудуть?..

Кравчук знизав плечима, обернувся. Піднощик снарядів Лузанчиков, худенький хлопчина, згорнувшись калачиком, притулився до його плеча і спав, обхопивши коліна,— його худі руки тремтіли від ознобу; на блідому, змарнілому обличчі дрижали тіні — відблиски каламутного сну. Кравчук похмуро сказав:

— Горе та й годі з малечкою. Прямо тобі дитячі ясла.

— Що?— спитав крізь сон Лузанчиков тонким голосом.

Кравчук, подумавши, ліниво підвівся, витяг з-під себе плащ-палатку і з серйозним виглядом укрив плечі Лузанчикова. Той, не розплющуючи очей, кліпаючи повіками, закутався в неї, по-дитячому схлипнув, підібгав під себе ноги.

— Та-ак, трохи не захлинувся,— сказав Кравчук, намотуючи онучу.— Плавати не вмів. Наберешся лиха з ним.

Замковий Дерев'янка, весь чорний, як жук, східно крикнув, замислився, ніби згадуючи щось, і солдати відразу ж повернули до нього голови.

— На Волзі до війни катер ходив осводовський. І в рупор безперестану горлали: «Громадяни купальники й купальниці, всі поголовно тонуть, тому просимо не запливати на середину річки!» Тутечки тобі, Кравчук, у рупор не покричиш. Можна бути вумним, як вуж, а плавати як вутюг! Ти сам за колоду обома руками тримався!

— Годі варнякати!— урвав його Кравчук.— Тобі все смішки!

Дерев'янка зітхнув і, розчарований, заглянув у казанок.

— Які смішки! Знову голодні переправлятимемось на

той берег, тут не до сміху! Де старшина? Я його порожнім казанком разів п'ять по шиї огрів би. Щоб аж у вухах залящало. Як тільки на передову — так його і нема!

— Гаразд, розберемось,— відповів Кравчук, підводячись.

Єлютін глянув угору, прислухався і сказав:

— Летять.

Десь там, над брезентом, стало чути гнітючий шерех — шу-шу-шшу-у,— що переростав у важке ревище, і близькі вибухи трясонули воронку, розкидали багаття, ящики. Брезент зметнувся над краєм воронки — і сюди, до вогню, дихнувши жаром, ступила ніч. Кравчук звично пригнувся. Єлютін швидко накрив долонею годинника, неначе птаха спіймав. Дерев'яно все ще вертів у руках порожній казанок.

Відкинувши плац-палатку, Лузанчиков, переляканий, нічого не тямлячи, схопився, глипаючи округлими очима.

— Бомблять? — розгублено спитав він. — Уже ранок? Га?

— Дальнобійна дурепа нишпорить,— відповів Кравчук і рвонув брезент на воронку. — По квадратах б'ють.

Стало тихо. З тонким свистом над брезентом пролетів знеслений уже осколок, важко й мокро плюхнув у пісок.

У цю ж мить, шаркаючи черевиками по піску, у воронку скотився огрядний солдат, у короткій не по ньому шинелі, автомат висів на грудях. Його вилицювате самовпевнене обличчя, блискучі невеликі очі, незапалена самокрутка в зубах освітилися відблисками вогнища. Він потер червоні руки, веселим, метким оком зиркнув на Єлютіна, на похнюпленого Кравчука, сів навпочіпки біля вогню.

— Гріємось, братці-слов'яни? Всипте-но за пазуху трюхи жару. Тебе, Кравчук, до комбата. І від Шурочки вітанья!

Щоки Кравчукові пройняв смагливий рум'янець.

— Чого це ти такий веселий? — ліниво спитав він. — Чому з поста пішов, Бобков, це тобі що, у бабусі на печі?

— Якби ж то на печі — хто б відмовився?

Бобков вихопив жаринку з вогню, і перекидаючи її з долоні на долоню, прикуруив, замислився, поплямкав губами.

— Старший лейтенант каже: іди, мовляв, відпочинь, а я все одно чергую. На ящиках із снарядами з Шурочкою сидять. Сидять собі й начебто думи думають.

Кравчук сердито глипнув на нього, відкинув брезент і вдерся по схилу воронки в холодну пітьму.

Вітер шумів, танцював у кронах сосен. Повіяло холодом з Дніпра. Там усе ще, прошиваючи темряву, шугали ракети, освітлювали чорну воду й чорне небо.

Щулячись від холоду (біля вогнища розморило), Крав-

чук поглянув на червоні рої куль, що, обганяючи одна одну, мчали до острова, не без прикромості послухав гудіння машин, скрип возів по піску, голоси в темряві й пішов, спотикаючись об кореневища.

— Старший лейтенанте! — стиха покликав він, нічого не бачачи в темряві осінньої ночі.

Попереду хтось простуджено покашляв і озвався, лагідно гаркавлячи:

— Ви, Кравчук?

— Я.

— Сідайте сюди. Скляра я послав старшину шукати. Зник кудись старшинка. Кухні й досі немає.

— Тут же стріляють, — насмішкувато задзвенів у темряві жіночий голос.

Кравчук вдивлявся у пільму. На ящиках із снарядами, піднявши комір шинелі, сидів старший лейтенант Кондратьєв; біля нього принишкла батарейний санінструктор Шурочка. Коли Кравчук сів, вона не відсунулась од комбата; він сам трохи одхилився і хрипким голосом запитав:

— Як воно, сержанте?

— Чому ж ви до вогню не йдете, товаришу старший лейтенанте?

Кравчук невдоволено глянув на освітлене ракетою обличчя Шурочки і додав:

— Кашляєте... А шинель, либонь, мокра...

— Всі обсушилися? — спитав Кондратьєв. — Як там Лузанчиков?

— Перемерз. Очуняти не може.

— Що там чути від Сухоплюєва?

— Танки, кажуть, там.

— Це ми й звідси чуємо, — знову насмішкувато сказала Шурочка, наче мстилася Кравчукові за його осудливий погляд.

— Так, я це звідси чую, — неквапно повторив Кондратьєв. — Гудуть.

І в цю ж мить з того берега вдарили танки. Спарені розриви на краю острова освітили чорні, зігнуті постаті саперів. І знову: постріл — розрив.

— Ось вони... Б'ють прямою наводкою, — сказав Кравчук. — В обороні стоять. Вчепився фашист, як звір. Що ж, знову купатися будемо, товаришу старший лейтенанте?

Він спитав це без усмішки, без натяку на жарт, — Кравчук не вмів жартувати, — і довго дивився на правий берег, дожидаючи, що скаже Кондратьєв. Але той мовчав, мовчала й Шурочка, і, розуміючи це мовчання по-своєму, Кравчук подумав, що до його приходу між ними була зовсім інша

розмова. Він гнівався на командира батареї; але особливо неприязно поглядав на задерикувату Шурочку, яка одверто липла до Кондратьєва. Він засуджував її ревниво й похмуро, добре знаючи її колишні стосунки з капітаном Єрмаковим. Сержант не полюбляв Кондратьєва за його дивну манеру віддавати накази: «прошу вас», «не забудьте», «спасибі»— і він тепер з почуттям невдоволення й подиву згадував ті хвилини, коли капітан Єрмаков перед батареєю називав старшого лейтенанта розумником.

Після того як капітана Єрмакова відвезли до госпіталю і його місце зайняв командир першого взводу Кондратьєв, санінструктор Шурочка стала владно, на очах усієї батареї, прибирати його до рук, командувати ним, і Кравчука прикро вражало це жіноче втручання. Досі він пробував захищати Шурочку: струнка, зграбна, в ладно підігнаній, завжди чистій гімнастерці, в хромових чобітках, вона пробуджувала в ньому тугу за жіночою ласкою.

— То як же, товаришу старший лейтенант?— ще раз спитав Кравчук, відчуваючи на собі в темряві погляд Шурочки.— Знову купатись будемо?

Помовчавши, Кондратьєв тихо відповів:

— Навряд, щоб усі переправились сьогодні вночі. Щойно я розмовляв з саперним капітаном. Лається, аж гай гуде— вісім чоловік у нього за дві години викосило. Ходімо. Поглянемо, як там...

Він підвівся, і Кравчук побачив у мерехтінні ракет його трохи сутулувату постать у мішкуватій шинелі, на якій кумедно стирчав комір.

«Який недолугий, скупався у Дніпрі— і вже застудився»,— з осудом подумав про Кондратьєва Кравчук, бо сам ніколи в житті не хворів. Шурочка теж встала, легко, безшумно, тільки чобітки рипнули. Вона владно сказала:

— Старший лейтенант Кондратьєв!

— Що, Шурочко?

— З вашим бронхітом не раджу лізти у воду. Вам коло вогню погрітись треба. Онучі просушити. Шинель. Випити горілки з аспірином.

— Що ж робити, Шурочко?— винувато мовив Кондратьєв.— Старшини нема. Горілки теж нема.

«Чому ж ти, така великорозумна, досі про це мовчала?— подумав Кравчук і сказав із злістю:

— На війні немає бронхіту.

Кондратьєв, зніяковівши, відповів:

— Так, так, звичайно. Ходімо, Кравчук.

— Що ж, ходімо!— озвалась Шурочка, ніби Кондратьєв

єв звертався до неї. І поки скрадалися в темряві між соснами, поки йшли по острову до берега, Кравчук невідступно чув позаду тонке рипіння піску під Шуриними чобітками і думав: «От сатана молодичка, нічого не боїться, закрутить Кондратьєву голову. І хто це придумав жінок на війну брати! Від них саме тільки горе, безлад і печаль».

Вони зупинилися на березі, у вогкій п'ятьмі, їх пронизував наскрізь вітер. Сторожко прислухалися до короткого загиштя на тому боці — дивно мовчали кулемети в непроглядній ночі, звідти, з темряви, війнуло солодкуватою гнилизною трупів.

— От,— прошептав Кравчук.— Притихли..

— Вечеряють,— відповів Кондратьєв, стримуючи кашель.— Німці — люди пунктуальні..

Згодом десь заюкала сокира, стало чути голоси біля води, уривчасті команди: «Ворушись! Та мерщій!» Там, унизу, метушились сапери круг невиразної плями порома, і Кондратьєв гукнув:

— Капітане, капітане!

— Хто там? Гей! Хто там?— озвався з темряви прокурений начальницький баритон.— Слуцький, це ти? Спускайся вниз!

Кондратьєв не встиг відповісти. Над Дніпром з сичанням повисли грона ракет, застрочили кулемети, змішалось зелене й біле світло в небі, змішались траси куль, конусом несучись до порома, і весь берег, пором, постаті саперів освітилися, проступили з ночі, як на жовтому аркуші паперу. Гучно здвоюючи, вдарили танки. Ліворуч знявся широкий синій стовп диму, ковзнув по берегу і вперся в човник, від якого миттю розсипались люди.

— Лягай!

Вони впали на вогкий пісок, на свіжі тріски біля самого порома, над головою миготіли трасуючі кулі. Шурочка впала поруч з Кравчуком.

— Розривні,— пояснив Кравчук і побачив: до Кондратьєва, що лежав попереду, підповзає від порома чоловік в офіцерському кашкеті.

— Хто такі?— спитав, тамуючи подих, начальницький баритон.

— Що там з поромом?— запитав Кондратьєв.

— А ви хіба не бачите? Йй-богу! Швендяєте, демаскуєте. Людей у мене косить. Дайте солдатів. Чоловік п'ять-шість. Пришліть людей... І чешіть звідси.

— Скільки потрібно людей?

— Десять чоловік.

— Багато просите,— лагідно заперечив Кондратьєв, і

Кравчук, почувши, подумав з полегкістю: «Начебто правильно...»

— Ну, мерщій, мерщій, давай звідси, артилеристи... Бачите, прожектори нишпорять... Швидко! Не демаскуй!

Вони насилу вибралися від саперів і мовчки рушили в глибину острова. Кондратьєв покашлював. Шурочка йшла поруч з ним. Кравчук запитав:

— Кого пошлемо?

— Подумаємо,— непевно відповів Кондратьєв.

Попереду було чути, як форкає кінь, тихий металевий звук; під деревами над самою землею зажеврили жаринки, дихнуло теплими пахощами підгорілої пшоняної каші.

— Хто йде?— пролунав зовсім близько жвавий голос.

— Це ви, Скляр? — спитав Кондратьєв.— Знайшли старшину?

— Товаришу старший лейтенант, ви тільки, будь ласка, не дивуйтесь. Ви не повірите своїм очам!— кваплячись, говорив невидимий у темряві Скляр.— Ви не повірите своїм очам, кого я привіз від старшини! Він був у старшини...

— Що, що?— не зрозумів Кондратьєв.— Про кого ви?

— Я вам не скажу, ви самі побачите!— радісно вигукнув Скляр.— Це майже військова таємниця...

Кравчукові не сподобалось, як вільно розмовляв солдат із старшим лейтенантом.

— Що таке?— грізно спитав Кравчук.— Чому так із старшим лейтенантом?

— Я прошу пробачення! Товаришу старший лейтенант... товаришу сержант, ви не повірите своїм очам! Ви самі побачите,— сказав пошепки Скляр.— Там, у воронці!

Вони підійшли до воронки, виритої бомбою; знизу було чути голоси. Кондратьєв відкинув брезент, і всі троє зсунулися вниз, до багаттячка, в дим, у тепло, в запах паруючих шинелей.

Біля вогню серед солдатів, біля спітнілого розгубленого старшини Цигичка сидів на ящику капітан Єрмаков, чисто виголений, веселий, у розстебнутій на грудях шинелі, їв гарячу кашу з казанка, студив ложку, поглядаючи на тих, що прийшли, темними усмішливими очима. І Кравчук, зрадивши, враз помітив, як Шура прикусила білими зубами губу, як золотий гудзичок на її грудях сколихнувся, як у Кондратьєва стало розпачливим обличчя.

— Сержожа!..— вигукнув Борис, брязгнув ложку в казанок і, відштовхнувши запобігливого старшину, підвівся назустріч Кондратьєву.— Здрастуй, Сержожко! Здрастуй, Шуро! Здоров, брате Кравчук!

Він міцно обняв Кондратьєва, потім Кравчука, жартів-

ливо обняв і Шурочку, дзвінко поцілував її в щоку і засміявся.

— Ану, сідайте всі! Старшина, казанки й гарячу кашу. Та помасти добре! Швидко!

— Слухаю, товаришу капітан!

Старшина Цигичко, немолодий чоловік з гострим хрящуватим носом і пухлим ситим обличчям не виліз, а вигулькнув з-під брезенту, цівочка піску зашурхотіла під чобітьми Шурочки, Кондратьєв сів на край ящика і схвильовано сказав:

— Несподівано ти. З госпіталю? А я тут замість тебе команду...

— Дуже радий,— сказав Борис.— Слухай, по дорозі я дізнався, що в тебе чотири гармати по той бік, а хлопці ось розповіли, що лише дві...

Отже, половини батареї нема? Поясни, будь ласка.

Кондратьєв зітхнув, поклав руки на коліна й сконфужено став розповідати, що тільки дві гармати пощастило переправити на правий берег: одну прямим попаданням розтрощило на поромі, на середині Дніпра, плоти затонули; четверта гармата ще не повернулася з армійських майстерень, уже там другий день; учора вбило лейтенанта Григор'єва, поранило сержанта Соляника, Грачова, Дерябіна. Решта добралися сюди плавом, з пораненими. Це було минулої ночі...

Борис колупнув ложкою гарячу кашу, знову кинув ложку в казанок.

— Отже, фактично батареї нема?

— Так, я щойно від саперів. Просять людей. Вони втратили багато бійців.

Борис, примружившись, запитав:

— Скільки ж вони просять людей?

Кондратьєв закашлявся, одвернувся, ніяково струшуючи сльози, вичавлені сухим, простудним кашлем.

— Шість чоловік.

По острову, обганяючи один одного, пронеслися розриви — понад берегом, все ближче та ближче, праворуч і ліворуч... Брезент пружно вигнувся. Всі, хто сидів у воронці, заходились коло їжі, ніхто не дивився ні на Бориса, ні на Кондратьєва — всі чекали. Шість чоловік — отже, треба зараз іти від цього багаття туди, під вогонь, у холодну воду, щоб виконувати не свою роботу.

— На чужій шії хочуть у рай в'їхати,— байдужно мовив Дерев'яно.

Лузанчиков, угорнувшись у кравчуківську плащ-палатку, поблискуючи очима, присунувся до вогнища, Єлютін

недовірливо поскріб порожній казанок, перекинув, поклав на його дно годинника. Придержав рукою, бо годинник, подзвонюючи, затанцював од вибухів. Бобков спокійнісінько витирав соломою ложку, зиркав на похмурого Кравчука, а з-за його спини запитливо дивився телефоніст.

Острів стугонів од вибухів. Один із них гримнув над брезентом.

Тоді у воронку, хлюпаючи на добротну офіцерську шинель кашею з кількох казанків, з'їхав навсидячи старшина Цигичко і, фальшиво всміхаючись, сказав:

— Як бахне коло кухні, хай йому біс! Коней усіх переб'є! А прожектором по берегу... Та кулемети... Смалить як сатана!

Ставлячи казанки, він роздув хрящуватий ніс і чомусь запобігливо всміхнувся до Шурочки. А вона, бліда, напружено стежачи, як розгоряється багаття, озвалася насмішкувато й зухвало:

— Всі снаряди рвуться коло кухні. Це давно відомо! Стріляють у нас, а снаряди рвуться у вас.

Але в цю мить ніхто не підтримав її. Старшина тихо зітхнув, відійшов у тінь, помалу зішкрябуючи трісочкою кашу з шинелі.

— Шість чоловік? — перепитав Борис і подивився на Шурочку, на Кондратьєва ніжно. — Жодного бійця. На що ви зараз придатні? Наминайте кашу.

— Я обіцяв саперам, — заперечив Кондратьєв, від хвилювання гаркавлячи дужче, ніж звичайно. Він схилився до вогню, стиснув худі руки на колінах. — Бачив, що коїться на острові? Сапери просто не встигають...

Борис носком хромового чобота підкинув дощечку в вогонь, від чого задзвеніла до блиску начищена шпора, й голосно покликав:

— Старшина! — І коли Цигичко в солодкому чеканні обернув до нього своє сите обличчя, Борис спокійно запитав: — Скільки разів без мене тут ви запізнювались на батарею з кухнею?

— Товаришу капітан!.. Як же так можна?

— Гадаю, не менше шести разів. Отже, візьміть п'ять чоловік іздових, ви — шостий. І в розпорядження саперів. Кухаря Караяна залишіть замість себе. Все.

В бистрих чіпких пальцях старшини зламалась трісочка, якою він чистив шинель, поголені щоки затремтіли безпорадно.

— Товаришу капітан...

Борис пильно оглянув його з ніг до голови і спитав заклопотано:

— Чи ще багато у вас цілих шинелей в обозі? Чуєте, Цигичко?

— Нема, товаришу капітан... Як же так можна?..

— На самогон міняєте? Чи на сало? У вас було дванадцять шинелей в запасі.— Борис безцеремонно повернув умить спітнілого старшину до світла, знову зміряв його гострим поглядом.— Що ж, чудова офіцерська шинель. Гарно пошита. Знімайте, вона вам замала. Ви розтовстіли, Цигичко. У вас не фронтовий вигляд.— І обернувся до Кондратьєва:— Зніміть-но свою шинель. І поміняйтесь. Як ви раніш не здогадались, Цигичко? Люди ходять у мокрих шинелях, а ви й вухом не ведете.

Цигичко злякався, не зразу знайшов свої гудзики, став поспішно розстібувати шинель, а Кондратьєв, з червоними плямами на щоках, пробурчав:

— Не варто... Не треба... Навіщо?

Пальці Цигичка повільніше попливли по гудзиках. Він на якусь мить завмер. Але Борис, помітивши це, сказав голосніше:

— Зняти шинель!

Старшина заметушився, зняковів, як голий у бані, скинув шинель, відстебнув погони, і Кондратьєв недбало накинув її на вогку гімнастерку.

— Марш!— сказав Борис старшині.— І через десять хвилин щоб були з людьми тут. Гадаю, ви зрозуміли мене.— Він усміхнувся Шурочці, яка тільки мовчки дивилась:— Ходім!

«Хазяїн приїхав»,— задоволено подумав сержант Кравчук, котрий суворо спостерігав це все.

Він співчутливо подивився в спину Шурочці, що слідом за Борисом покірно вибиралася з воронки.

— Ти ждала мене, Шуру?

— Я? Та, мабуть, ждала.

— Чому розмовляєш так холодно?

— А ти? Невже тобі жінок мало було там, у госпіталі? Гарний, ордени... там люблять фронтовиків... Ну, чого ж ти мовчиш? Так зразу й замовк...

— Шуру! Я дуже скучав...

— Скуча-ав? Ах, ти скучав? Ти так скучав, що навіть жодного листа не написав?

— Госпіталь перекидали з місця на місце. Адреса мінялась. Ти ж сама знавш.

— Я знаю, що тобі від мене потрібно...

— Замовкни, Шуру!

— От бачиш, «замовкни»! Ну що ж, я солдат. Слухаю.

— Пробач.

Він сказав це і почув, як Шура недоречно засміялась. Вони стояли кроків за тридцять од воронки. Вітер колихав у темряві голоси солдатів, які все ще прибували на острів, часом приносив нудотний сморід кінських трупів, порошив сухим листям. Воно сипалося з гілок, що їх торгав вітер, чіплялось за шинель,— по острову вільно гуляв жовтень. У чорноті ночі невиразно біліло Шурине обличчя, темніли знайомі смужки брів, але йому був неприємний її недоречний сміх, її задирилий голос; в якому забринів біль. Борис її спитав:

— Шура, сталося щось?

Він обняв її за нерухому пряму спину, знайшов холодні губи... Вона відповіла йому мляво, байдуже, тоді він легенько, роздратовано відштовхнув її од себе.

— Ти забула мене?— і, помовчавши, повторив:— Ти забула мене?

Вона стояла недвижно.

— Ні...

— Що «ні»?

— Ні,— сказала вона вперто, і дивний звук, схожий на тугий клубок, застряв їй у горлі.

— Шура, я тебе не впізнаю. Ну, що з тобою?— Він узяв її за плечі, злегка трусонув.

Вона мовчала. Праворуч, метрів за п'ятнадцять, продираючись через кущі й перемовляючись між собою, пройшла група солдатів до Дніпра, хтось із них сказав: «Встигнути б до ранку...»

Перечекавши з нетерпінням, поки вони пройдуть, Борис обняв Шуру, наблизив її обличчя до свого і побачив, як темні брови її печально, кволо здригнулись, і, піднявши голову, кусаючи губи, стримуючись, вона, беззвучно схлипуючи, заплакала. Вона немов ридала в собі, без слів.

— Ну чого ти, чого?— з жалістю спитав він, пригорнувши її, тремтливу, до себе.

— Тебе вб'ють,— застогнала вона.— Уб'ють. Такого...

— Що?— Він засміявся.— Годі плакати! Якесь безглуздя, чорт візьми! Навіщо ця панахида?

Він припав до її губів, сухих, гарячих, та Шура рвучко відхилила голову, вирвалася з обіймів і, відступаючи од нього, притулилась спиною до сосни і сказала злим голосом:

— Не треба. Не хочу. Нічого не треба. Ми з тобою чотири місяці. Фронтowa коханка з дитиною?.. Не хочу! І мене можуть убити з дитиною...

— Яка дитина?

— Вона може бути.

— Вона, може, є?— тихо спитав Борис, підходячи до неї.— Чого вже там «може бути»? Є?

— Нема,— відповіла вона і захитала головою.— Нема. І не буде. Від тебе не буде.

— А я хотів би.— Він усміхнувся.— Цікаво, якою матір'ю ти була б. І дружиною... Ну, годі плакати. В госпіталі я тебе не зраджував. Вмирати я не збираюсь. Ще тебе поцілував. Поцілуй мене.

Шура стояла, притулившись потилицею до сосни.

— Ну, поцілуй же,— наполягав він.— Я дуже скучив. Ось так обніми (він поклав її м'які руки собі на плечі), пригорнись і поцілуй!

— Наказуєш? Еге ж?— байдужим голосом спитала вона, намагаючись вивільнити руки, але Борис не випускав їх, а закинув собі на шию.

— Дурниці, Шура! Я ж іще не командир батареї. Поки що Кондратьєв.

— А всім уже наказуєш! Як ти любиш командувати, Борисе!

— Все-таки це моя батарея. Справді, уколошкають ні з того ні з сього, як ти наврочила, і не доведеться цілувати тебе...

Шура, схлипуючи, зітхнула, потім мовчки наблизилась до Бориса, несміливо припала до нього, заглянула йому в очі.

Він міцно обняв її.

«Знову, знову все почалось»,— охоплював Шуру смутком, коли вони йшли до батареї.

Борис говорив їй стомлено:

— Я поспішав сюди. До тебе. Невже не віриш?

«Ні, я не вірю,— думала Шура,— але я винувата, винувата сама... Йому треба виправдовувати непотрібне кохання, в яке він сам не вірить... Усе тимчасове, все ненадійне... Він поспішав сюди? Ні, не до мене поспішав. Він жодного разу серйозно не сказав, що любить. Та коли б я почула це, не повірила б. Він тільки сказав якось: найкраще, що створила природа,— це жінка... мати... дружина... Дружина!...»

Гнівні, розпачливі сльози підступили до горла, перехопили дихання гарячим, тугим спазмом.

А Борис у ці хвилини, ніжно, міцно припавши своїм плечем до неї, спитав занепокоєно:

— Ну, чого ти мовчиш?

Тоді вона відповіла, проковтнувши сльози, щоб він не помітив їх,— все одно не зрозумів би її:

— До батареї прийшли.

У далекому світлі ракет темніли між деревами ящики з снарядами.

Силует вартового біля них не поворухнувся, коли під ногами Бориса й Шури зашаруділо листя.

— Ей, там, коло ящиків!— гукнув Борис.— Поснули? Винесуть у мішку к бісовій матері за Дніпро!

Опецькувата постать вартового затупцювала, заметушилась, і зразу ж відповів бадьорий голос Скляра:

— Я не сплю, ні. Я слухаю, як вітер свистить на кінчику мого багнета. Все гаразд.

— Невже все гаразд?— спитав Борис, поглянувши на голубий промінь прожектора, що ковзав по берегу.— Німці життя не дають, а ти — «все гаразд»...

— Так точно. Вчора викупали. Нас і піхоту. А піхота вся знову на цей берег — назад. Як мухи на воду. Всі назад, на острів... А якщо знову викупають нас?

— Поклич Кондратьєва, — показав Борис.

— А він старшину з їзовими до саперів повів.

— Пізнаю інтелігента. Не міг послати Кравчука, — насмішковано сказав Борис.— Ходімо, Шуру, до них.

— Куди?— Шура стояла, уткнувши підборіддя в комір шинелі.

— До саперів.

— Не треба цього. Не треба!— несподівано попросила вона.— Навіщо тобі?

Він глянув на неї здивовано. Ніколи раніш вона не втручалась в його справи; просто він не допустив би, щоб вона хоч якоюсь мірою впливала на його вчинки. Але чомусь зараз після її приглушених сліз, до яких він не звик, які були неприємні йому, Борис не міг розгніватись на неї. І він відповів напівжартома, нехтуючи тим, що подумає про це Скляр:

— Війна на те й війна, що всюди стріляють. Виходить, ти не розлюбила мене, Шуру?— Нагнувся, відчепив шпори, недбало кинув їх па ящик із снарядами.— Сховай, Скляр.

— Це правильно, вони таки демаскують, — згодився Скляр.— Це ні до чого. А мені як, товаришу капітан? Знову до вас в ординарці? Так?

На дорозі, яку чути було крізь вітер віддаленим рухом, голосами, раптом спалахнули, наближаючись, коливаючись на стовбурах сосен, смужки світла.

Скляр схопився, сягнув у темряву, вигукуючи:

— Стій! Гаси світло! Куди преш? Не бачиш,— батарея! Гаси фари, кажу тобі!

Фари погасли.

— А мені батарея не потрібна, не скигли, бога ради! Оце налякав, аж коліна тремтять. Мені капітана Єрмакова.

Низенький «віліс», вдершися в кущі, м'яко спинився, і по незворушному голосу, по легкій ході Борис упізнав Вітьковського.

— Ти?— спитав Борис.— Що привіз?

— Я,— відповів Жорка, весь приємно пропахлий бензином, і щось ткнув у руку капітанові.— З'їжте галетку. Чудова, німецька. Вас негайно — в штаб дивізії. Іверзев викликає...

— Іверзев?

— Угу.— Жорка потяг за рукав Бориса, дихаючи м'ятною галеткою, зашепотів:— Тут нібито форсувати не будуть. Щось затівається. Якась катавасія... Вас — негайно. З'їжте ж галетку...

— Галетку? — задумливо спитав Борис.— А багато в тебе цих галеток?

Жорка радісно відповів:

— Та з півмішка, мабуть. У машині з запчастинами вожу. Щоб полковник не помітив. Він тільки щось побачить — р-раз!— і за борт! І сто чортів на голову. В Сумах на німецьких складах узяв.

— Давай сюди, аристократ. Викладай з мішка на ящики. Скляр, віднеси хлопцям конфісковане...

Він підійшов до Шури, пильно глянув на її бліде обличчя і не побачив, а вгадав по її вигнутих бровах чи то скриту тривогу, чи радість.

— Що?— спитала вона пошепки.

— Іду. Передай Кондратьєву. Та ще скажи, щоб не хизувався інтелігентністю.— І похапцем, холодно поцілував, ледь приторкнувшись до її губів. Вона відчула байдужий холодок його поцілунку і ревниво й мстиво твердила сама собі: «Вже не потрібна йому. Ні, не потрібна».

А він, сідаючи у «віліс», спитав:

— Може, зі мною поїдеш?

— Ні, Борисе. Ні...

— Пограбували!— сказав Жорка й засміявся.

«Віліс» рушив, затріщали кущі. Шура, спершись рукою на ящик з снарядами, дивилась у п'тьму, де трасуючою кулею швидко мчав червоний вогник машини, і з печальною гіркотою подумала: «Пограбували. Це він про мене сказав».

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

У цьому невеличкому селі тили дивізії змішалися з полковими тилами,— все було захаращено штабними машинами, санітарними й господарськими підводами, курними кухнями, від яких струмили в осінньому повітрі пахощі теплого варива, осідланими кіньми полкової розвідки, дивізіонних зв'язкових та ординарців. Усе це о третій годині ночі не спало, пересувалось і жило особливим, гарячковим життям, так буває завжди, коли раптом припиняється паступ.

Круто об'їжджаючи важкі тягачі, причеплені до них гармати, темні, замасковані ялиновим гіллям танки, Жорка вивів нарешті машину на середину вулиці, звернув у провулок, густо порослий травою. «Віліс» вкотив під дерево, мов у курінь; крізь віття тепло світилися червоні щілини віконниць. Жорка, зіскакуючи на дорогу, сказав:

— Полковник спочатку велів до себе завезти. Свої, свої — не чужі! — весело озвався він до вартового, який окликнув його з ганку. — Чого галасуєш — людей лякаєш?

Борис зійшов по сходинках і, розминаючи ноги, вступив до хати, примружився після темряви. Війнуло пахощами смаженого насіння, хлібом. На столі яскраво горіла трилінійна гасова лампа з добре протертим склом, освітлюючи чисто вибілену кімнату, простору піч, вишивані рушники над образами в кутку. Сяючи радістю на вкрай здивованому молодому обличчі, від столу, від паперів запобігливо схопився, обсмикуючи гімнастерку, полковий писар, жвавий, білоголовий, і начищена до срібlistого блиску медаль «За бойові заслуги» колихнулася на його грудях.

— Товаришу капітан? Здрастуйте! — схвильованим, хрипкуватим голосом проспівав він, виструнчився, а праву, в чорній долоньку непомітно, швидко витер об гімнастерку. — З госпіталю? До нас?

— Привіт, Васю! Живий? — відповів Борис і зразу ж помітив біля печі незнайомого солдата, котрий сидів і позіхав, з замислено-пезалежним виглядом бавився новеньким парабелумом. Дужий у плечах, він був у офіцерських юхтових чоботях, у суконній новій гімнастерці, на ремені виблискувала розстебнута лакована німецька кобура.

— Розвідник? — спитав Борис, прислухаючись до стисених голосів на другій половині. — «Язиків» привели?

— Точно. — Солдат підкинув парабелум, запхнув його в кобуру, що висіла на лівому боці: так носили пістолети німці.

— Полковник з ними розмовляє, — таємничо шепнув Вася.

— Довго вони чомусь...

Борис увійшов саме тоді, коли полковник Гуляєв, очевидно, закінчував допит полонених. Він сидів за столом, зморений, огрядний, з розпухлою шиєю, заклеєною латками пластиря, обернувшись усім тілом до вузьколицього лейтенанта-перекладача з косими дженджуристими бачками, похмуро про щось запитував. Побачивши на порозі Бориса, полковник урвав розмову на півслові, і в його стомлених, насторожених очах промайнула тривога, але він спокійно сказав:

— Сідай, Єрмаков.

Побачивши незнайомого офіцера, високий, в коротенькій куртці німець схопився, розігнувшись, немов пружина, задер юнацьке, роздвоєне ямочкою підборіддя. Другий німець навіть не поворухнувся, він, згорбившись, сидів на табуретці; вже лисуватий з лоба, невеличкий, сухенький, жовтий, наче личинка, він, здавалось, дрімав; ноги його, поранені, були так забинтовані, що нагадували ляльки.

На столі з гудінням ясно світили дві артилерійські гільзи, заправлені бензином.

Борис сів на підвіконня, і високий молодий німець також сів, засовався на табуретці, звично, по-домашньому пригладив чуб, раз у раз запитливо озираючись на Бориса.

— Сьогодні взяли,— сказав полковник тихо.— Кулеметники. Ось цей, миршавий, поранений, коли його брали, хотів себе порішити. Єфрейтор... до речі, робітник друкарні. Кіндер, кіндер, троє кіндер у нього. А цей молодий — нікчема.

— Я, я,— посміхаючись, постукав себе в груди молодий і показав палець, мовляв, і в нього теж є дитина, а лисуватий, згорблений подивився на його палець і мляво пожував губами.

— Час минає,— невдоволено сказав полковник перекладачеві.— Спитайте в цього ще раз... Де в них резерви, які фланги? Докладніше. На що розраховують?.. Молодого не питай, цей що завгодно наплете... Миршавого...

Перекладач квапливо й чітко заговорив, звертаючись до лисуватого, німець, мов сліпий, блимав на нього, скривившись, підняв одну ногу-лялечку, переставив її і відповів дуже повільно, рівним, в'їдливим голосом. Перекладач забігав олівцем по паперу, з пересторогою нахилився до Гуляєва:

— Оборона в глибину на кілька кілометрів. В кілька ешелонів. На флангах танки. Артилерія. Це Східний вал. Він заступає шлях до Дніпрова. Всі офіцери й солдати так кажуть. Наказ по арміях — ні кроку назад. За відступ —

розстріл. Тут люфтваффе. Вони закінчать саме тут війну перемогою. Розіб'ють російські армії і перейдуть у наступ. Дніпро — це перелом війни. До Дніпра німецька армія відступала. Це був тактичний хід. Зберегти сили... До того ж проти нас тут воюють і росіяни. Власовці. Вони стріляють до останнього патрона. Бо їм від нас не буде пощади. Як не буде пощади й полоненим німцям. Ми їм влаштуємо телефон...

— Ти бачиш,— озвався Гуляєв, сторопіло тарабанячи пальцями по столу.— Ні кроку назад. А спитай-но його, що таке телефон?

Знову рівний, в'їдливий голос, і знову олівець перекладача забігав по паперу.

Їм обом, йому і ось цьому молодому дурневі, розпанахають животи, розмотають кишки і зв'яжуть їх вузлом. За те, що вони чинили звірства на Україні. Але німці не були надто жорстокими. А хіба війна буває без жорстокості? Це знає російський полковник.

Коли перекладач замовк, миршавий знову переставив свою ногу-лялечку, а обличчя молодого скам'яніло, рожеві губи розгублено-жалюгідно витяглися, лоб і кругле підборіддя вкрилися рісками поту. Борис усміхнувся; полковник Гуляєв ще дужче затарабанив по столу, напружено з-під припуклих повік розглядав лисуватого німця.

— Скажи йому,— суворо мовив полковник,— що телефон влаштовували російські білогвардійці. Коли був Колчак. А в нас дроту вистачає, Та ще скажи йому... Як же це так... він, робітник, пролетар... і воює з спокійною душею проти російських робітників... Чи знає він, що таке міжнародний пролетаріат? Ану, спитай його... Чим виправдовує він себе, що воює як запеклий есесівець? Адже він робітник?

Перекладач глибокодумно наморщив лоба і, так само як і полковник, чітким, строгим голосом заговорив з лисуватим. Очі в цього німця, очі хворого птаха, поійняті сугою байдужності, непозбутньої втоми, на мить ніби стали чистішими, пропустили в себе зміст поставленого завдання, і він відповів дуже швидко, майже з відразою. Перекладач не впевнено і не зовсім охоче переклав:

— Коли після Версальського миру Німеччина голодувала, міжнародний пролетаріат не допоміг їй. Німеччині потрібен був хліб, а не слова.

— Годі! Кінчай!

Гуляєв швидко встав, і, ніби все зрозумівши, підхопився молодий німець, виставив кругле підборіддя, виструнчився, завмираючи; тоді старий, наче по команді, підняв свою ма-

леньку лисувату голову, коротко й злобно процідив крізь зуби молодикові.

— Про що він?— нахмурився Гуляєв.

— Він сказав: отямся, котяче лайно, ти солдат!— похнюпившись відповів перекладач.

— Легостаєв! Відвезти. До штабу дивізії!— наказав Гуляєв.

Розвідник увійшов тихою ходою, поправив на лівому боці кобуру парабелума.

В ту ж хвилину молодий німець покірно став на коліна перед лисуватим, нагнув свою мідну шию, обережно, ніби обмацуючи, де не боляче, взяв єфрейтора за талію й легко посадив собі на плечі, ноги-лялечки звисали на його груди. Поранений німець смикнувся од болю, зціпив зуби, але не зронив ані звуку.

— Проходь,— сказав Легостаєв, причинивши двері.

Пригнувшись, щоб єфрейтор не зачепився за одвірок, молодий німець виніс його з кімнати, і Легостаєв зачинив за ним двері. Стало тихо. В роздумі, повагом Гуляєв складав карту, що лежала на столі, і скоса поглядав на Бориса.

— Нічого не скажеш! Запеклі вороги виступають проти нас. Шапками не закидаєш! На «ура» не візьмеш!

— Цікавий тип цей єфрейтор,— сказав Борис.

— Таке говорите, товаришу капітан,— несміливо озвався перекладач, все ще не підводячи голови.— Це переконаний гітлерівець. Що ж у ньому цікавого? Дивно...

Борис презирливо зміряв перекладача поглядом.

— А я й не сподівався побачити в цьому єфрейторові прихильника росіян.

— Припиніть марні балачки!— гримнув Гуляєв, швидко надіваючи шинель.— Можете йти, лейтенанте. Капітан Єрмаков, залишіться. Тебе викликав не я,— сказав він Борисові, коли перекладач вийшов.— Тебе викликають до штабу дивізії.

— Навіщо?

Гуляєв одвів очі, занепокоєно відповів:

— Нема коли. Ходімо... Іверзев не любить, коли запізняються.

В хаті, де розташувався штаб дивізії, було світло, чисто і серед офіцерів, котрі сиділи попід стіпами, панувала та підкреслена й шаноблива тиша, яка у військовому середовищі завжди означає, що поруч — вище начальство: тут старанно поголені ад'ютанти й офіцери ходили безшумно, тут звикли говорити неголосно, команди не повторювались двічі — тут мозок дивізії. До того, як востаннє поранило

Бориса, йому доводилось бувати в штабі дивізії, ще коли нею командував генерал Остроухов, і щоразу, відїжджаючи в батарею з цієї нашітїші, котра нагадувала мудрий спокій забутих московських читалень, Борис виносив звідси прикру невдоволеність, ніби хтось нагадував йому, що війна — це не його професія, що звання капітана, ордени, які так легко він здобув, все чуже, не його, і, можливо, він віддав би все за одну лекцію з вищої математики. Таке відчуття було в нього тому, що давно звик до офіцерської форми, йому часом здавалося, що воював усе життя, а слава про нього як про сміливого до зухвальства офіцера давала йому певну свободу: не виструнчуватися в тилах, підкреслюючи повагу до зірочок, перед вищими офіцерами, що дуже не подобалось педантично-обачному в питаннях субординації полковникові Гуляєву, говорити відверто, сміятися тоді, коли хотілося сміятись, тобто поводитись так, як може поводитись офіцер, який знає собі ціну і який звик до щирості в стосунках на передових позиціях.

Коли Борис разом з полковником Гуляєвим увійшов до повної офіцерів кімнати, мабуть, усі вже зібралися, більшість з них привітно закивали головами Борисові; він бачив знайомих командирів стрілецьких батальйонів, стомлених, недбало поголених, в несвіжих гімнастерках, і підморгнув їм у відповідь, усміхнувся, але зразу ж скорчив удавано офіційне обличчя, почувши густий, шанобливо знижений голос Гуляєва, який доповідав полковникові Іверзєву про їхнє прибуття. Гуляєв ступив крок убік, двома руками обсмикнув кітель на опуклому животі, насупився, кашлянув у долоню, сів до столу, де в хисткому цигарковому диму білили обличчя. Дотримуючись субординації, Борис мав доповідати за полковником, але не встиг. Командир дивізії Іверзєв, рум'яний, світлочубий, з синіми холодними очима, одягнений у чудово пошитий сталього кольору кітель, твердо сказав соковитим голосом:

— Запізнюєтесь, капітане Єрмаков! Причини?

— Я тільки що з Дніпра, товаришу полковник, — відповів Борис, уловивши застережливий погляд Гуляєва.

— Треба встигати, капітане Єрмаков. Встигати! Сідайте!

З Іверзєвим він зустрівся вперше; того прислали сюди, коли Борис був у госпіталі, здається, із запасного офіцерського полка, щоб змінити старого, забарливого генерала Остроухова, аж надто обережного в операціях та в своїх рішеннях. За столом Борис побачив заступника командира дивізії по політичній частині полковника Алексєєва. Він сидів охайний, підтягнутий, раз у раз проводив рукою по високому чолу, по гладенько зачесаному назад негустому

волосі; худорляве інтелігентне обличчя було свіже, ніби щойно вмите, розумні очі лагідно й знайомо примружились, побачивши Бориса. Борис кивнув замполітові, і зразу ж підполковник Савельєв, начальник штабу дивізії, чоловік тихий, серйозний, з хворим серцем, витяг з рота незапалену люльку й теж закивав сивуватою головою, немов зрадів, що прибув капітан.

З такої до себе уваги Борис зразу збагнув, що в штабі була розмова про нього, і тут же переконався в цьому, почувши шепіт:

— Вітаю, капітане! Як кажуть, з корабля на бал?

Це був Максимов, командир стрілецького батальйону, офіцер середнього віку, рудуватий, добродушний, лагідний погляд з-під коротких золотавих вій світився дівочою грайливою усмішкою; вона бриніла і на його щоках, завжди викликаючи усмішку у відповідь.

— Схоже на це,— відповів Борис.— А що?

Максимов поклав руку Борисові на коліно, показав бровами на Іверзева, притуливши палець до губів.

— Потім, потім...

— Прощу слухати!

Полковник Іверзєв, високий, кремезний, ясно дивився перед собою; товстий олівець він тримав у маленькому міцному кулаці, кулак беззвучно ліг на карту, мимоволі привертаючи увагу офіцерів. І Борис, згадавши м'яку руку старого Остроухова, чомусь подумав, що кулачок цей нещадно сильний, властолюбний, негіддатливий... Іверзєв заговорив:

— Товариші офіцери! Позавчора два передові батальйони полковника Гуляєва підійшли до Дніпра, намагалися форсувати його... Все це, як відомо вам, вирішальних результатів не мало.— Сині очі Іверзева ковзнули по нахмуреному обличчю полковника Гуляєва.— Вогнем танків, артилерії, кулеметним вогнем батальйони розкидано по воді, вони змушені зайняти попередню позицію на острові.— Товстий олівець ткнувся в карту.— За винятком двох, лише двох неповних стрілецьких взводів і одної гармати полкової батареї, яким вдалося переправитись на правий берег.

«Чому одна гармата? Звідки ці відомості?»— Борис знизав плечима, і зразу ж Іверзєв перевів на нього погляд — синє, холодне світло відчув Борис на своєму обличчі. Полковник вів далі:

— Всі спроби двох батальйонів форсувати Дніпро вчора вночі закінчились марно. Наші батальйони зіткнулися з глибоко й старанно підготовленою ешелонованою німецькою обороною, надто широкою по фронті, як вам уже відомо.—

Іверзев знову поклав стиснутий кулак на карту, його повне обличчя стало ще рум'янішим.— Наша дивізія має діяти на південь від міста Дніпрова. Але ми стримуємо правого і лівого сусіда, дві доби тупцюємо на місці.

Іверзев кинув олівець, пальцями провів по білосніжній смужці комірця, який, здавалося, давив йому горло, і чітко повторив:

— Дві доби! Учора дивізія дістала поповнення боеприпасами, крім того нам придано танки...

«Так он воно що!— подумав Борис, згадавши, як пала-ла у вогні станція, і вловив тривожно-уникливий погляд полковника Гуляєва.— Що ж він?»

— Завдання дивізії таке!— лунав голос Іверзева.— Два поповнені батальйони вісімдесят п'ятого стрілецького полка сьогодні на світанні, а саме о п'ятій годині ранку, зосереджуються: в районі села Золотушине — перший батальйон майора Бульбанюка; другий батальйон капітана Максимова — в районі лісництва. Першому батальйонові придано дві гармати під командуванням капітана Єрмакова, другому — батарею сорокап'ятиміметрових гармат лейтенанта Жарова... Крім того, батарею вісімдесятиміметрових мінометів повзводно придано батальйонам.

«Так! Значить, я підтримую Бульбанюка. Але якими двома гарматами?»— подумав Борис, пошукав очима і знайшов у кутку кімнати кремезного майора Бульбанюка, немолодого, з ледь помітним ряботинням на непроникно спокійному обличчі. Не підводячи голови, він повагом щось позначав на карті, розгорнувши її на колінах; з-під планшетки було видно давно не чищені, забризкані, стоптані чоботи. «Але якими двома гарматами? Де вони?»

— Мета батальйонів: будь-якою ціною форсувати Дніпро на правому фланзі німецької оборони, де розвідка намацала розриви, вклинитися в оборону, вийти в тил, розпочати бій і цим самим одвернути на себе увагу німців. Напря́м першого батальйону — Ново-Михайлівка, другого — Білохатка. На цей час дивізія зосередиться в районі острова, начебто готова до стрибка.— Іверзев постукав суглобами пальців по карті.— Як тільки батальйони, розпочавши бій, примусять німців відтягти частину військ з фронтальних позицій, дивізія завдасть удару по фронту, маючи на меті зайняти широкий плацдарм на правобережжі, на південь від міста Дніпрова. Розпочавши бій у районі Ново-Михайлівки і Білохатки, батальйони повідомлять по радії: «Дайте вогню», а при ясній погоді — чотири червоні ракети. За цим сигналом дивізія всіма гарматними стволами підтримує батальйони, потім відкриває вогонь по німецькій обороні і перехо-

дить у наступ, з'єднується з батальйонами. Такий хід операції. Є запитання?

Спершись кулаком на стіл, Іверзєв, чекаючи запитань, довго мовчки дивився на недбало поголені обличчя офіцерів. Але запитань не було, всі вдавали, ніби уважно вивчають карти на планшетках, — кожен з цих піхотних і артилерійських офіцерів, які вже давно воювали, добре розумів: те, що легко і начебто просто накреслюється в штабах, дуже трудно виходить на ділі.

Витриманий і коректний полковник Алексєєв, однією рукою прикривши підборіддя, другою вертів масивний срібний портсигар; тьмяні відблиски, одскакуючи від полірованої покритки, стрибали по залисинах над його високим чолом. Підполковник Савельєв, погладжуючи кінчик порожньої люльки, замислившись, смоктав її, худі, аж сині, щоки його позападали. Капітан Максимов, чомусь посміхаючись, чистив сірником нігті, зиркав на мовчазну спину Бульбаюка.

Було тихо.

Полковник Гуляєв, схиливши велику голову, так що видно було його прикро-червону шию з латками пластиря, м'яв, жмакав носову хустину, втупившись у підлогу, і ця обпечена шия, сивина на скронях, пожмакана носова хустина зараз здавалися Борисові жалюгідними. «Чому він не питає про фланги? Чому він не каже, що на лівому березі не лишилось жодної цілої гармати? Не знає?» Борис вирвав аркушик з записної книжки, швидко написав: «На плацдармі не одна гармата, а дві. І дві розбито під час переправи. На острові немає жодної гармати моєї батареї».

— Дозвольте, товаришу полковник? — голосно спитав Борис, звертаючись до Іверзєва.

— Є запитання?

— Ні, нема.

І Борис, під поглядами насторожених офіцерів, передав записку полковникові Гуляєву, а той повільно, перемагаючи біль у шиї, обернувся до нього, стомлено глянув на його усмішливе обличчя розумними очима, яким було відомо те, чого тут ніхто не знав, розгорнув записку, прочитав і нічого не відповів. «Чому він мовчить? Що з ним?» — роздратовано подумав Борис.

— Є запитання? — чітко повторив Іверзєв. — Полковнику Гуляєв, вам усе ясно? До речі, здається, вам передали записку? Можливо, вона зацікавить і нас?

Гуляєв насилу підвівся, наче ноги обважніли, і мовчав так довго, що обличчя офіцерів не без напруження обернулися до нього.

— Чому ви мовчите, Василю Матвійовичу?— підбадьорливо запитав підполковник Савельєв, і тоді Алексєєв сказав:

— Дайте Василеві Матвійовичу подумати...

— Товаришу полковник,— неквапно мовив Гуляєв, згорбивши широку спину,— наказ ясний... Але ось що... З чотирьох гармат полкової батареї дві на плацдармі. Дві розбито вчора вночі, і вони затонули на переправі... Кого мені накажете посилати? Я прошу додаткових вогневих засобів.

— Дві? Як це дві?— здивовано перепитав Іверзєв.— Чому так пізно доповідаєте? Та ви що?

— Пробачте, товаришу полковник,— відповів Гуляєв.— Я й не міг знати. Я виконував ваш наказ на станції Бузлова.

— З гарматами вирішимо,— озвався полковник Алексєєв.— Так, так. Доведеться, очевидно, взяти взвод в арtpолку. Так, доведеться.

— Товариші офіцери!— сухо звернувся Іверзєв.— Усім негайно приступити... Нікого не затримую. Всі вільні.

З теплої, світлої кімнати командири батальйонів виходили в густу п'тьму вулички, в шум дерев, на холодний вітер, у якому бриніли хисткі голоси:

— Липтяєв, коня!

— Сиволап, мерщій сюди! Де ти запропав?

Перемерзлі ординарці підводили коней ближче до ганку, застояні коні, звичні до фронтової темряви, скоса блимали на світло з дверей, форкаючи, ворушили вологими ніздрями. Осіннє повітря проймало наскрізь холодом; і чорне небо, вимите у високості жовтневими вітрами, мерехтіло студено, зоряно; ясний та чистий був, як снігова дорога, Чумацький Шлях у холодних темних просторах над цим селом, над Дніпром, на його правому березі, над німецькою обороною.

Командир першого батальйону майор Бульбанюк, важко крякнувши, перекинув своє кремезне тіло в сідло, буденно спитав Бориса, що саме спускався з ганку й закурював, черкаючи запальничкою:

— Капітане, що там на станції стряслось?

— Начальника тилу під суд віддають, здається.

— Винуватого знайти легко,— мовив Бульбанюк.— Липтяєв, поїхали!

Він торкнув коня рясю, випереджаючи ординарця.

Полковник Гуляєв вийшов на ганок разом з Алексєєвим. У жовтому квадраті прочинених дверей Борис побачив їхні постаті: невисоку, натоптану полковника Гуляєва, довгу,

худорляву Алексєєва. І зразу ж у свіжому повітрі запахло квітковим одеколоном — чисті пахоці чогось мирного, давно забутого бентежили душу.

— Капітане Єрмаков,— покликав Алексєєв неголосно, спускаючись з ганку,— ви одержите в арtpолку дві гармати з обслугою. Візьмете ще своїх людей. На ваш розсуд. Ну, дорогий мій, ні пуху вам, ні пера! І людей... людей бережіть, дорогий мій!

Оце дивне «дорогий мій», ф́раза «ні пуху вам, ні пера» — звертання і непросте і незвичайне раптом сказало Борисові: все, що було кілька хвилин тому в штабі, дуже серйозно, і коли після операції він лишиться живий, то вже не почує більше цього незвичного «дорогий мій», не відчує більше невійськового потиску руки Алексєєва,— це переступало встановлені взаємини. До штабу полка йшли мовчки, навмання обминаючи вибоїни, нашттовхуючись на вогкі од роси підводи, і Борисові здалося, що у вологому повітрі ще стояли непотрібні, бентежні пахоці квіткового одеколону, всни нагадували, що недавнє тихе життя круто змінило русло, і це тривожило його.

— Я не розумію,— озвався Борис і кинув цигарку під ноги.— Навіщо принижуватись перед Іверзєвим? Чому ви мало просили вогневих засобів для батальйонів? Ви подивилися б на комбатів — всі ждали...

— Замовкни! Хлопчисько!— гнівно перебив його Гуляєв.— Наказ є наказ. Тисячу разів проси про засоби — їх не дадуть, а наказ не відміниш! Фланги!— Гуляєв сердито рвонув Бориса за рукав шинелі.— Нічого не розумієш?

— На війні скрізь риск. Це неважко зрозуміти.

— Молокосос! Зяблик! Усе з ризком живеш, а не з розумом!

Борис тихо сказав:

— Я не хотів би сваритися, товаришу полковник.

— Мовчи!— перепинив його Гуляєв.— Ходімо до мене. Повечеряємо разом.

І раптом, він ніколи цього не робив, схопив Бориса і до болю стиснув його в плечах.

— Устигнеш. Дам найкращих коней. Устигнеш... туди, встигнеш...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

По дорозі до штабу батальйону Борис не думав про Шурочку; лише мимохідь згадав насуплене обличчя Гуляєва за хапливою вечерею: полковник одним духом випив кұхоль горілки, недоречно сказав, що хоча б рядок черкнув

додому матері про своє повернення з госпіталю, і не закушуючи, немовби хотів швидше попрощатися, щоб лишитися нарешті самому, звелів: «Жорко, двох коней. Поїдеш з капітаном!»— і, навіть не обнявши на прощання, закінчив похмуро: «Все!»

Щоразу, коли капітанові Єрмакову доводилось викочувати батарею на пряму наводку чи, стоячи попереду піхоти, стріляти по танках, було це «все». «Все»— це кінець колишнього, грань нового, межа життя і смерті: шалений вогонь, розпечені, аж червоні, стволи гармат, нудотний сморід стріляних гільз, страшні у пороховому диму зіниці наводчиків. Це називалося подвиг, почесний вчинок, що викликав потім заздрість у тилових офіцерів, відзначений, як правило, ще одним орденом чи ще одною зірочкою на погонах, але тяжкий, грубий, азартний, з солоним потом на гімнастержках у ту мить, коли людські почуття вкрай оголені, коли нічого в світі немає, крім танків, що сунуть на гармати. Борис любляв ці хвилини і, не задумуючись, не жалів ні себе, ні людей: він чесно ризикував, чесно був там, де були всі. Він вірив у справедливу жорстокість долі. В жорстокість до тих, хто був певен, що кожна куля, яка свище над ним, влучить у нього. На війні багато разів було це «все», але зараз це нове «все» не пригнічувало і не тривожило його, а навпаки, він відчував піднесення, збудженість.

— Жорко, не відставай!— вигукнув Борис, шмагонув коня, і зразу стало холодно очам від супротивного вітру, що рвонув з темряви.

— А я й не думаю відставати, товаришу капітан,— відповів Жорка, на риси притираючи свого коня до стремена Бориса,— точно прибудемо, без запізнення.

Йому подобався цей Жорка, світлий, спокійний, як погожий літній день, і він весело спитав його:

— Ти ще жуєш? Є галетки?

— Все вашим артилеристам лишив. Кишені чисті, як душа.

— Дідько б тебе взяв,— непевно сказав Борис.

У землянці штабу батальйону нікого з офіцерів не застали. Сидів лише телефоніст, який стомлено куняв на соломі біля апарата, і сонним голосом відповів, що роти півгодини тому знялися, а він за наказом має вирушити звідси хвилин через десять. Борис спитав:

— Зв'язок з артилеристами, що на острові, є?

— А на якого біса вони нам потрібні, товаришу капітан? Тільки з штабом полка. І то відчалуємо.

Борис сердито вилаявся, поглянув на фосфоричні стрілки наручного годинника (подарунок наводчика Єлютіна), гукнув до Жорки, що тримав за повід коней:

— Миттю скачи в батарею до Кондратьєва. Скажеш: у мене розпорядження — Кравчука, Бобкова, Скляра і... Шурочці — ні слова. Всіх посадити на коней.

— Єсть!

— Підожди. Зустрінемося в Золотушині. Це по дорозі, над Дніпром. На південь. Через годину бути там. Не запізнюватись ні на хвилину. Я в арtpолк. Ну, мчи, як вітер!..

О четвертій годині ночі з вогневих позицій арtpолка, що стояв у лісі, Борис зняв дві гармати з повною обслугою.

Тут уже знали про наказ Іверзева. Гармати були готові до бою, заспані солдати, які до пуття нічого не розуміли, тулилися один до одного на ставинах, мерзлякувато куталися в шинелі. Командир батареї капітан Ананян, з тонким станом і тонкими вусиками, і молоденький командир взводу лейтенант Єрошин були вже тут, на вогневій. А коли Борис подав команду «на передки», і обслуга заметушилась, викочуючи гармати з двориків, і, брязкаючи вальками, упряжки підкотили передки до вогневих, тоді капітан Ананян сказав:

— Єрмаков, як здаю тобі гармати і людей, так і повернеш. Зрозумів мене?

Борис відповів:

— Лейтенанта Єрошина я можу й не брати. Хай лишається в батареї.

— Але ж це мій взвод, товаришу капітан, — благально сказав Єрошин. — Я прошу вас, дуже... Мені треба бути з людьми.

— Цілком правильно, — підтвердив Ананян.

Борис скочив у холодне рипуче сідло; не відповівши, потиснув руку Ананяну, повернув коня до гармат, що темніли недалеко, і скомандував:

— Тримати найкоротшу дистанцію. За мною. Ма-арш!

За півгодини він вивів гармати на знайому лісову дорогу, по якій учора мчав на «вілісі» до Дніпра. Тепер ця дорога вела в тил, і кулеметні черги за спиною, мигтіння ракет над верховіттям лісу, в якому було повно війська, — все це зараз віддалялось. І Борисові вже здавалося, що в госпіталі він зовсім не лежав, і те, що було вчора, це було кілька місяців тому. Просто повернулося знайоме: понтонний міст, по якому, гуркочучи, ще їхали підводи, темні туші вбитих коней, розтросчений «студебекер» обіч дороги, воронки, вириті бомбами; раптом постало в пам'яті молоде рум'яне обличчя Іверзева, потім холодні, байдужі губи Шурочки, повіяло

пахощами квіткового одеколону,— він рвонув повід, труснув головою, відчув: перше збудження минулось.

— Риссю марш!

Від невеличкого села, переповненого тилами, по його вуличках, наскрізь пропахлих кухонним димом, Борис повернув взвод на південну дорогу, в напрямі до Золотушина: тепер дорога ця петляла в лісі вздовж фронту, за кілька кілометрів од Дніпра. Звідси вже не було видно фіалкового світла ракет, не було чути кулеметів, лише коли-не-коли з обвальним гуркотом рвався важкий німецький снаряд у вологих хащах, і луна довго, завмираючи, блукала по своїх повітряних стежках.

— Риссю ма-арш!

Він повторив цю команду, щоб не послабити нервово напруження. Очі його вже звикли до темряви, але Борис скоріш угадував дорогу, інстинктивно пригинаючись, коли чорні лапи ялин росяно били по кашкету: чув, як позаду злегка подзвонювали вальки передків, як колеса гармат глухо стукали по кореневищах; і, озираючись, не бачив у п'ятні, а уявляв обслугу, яка чіпко обліпила станини й перегородки: їх було там п'ятнадцятеро.

— Стій, стій! — пролунав голос позаду й урвався у драглистій тиші.

Борис круто повернув коня, вдарив його батоном, підскакав до гармат.

— Що у вас тут?

Було тихо. Стояла перша гармата. Їздовий, лаяючи на колінах, сердито, майже пошепки лаявся, возився біля копей виносу, начебто батіг шукав, і бурчав крізь зуби:

— Ногу, ногу ж, упарилась, дурепа... Дай же ногу...

— Швидше! — підганяв Борис.— Чого длубається?

Він нетерпляче зіскочив з коня на дорогу.

— Швидше, швидше,— пролунав непевний голос лейтенанта Єрошина, і вузька темна постать з наставленим до вух коміром наблизилась до Бориса, і він зразу ж почув шепіт: — Щось дуже тихо, товаришу капітап... Помічаєте? Може, тут ще німці? Щось непевне... Як ви думаєте?

— Можливо, Єрошин,— насмішкувато відповів Борис.— Якщо вже наскочимо на німців, розвернемо гармати на дорозі. А про всяк випадок завжди зберігайте один патрон у пістолеті. Ну? Готово вже там? — І оглянувся в п'ятму на гармати.

— Готово,— відповів невдоволений голос.

— Сідай! Триматися найкоротшої дистанції! Марш!

Світання Борис відчув по туману, який спочатку невиразно, острівцями забілів у глибині хащів праворуч і ліво-

руч від дороги. Навкруги повітря стало синім, помітно прояснювалось попереду, і замріло там щось невагоме, живе, трепетне, неначе білий дим поповз од вогнища крізь кущі на дорогу. Мокрими монетами заблискотіло в темній колії вологе від роси опале листя. Зразу пройняв холод; по гарячій спині пробігли мурашки, рукава шинелі стали вогкі. Борис, щулячись, оглянувся: завидніли обриси гармат, вони котились ззаду в сірій світанковій каламуті.

— Підтягни-ись!

Зненацька попереду розступились ліси, і вниз Борис побачив долину, вщерть затоплену туманом. У цьому тумані вгадувалася близька вода, запахло риб'ячою сирістю, мокрою осокою; розпливчасто темніли кущі, над ними нависла молочна імла. Лісова дорога стрімко спадала вниз, у туман.

— З рисі на крок! Придержати коней! — скомандував Борис і притримав коня на узбіччі: хотів подивитися тепер, при ранковому світлі, на гармати, на обслугу.

Перша упряжка на рисі вискочила з лісового присмерку; вслід за нею — друга; побачивши спуск, вносні їздові осадили змилених коней; лейтенант Брошин відклав комір шинелі, легко ступаючи хромовими чобітками, перший зіскочив на дорогу, побіг, спіткнувся, скомандував з удаваною бадьорістю: «Всім гарматам стишити ходу!» — і глишнув на Бориса неприродно дзеркальними після безсонної ночі очима. І Борис зрозумів його погляд: бачите, мовляв, усе добре, ніч минула без ускладнень, а тепер ранок — як собі хочете, а страшного нічого не сталося! — зрозумів він і короткі недобрі погляди заспаних солдатів, що врозбрід, незграбно зіскакували із станин: сірі обличчя, настовбурчені, вогкі од роси коміри, згорблені спини. Майже на кожному добраччі черевики, нові, невміло й туго накручені обмотки: очевидно, поповнення із визволених районів. «Хто ти такий, сидиш тут на коні? — похмуро запитували ці погляди. — Куди нас ведеш? Навіщо?» І Борис раптом розгнівався на капітана Ананяна (кого послав?) і на цих людей (лежали любі мої, на гарячій печі у жінок під боком, тоді як інші мерзли в окопах!) і, скривившись, так шмагонув батоном, аж кінь під ним шарахнув убік.

— Всім відкласти коміри! Не товчіться біля гармат, а допомагайте коням! Та дружно, дружно!

Командири гармат, два сержанти, обидва підтягнуті, гарні, однакові на зріст, швидко повторили команди, солдати, хто метушливо, хто знехотя, відклали коміри, забігали біля коліс гармати, показуючи свою ретельність.

— Лейтенанте Брошин, ведіть першу гармату. Командири гармат, до мене!

Перша упряжка рушила. Їздові щосили натягували повіддя, корінні коні, хропучи, мотаючи головами, присідали на задні ноги; передки, всією вагою гармати навалюючись на корінних, били по ногах. Упряжка спускалася в туман. Коли ж друга гармата пірнула в білясту імлу, Борис суворо глянув на командирів гармат і трохи здивовано підняв брови. Перед ним виструнчилися два молоді однаковісінькі сержанти, обидва великоокі, обидва широкоплечі.

— Здається, я не п'яний,— помалу вгамовуючи злість, мовив Борис,— але в мене ніби в очах двоїться. Ви що, близнюки?

— Так точно, товаришу капітан,— відповів один з сержантів.

— Ви що ж, з самого початку разом воюєте? Давно на війні?

— Так точно, товаришу капітан, другий рік,— відповів той самий сержант.

— Ви звідки самі?

— З Москви, товаришу капітан.

— Чудово! Земляки, значить! Де жили?

— На Таганці, товаришу капітан, а ви?

Один брат усміхнувся дитячою, чистою усмішкою, і другий усміхнувся також, наче в дзеркалі відбилосся.

— Я? В Сокольниках! Ну, як же мені розпізнавати вас, братці? Ваше прізвище?

— Березкіни, товаришу капітан. А в батареї нас прозивають на ім'я: сержант Микола Березкін і сержант Андрій Березкін. Це тільки попервах так. Ви до нас звикнете. Не помилятиметься.

Борис засміявся.

— Чудово! Бозна́-що, отак схожі, як дві краплі води, вперше на війні з близнюками зустрічаюсь! — І перегнувшись з сідла, спитав:— Ви мені ось що скажіть, Березкіни: обслуга — з поповнення?

— Так точно, товаришу капітан. З Сумської області.

— В боях були? Чи прямо до Дніпра з печей?

— Були вже в одному бою. Воно, звичайно, не зовсім.

— Гаразд, перевірю,— кинув Борис.— По місцях, Березкіни!

Спускаючи коня по кам'янистому пригорку в долину, до гармат, він почув дзвінкий голос лейтенанта Єрошина. Лейтенант ішов назустріч, збуджений, легко ступаючи в хромових чобітках, сяючи усмішкою до Бориса, як до давнього знайомого.

— Що, відпочинок, товаришу капітан?

— Який відпочинок? — відповів Борис з неприязню, побачивши на молодому, веселому обличчі Єрошина тонкі світлі вусики («Копіює Ананіяна, чи що?»).— Відпочинок буде на тому світі. Ясно? А вуса навіщо, вуса?..

І, відчуваючи, що нагрубив, образив, він нітрохи не попікав себе за це, хльоснув коня, проскакав мимо почервонілого Єрошина, мимо солдатів і гармат, мимо спітнілих коней, що поводили боками. Він багато чого бачив на війні і вважав, що має право так розмовляти з людьми, бо відповідав за них і знав, що таке небезпека, більше, ніж вони.

— Риссю ма-арш!

В лісове село Золотушине, що розтяглось за кілометр від Дніпра, прибули досвіту: над лісом ясно й рожево палало небо, і підсвічені холодним світлом, жаріли стовбури сосен, лисніло вологе й пожовкле листя на землі, над дахами будинків червоніли нечасті димки. Над селом стояла ранкова тиша; подекуди на подвір'ях темніли вози: диміла на околиці самотня кухня, і сонний кухар, брязкаючи черпаком, порався біля казана. Ще здалеку Борис побачив на околиці Жорку Вітьковського. Він був без пілотки, білявий, лузав насіння, недбало спльовував лущиння на шинель, усміхаючись перемовлявся з кухарем. Коли гарматні упряжки вигулькнули з рожевого лісового туману, Жорка струсив прилипле до шинелі лущиння і, підкинувши спітнілий від роси німецький автомат на плече, вийшов на дорогу.

— Все гаразд? — швидко спитав Борис, не злізаючи і стримуючи змиленого коня.— Батальйон Бульбанюка тут? Людей з батареї привів? Бачу, привів!

А Жорка дивився ясними, невинними блакитними очима на капітана.

— Привів одного Скляра. Всі інші — тю-тю! З Кондратьєвим на той берег попливли. Скляр каже: німці шквальний вогонь вели, а вони тим часом,..

— Дуже досадно! — сказав Борис.— Де Бульбанюк? Покажуй, в якій хаті штаб.

— П'ятий будинок праворуч.

Через кілька хвилин, наказавши Єрошину розмістити людей, Борис зайшов до штабу батальйону. З кімнати вийшло тепло: тут топилася піч. Жовтогарячі відблиски вигравали на брудній ситцевій завісці. Перед цією завіскою, в першій половині, просто на підлозі, на соломі хропів у комір шинелі бородатий солдат, у головах на гвіздку висіли три автомати. Борис переступив через сонного солдата, відсунув завіску. На високому ліжку лежав начальник штабу батальйону старший лейтенант Орлов, в галіфе, але без

гімнастерки й босий. Злюще, схоже на циганське обличчя його з тонкими чорними бровами було пов'язане пуховою хусткою. Він втягував крізь зціплені зуби повітря, пальці на ногах неспокійно ворухились. На табуретці, на розгорнутій карті стояла недопита пляшка каламутного самогону, бляшаний кухоль, поряд — чималий шматок житнього хліба; планшетка валялась на підлозі біля брудних чобіт.

— Ах сволота! Ах падлюка! — стогнав Орлов і безтямно дивився мимо Бориса, прикладаючи кулак до хустки.— Щоб тебе розірвало, собача душа! Що ти там робиш?! Чого ти порпаєшся, як жук-гнойовик? — вигукнув він, втупивши очі в худу зігнуту спину радиста, котрий сидів собі тихо з навушниками в кутку біля рації.— Що ти мені ромашками голову морочиш? Давай зв'язок! Зв'язок!

— Ромашка, Ромашка, погано тебе чую, погано тебе чую... зовсім не чую...— речитативом бурмотів радист.

Борис усміхнувся.

— Зуби, Орлов?

— Зуби, падло! Як на зло! — простогнав Орлов, простяг руку до пляшки, вилив у кухоль всю самогонку, пополоסקав зуби, випив, скривився обрешкою щоголю, понюхав скоринку хліба.— І це не допомагає! — Він лютий, засунув пляшку під ліжку, спитав крикливо: — Гармати привів? Дві? Чому не доповідаєш?

— Привів. Дві. Де Бульбанюк?

— На плотах. У лісі плоти поспішають до вечора збити. Виділяй своїх людей на плоти. Давай, капітане! Ну? Ну? Чого тобі?— заволав він до радиста, помітивши, що той дивиться на нього.— Чого мовчиш? Кажі!

— Ромашка повідомила: прийшли на місце.

— Ах, прийшли! Прийшли, дияволи! — вигукнув Орлов, добряче вилаявся, і пальці на ногах заворушилися ще швидше.— Чуєш, Максимов на місце прийшов! — І вже іншим тоном звернувся до Бориса: — Один солдат розповів: у Сибіру в них у тайговика зуб якось заболів. Дупло. Лікарі за тисячі кілометрів. А терпцю нема. Що ж він зробив? Узяв величезний гвіздок, забив у дупло й, поблагословившись, рвонув. І таки висмикнув. Ніяких тобі йодів. Може, так зробити? Один вихід. М-м, душу вимотує! — Він злегенька вдарив себе кулаком по вилиці, зло загорлав на радиста: — Зв'язок, зв'язок тримати! Зв'язок!

— Галасуєш, Орлов! Аж на вулиці чути. Значить, зв'язок є?

Ввійшов майор Бульбанюк, на шинелі, на погонах — краплі, до козирка його кашкета прилип вогкий осиковий лист, руді стоптані чоботи ніби щойно брели по воді — ро-

сяно в лісі. Мовчки роздягся, досвідченим оком глянув на Бориса, підняв на підлозі планшетку, поклав біля ніг Орлова, пальці того вмить перестали ворухитись, і він сказав:

— Максимов на місці. Артилеристи, як бачиш, прибули.

— Так. Твої гармати я бачив,— заговорив густим голосом Бульбанюк, почухав широкий ніс на міцному бронзовому рябуватому обличчі.— Так, Дніпро форсуємо вночі. Вдень щоб ніхто на березі не показувався. І в селі — також. За невиконання наказу — під суд.— Він сказав це спокійним, рівним голосом, подумав і додав: — Ось так.

— Як на тому березі, майоре? Тихо? — спитав Борис, добре знаючи обережність Бульбанюка.

— Тиші вірити — знавш, капітане,— все одно що голим задом у мурашник сісти,— відповів Бульбанюк.— Вони теж не дурні. Не папуги. Тямлять дещо.

Він узяв кухоль на табуретці, понюхав, невдоволено втупився очима в Орлова, той винувато скосив аж надто зелені очі на запону, за якою хропів його ординарець.

— Сergyо́гін винуватий? — недовірливо спитав Бульбанюк.— Брешеш. Сьогодні горілки в рот не брати. Людей проп'ємо. Побачу — під суд віддам. Люблю тебе, але ти мене знаєш. Зрозумів?

— Падлючні зуби болять, майоре,— мовив Орлов, тепер уже поглядаючи на радиста.— Замучили.

— У всіх зуби. Не зуби заливаєш, а ось це.— Бульбанюк показав на серце.— А ти облиш! Зрозумів? Ось так. Коли діло зробимо, тоді й пити будемо. Фланги, фланги — ось де заковика. Дай-но щось пожувати. Тільки без Сergyо́гіна, зрозумів? Нехай спить...

Орлов знову тоскно подивився на завіску, спустив ноги з ліжка і пробурчав:

— Щось придумаємо...

— З плотами тобі допоможемо, Єрмаков,— роздумливо сказав Бульбанюк.— Дам людей.

Вийшовши з штабу, Борис не хотів думати про те, що неясно було ні йому, ні Бульбанюку, ні Орлову. Він знав їх обох. Орлов, запальний, нестримний, славився в полку тим, що безперестанку лаяв і тих, хто був правий, і тих, хто винуватий; вірний собі, одверто зневажав штабистів різних рангів і, будучи сам начальником штабу, не раз, лютий і азартний, з пістолетом у руці, з'являвся в ротах під час бою, водив в атаку батальйон, чого зовсім не робив Бульбанюк. Бульбанюк без артилерійського вогню в атаку не йшов, грудку землі не вважав укриттям, закопував роти на повний профіль у землю; перед бовм ходив по траншеях, діловито, як зрану землю, обмацував бруствери; присі-

дав, недовіжливо повертав голову і так і саяк, довго уточнював орієнтири: було в цьому щось сугубо селянське, добротне, наче в полі до сівби готувався, а не до бою. Артилеристів він любив якоюсь незмінною, ніжною любов'ю, як це часто буває у вельми досвідчених піхотних офіцерів, які вже давно воюють. Але Борисові більше подобався своєю запальною відчайдушністю старший лейтенант Орлов, ніж надто обачний, розважливий Бульбанюк, хоча в глибині душі він готовий був зрозуміти вічну й незаперечну на війні правоту майора.

Зоря займалась над лісом, багряно палала в гущавині дерев, червоні смуги, нашаровуючись, прозирали з туману, і дерева, покрівлі, все село, здавалось, куріли, у вогні, оточені лісом.

Гармати темніли на подвір'ї під безлистими осиками; солдати з пом'ятими обличчями, посоловілими очима, немов уві сні, маскували щити, станини; сержанти Березкіни, знявши чохла, протирали панорами.

Лейтенант Єрошин з веселою завзятістю переступаючи, як перед оглядом, начищеними хромовими чобітками, сокирою обрубував гілляччя на зваленій ялині, що лежала на землі. А Жорка, незворушний, все ще ліниво лузав гарбузове насіння і, простодушно усміхаючись, радив:

— Легше, легше. По вусах цюкнете, товаришу лейтенант. Йй-богу, таки відчикрижете.

Борис гримнув на Жорку:

— Вітьковський, дотепи і насіння припинити! — І зразу ж ще суворіше звернувся до Єрошина: — Чому дозволяєте чорт знає що? Ви — офіцер!

Єрошин, розчервонілий, з перекошеним ремінем, незграбно тримав сокиру в руках, у зломі брів — образливо.
— Я вже чотири місяці офіцер, товаришу капітане!
— Тим гірше для вас!

Чому не лежала у Бориса душа до цього дуже молодого, як і Жорка, лейтенанта з світлими вусиками? Може, сили і впевненості не відчувалося в ньому? А може, тому, що не любив людей, які наслідували інших?

Солдати й сержанти Березкіни дивились на них від гармат і очікувально мовчали.

— До бою! — раптом скомандував Борис. — Танки праверуч!

Лейтенант Єрошин кинув сокиру, ступив крок уперед, квапливо озирнувся навкруги і побіг до гармати, заплутуючись ногами в довгій шинелі.

— До бою! — вигукнув він, і голос його дивно зірвався.

— До бою-ю! — повторили сержанти Березкіни.

Зразу все змінилось біля гармат; солдати заметушилились, полетіло маскування, розсунулись станини, здригнулись і опустились стволи; хтось упав, зачепившись ногою за лафет, пролунали голоси командирів гармат:

— Готово!

— Відбій! Єрошин, до мене!

Єрошин швидко підійшов, майже підбіг, губи прикро тремтіли, сірі очі поблискували вологою, і він прошепотів:

— Не довіряєте? Так? Ви... Навіщо... так... знущастесь?

— Облиште сантименти, Єрошин, — спокійно обірвав його Борис. — Зоставте образи для любовної алейки міського парку. Ну? Заспокоїлись? Трьох чоловік з обслуги збивати плоти. Всім іншим спати. Віддайте розпорядження — і до мене в хату. Жорко, веди в дім!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Він заснув, немов провалився в каламутну, теплу воду і вона поглинула його. Не було сновидінь, не було навіть уривчастих думок, відблисків чогось недоробленого й невіршеного, як це буває завжди після безсонної ночі. Лише один раз якась невідома сила тривожно виштовхнула його зі сну. Він розплющив очі: яскраве сонце заливало чистеньку хату; стеля сяяла непорочною білиною, на стіні по-домашньому поскрипували старі ходики: тік-так, тік-так. Чистота, спокій, тепло — спати, тільки спати... А десь поряд, у високості, серед цієї світлоносної щасливої білини — неголосне гурчання мотора, і до шепоту стишений Жорчин голос проговорив за спиною:

— «Рама»: Над селом крутиться. Он, подивіться, на кри...
...; видивляється. Тепер жди — через півгодини приведе косяк!»

І тихий голос Єрошина:

— «Мабуть, не помітить. На вулиці нікогісінько. А взагалі — дати б повний ПТР. Залпами.»

— Дурниці. Вона броньована.

— Спати всім, — неголосно звелів Борис і, не повертаючись від стінки, нагрітої, неприродно білої, заплющив очі.

І знову сон теплою хвилиною підхопив його, а в пам'яті ще невідступно й заспокоїливо, розпливчастою легкою тінню бриніла думка: «Чистота, чистота. Значить, я знову в госпіталі? Чому я в госпіталі?» Але невдовзі, якимось нез'ясованим відчуттям, він уловив насторожений рух у хаті, тупання чобіт, шурхотливий шепіт, чийсь знайомий голос покликав його, і Борис прокинувся зразу ж — ця звичка миттю прокидатися не обличчала його навіть у госпіталі.

Він сів на ліжку, стомлена голова ще трохи боліла. В димчасто-бузкових пружках призахідного сонця він побачив одягнених у шинелі Жорку й лейтенанта Єрошина, біля них тупцював зв'язковий Скляр; автомат на грудях, і важкі диски в чохлах обтягували ремінь, і все на ньому перекошилося, обвисло — довго біг, мабуть.

— Що сталося? — спитав Борис.

Скляр клубком підкотився до ліжка, за старою звичкою ординарця подав Борисові кашкета, потім, присунувши до ліжка чоботи, збуджено заговорив:

— Негайно, негайно вас... до командира батальйону. Тільки є одне «але». Я проведу вас городами. «Рамка» літає.

Жорка поблажливо-насмішкувато, але ревниво дививсь на Скляра, потім, сказавши «пробачте», злегенька, недбало відштовхнув його і сам подав Борисові шинель. Одягаючись, Борис побачив, як усміхнувся Єрошин («Два ординарці біля одного офіцера крутяться!») і сердито кинув:

— Підете зі мною!

— Слухаю, товаришу капітан.

— Що?

— Я кажу, слухаю.

— Збирайтесь. Менше інтонацій, Єрошин!

Лейтенант Єрошин густо почервонів, знизав плечима, і Борис, відчуваючи несподівану свою дражливість, пригледив, що вії в нього, як у дівчини, довгі, темні, загнуті вгору.

— Ходімо, — повторив він.

Вийшли на ганок. У надвечірньому небі над золотавими соснами, над безлюдним селом тихо вуркотіла «рама». В осінній височині, там де мирно ясно-червоними пір'їнками танули вечорові хмарки, вона виринала, поблискуючи віконцями кабіни, немов купалася в повітрі, — далека, чужа, небезпечна.

— Цілий день стовбичить над головою, бродяга, — озвався Жорка.

Борис мигцем глянув на небо і уципливо кинув Єрошину:

— Ви, здається, хотіли стріляти по ній з ПТР? А ви бабахніть з пістолета. Впаде, як перепілка. — І скомандував Скляру: — Веди до штабу, швидко!

Майора Бульбанюка і Орлова вони в штабі не застали — був тільки один радист; відірвавшись од рації, він кинув:

— Усі на Дніпрі.

Обох знайшли в лісі, що підступав до самої води, в свіжому, щойно виритому окопі. Бульбанюк придивлявся в бінокль до правого берега. Орлов, з припухлою щогою, під-

в'язаною тепер уже бинтом, пошепки лаявся, кутив, затримував у роті дим і спльовував. Тут стояли й сиділи на дні окопу полкові розвідники, між ними Борис побачив Легостаєва з розстебнутою кобурою парабелума на лівому боці, в юхтових офіцерських чоботях, того самого, що зустрів його в штабі полка, та командира мінометного взводу — небритого мовчазного лейтенанта в окулярах. Легостаєв, показуючи рукою на другий берег, простуджено басив Бульбанюку:

— Трохи ліворуч, ліворуч... Он вони де...

— Викликав, Бульбанюк?

Борис і лейтенант Брошин стрибнули в окоп.

— Викликав. Звичайно, викликав.— Бульбанюк опустив бінокля, на його чолі прорізались зморшки, і він глянув на небо:— Чув?

— Чув.

Бульбанюк заклопотано почухав біноклем підборіддя.

— Не подобається мені. Дуже не подобається. Вдруге кружляє. Ось що. Я людей із села в ліс вивів. Усіх. І мінометники там. Як тільки полетить оця штучка, ти гармати свої давай сюди. Негайно. Зрозумів? Тепер дивись. Ні, підожди. Спершу віддай наказ. Це хто? Твій командир взводу?

Брошин за статутом козирнув, зачепивши ліктем широку спину розвідника, і ніяково всміхнувся. Розвідник, здивований, відступаючи, басовито хмикнув:

— Гей, гей, ще вб'єш, лейтенанте! Наче танк, двинув!

— Приведіть гармати сюди, — невдоволеним голосом наказав Борис. — Все ясно, Брошин?

Той миттю вибіг з окопу, і Бульбанюк, глянувши йому вслід вузькими кмітливими очима, трохи згодом сказав:

— Ач який вусань гусар, сизе пір'ячко! Дров не наламає? Нічого? Не з пелюшок? Гаразд. Дивись у свій шикарний бінокль. Оглянь весь берег. А потім поміркуюмо. Одна голова добре, дві — гірше.

Печальне й тихе при заході сонця, Дніпрове плесо виграло темно-рожевим у біноклі: ось вона, за п'ять кроків, ця вода. І тугою, дивною, німою, дихнуло від лісів, збляклих на тому березі в надвечір'ї. Був стрімкий той берег Дніпра, а в міжліссі прорізала край зорі величезна висота, гола, без кущів і дерев. Там, на цій висоті, спиною до заходу, чітким силуетом, розчепіривши ноги, стояв цибатий німець, коло нього сиділи двоє; здавалося — прозористий димок од сигарет танув над їхніми головами.

— Жигонути б їх з гвинтівки, падлюк! — почув Борис гарячий шепіт Орлова. — Он як добре видно їх!

«Рама», що нерівно гула над лісами, з'явилася у високості над Дніпром і, раптом знизившись, з ревінням пром-

чала над самісіньким верховіттям сосен, над нашим берегом, і полетіла, врізаючись у багряне сонце, а німець на го-лій висоті прощально помахав їй пілоткою.

Тепер стало зовсім тихо, по-вечірньому тихо й безлюдно. Було чути, як листя в безвітряному лісовому супокої шаруділо між гіллям, падало на піщаний бруствер окопу.

— Ось так,— нарешті сказав Бульбанюк.— Гармати поставиш сюди. І висотку цю запам'ятай. Там щось все-таки є. Принаймні вогнем накриєш. А гармати переправляй останніми. Після рот. Ось так. Де ж це твій вусань гусар? Чого зволікає? Прилетять, це вже ясно.

— Він має встигнути,— відповів Борис.

Казали, що у Бульбанюка є чуття, і, мабуть, це була правда. Близько восьмої години вечора, рівно через двадцять хвилин після того, як Єрошин привів гармати на берег і Борис віддав команду приготуватися до бою, в темному, зазорілому небі стало чути булькотливе гудіння, і на тому боці, клацаючи, злетіли ракети, вигнулись червоними тривожними дугами до середини Дніпра. Ракети шугали і над тією висотою, де тільки-но стояв німець, і над самим краєм берега, і з глибини лісу праворуч і ліворуч.

— Усе запам'ятати. Стріляти будемо,— сказав Борис.

Він сидів разом з Єрошиним і братами Березкіними на бруствері спорожнілого батальйонного окопу: Бульбанюк, Орлов і розвідники були зараз під пагорбом, в чагарях біля води, куди солдати, стиха розмовляючи, перетягали плоти з хашів — батальйон готувався до бою.

Невидимі літаки гуркотили над головами, в блідому померклому небі порозкривались, розбризкуючи світло, й попливли над лісами перші «ліхтарі». Під Єрошиним зашарудів пісок, його коліно торкнулося Борисової ноги.

— Зараз будуть,— прошепотів лейтенант, сповзаючи по брустверу, але, отямившись, знову сів на край окопу, ніяково всміхнувся.— Не люблю, коли бомблять...

Брати Березкіни часто дихали; Жорка з інтересом дивився на небо, ніби збирався спостерігати цікаву й небезпечну гру.

— Всім до окопу,— наказав Борис. І в ту ж мить з темних висот неосвітленого неба ринув до землі дикий проразливий звук. Вищання обірвалось, бомби вдарились об землю, струсонувши її, піщаний окопчик, осипаючись, затрясся під ногами, немов живий.

— Село накривають,— сказав Жорка хрипко.

Потім настала тиша, останній «ліхтар» стомлено догорав десь у лісах, лиш малинова заграва над чагарями — там, де бомбили Золотушине,— мляво боролася з темрявою, а той

берег, чорний, зачасний, мовчав мертво. Хтось полегло за-сміявся в окопі, здається, Єрошин: «Ще б кілька хвилин...» І, мимоволі згадавши радиста, що лишився в штабі батальйону, Борис перший виліз з окопу; крізь дзвін у вухах він почув, як шарудить пісок під чиймись ногами,— від берега до гармат біг чоловік,— голос Скляра пролунав із темряви:

— Товаришу капітан! Бульбанюк пішов! Зразу ж, як тільки перестали бомбити. Перша й друга рота... Вам підтримувати!..

«Бульбанюк почав переправу? Він хоче виграти час? Так, усе має статися зараз».

— До гармат,— скомандував Борис тихо.

— А як же я?.. Куди, товаришу капітан? Мені?..— розгублено, благально вигукнув Скляр, тупцюючи перед Борисом.

— До Бульбанюка, голубе мій. Ні кроку від нього. До Бульбанюка!

Він не бачив, як зник у п'ятні солдат, не до Скляра зараз було йому.

Борис стояв між першою й другою гарматами (а там ні звуку, наче дихання всім перехопило), і в темряві ночі, що з'єднала небо й воду, йому вчувались тихі сплески плотів; що відчалували од надійної землі, і вся темрява здавалася живою, трепетною. Єрошин пошепки сказав: «Це наші... пливуть»,— і Жорка Вітьковський ледве чутно промовив з темряви: «От бродяги!»— і хтось неголосно кахикнув, поперхнувся коло гармат. Все, що жило й пошепки розмовляло на лівому березі, напружувалось у нервовому зусиллі— головне, побачити, що зараз діялось на воді, але для Бориса все це ніби вже й не існувало. Було лише одне запальне, азартне, що пойняло його, захльоснуло всього: зачепитися, поки ще тихо, за берег, розсосередити роти в лісі, розвідників до висоти, взяти її...

Та нараз тиша оглушливо вибухнула й освітілась. Швидко злітаючи, ракети змішались, вигинаючись, мов змія, на небі й на воді. Все замигтіло: світло—темрява, світло—темрява... Гарячково червоними метеликами затріпотіли спалахи на тому березі. Навхрест запульсували цівки трас, шквалом згори шмагнули по воді. Світло—темрява, світло—темрява... У вогні ракет заясніла ріка, розсіпані плоти на бистрині, темні постаті людей. Світло—темрява, світло—темрява.

Той берег ожив, загуркотів, заворушився, тіні дерев то стрімко падали в Дніпро, то їх розганяло світло; кулеметні черги блискали круг плотів, устромлюючись у воду, на плотах разом безладно замигтіли сплески автоматів, і зустрічні

траси малиновим опахалом вийнули по тому берегу; лунко й сухо затріскотіли гвинтівки. Покриваючи всі звуки, з глухим дзвоном міни падали серед річки. І вслід за ними, знижаючись, дзвінко ляснув над Дніпром бризантний, важко зальопали осколки по воді, по піску, по стовбурах дерев. Сунув їдкий сморід толу.

— Вогонь без команди по точках! — крикнув Борис Єрошину. — Ану, Вороний, я почну! Намацали висотку?

Підійшовши до станини, він поклав руку на кам'яне від напруження плече наводчика Вороного, насилу відтрутив його, пальці охопили підйомний і поворотний механізми, приціл, ясно наближаючи спалахи, вирізнув у п'ятні точку, де на висоті шмагали траси, і в цю мить Борис чомусь згадав німця, який при заході сонця курих там, широко розставивши ноги.

Коротке рване полум'я розтяло темряву, оглушило і обдало гарячим повітрям до болю у вухах, — гармата після пострілу різко відкотилась, заскрипів пісок під бруссям.

Борис помітив, як шугнув снаряд і розірвався збоку, нижче від того місця, де пульсували траси, він, звично торкнувшись, збільшив приціл, і майже водночас з його пострілами праворуч жбурнув у небо вогонь мінометний взвод, а ще ближче, осліплюючи, саянула полум'ям гармата Єрошина, звідти колючим жаром ударило в щоку жухлим листям і сухою глицею.

Поштовх панорами. Доворот. Пальці вчепилися в рукоятки механізмів. Снаряди краями вогнем небо над висотою і раптом згасли, разом з ними гасли на висоті спалахи. Борис чекав кілька секунд (секунд, які були коротші за звичайні), в панораму лізло світло ракет, траси, сплітаючись, вогняними пунктирами летіли врзнобіч. І знову в панорамі вперто й живуче хлюпали язики полум'я на висоті. «Міцний німчура», — подумав Борис.

— Чотири снаряди, біглий вогонь!

Знов вогнище спалахнуло на висоті. Щоб краще розгледіти його, Борис став за щитом гармати і лише тоді побачив, що все чітко й яскраво ілюміновано ракетами. Було добре видно плоти, видно, як їх зносила течія, як навколо них рвалися міни, як перший пліт ткнувся у правий берег; другий, відставши, безпорадно, сліпо кружляв посеред Дніпра — пліт, очевидно, втратив управління, і часті сплески мін накривали його.

— Чотири снаряди, біглий вогонь!..

На висоті замовк кулемет, і Борис бачив розриви снарядів єрошинської гармати на другому березі, намацував очима нові опорні точки, але там змішалось все — траси,

тріщання автоматів, спалахи ракет. Ці спалахи, світло ракет, артилерійська стрілянина тепер виникли праворуч,— трохи далі на північ почав переправу батальйон Максимова, але Борис не дивився туди.

Два перші плоти пристали до берега, згорблені постаті застрибали косими тінями, заячим скоком побігли по кручі до лісу, що бовванів у птьмі.

Плоти, які зносила течія, навскоси підгрибали до правобережжя, і на них безперестанку щось вигукували, мабуть, вигуки ці були звернені до того плота, що кружляв безпорадно на бистрині. Стовпи води виростили один за одним, долинув слабкий безтямний крик, потім на цьому плоту сторч встали колоди — і люди, вози, злякані коні стрімко скотилися в воду. Моторошне передсмертне іржання коней прорізалось крізь свист мін.

— Накрило! Що ж вони там, га?— досадливо сказав Жорка.

Борис розумів, що його гармати не можуть накрити мінометну батарею на тому березі, і все-таки скомандував випустити біглим вогнем вісім снарядів туди, де мерехтіли над лісом зірничі, потім вигукнув збуджено:

— Передки на батарею! Жорко, давай коні!

Було ясно: Бульбанюк зачепився за берег, зав'язав бій. Але дивно було те, що ракети вже не злітали, не тріпотіли зірничі над лісом — на правий берег круто впала темрява. І в цій темряві поволі гамувались поодинокі черги автоматів.

На переправі було спокійно, не чути жодного пострілу, лише один раз випадковий снаряд запізно бабахнув посеред Дніпра.

Правий берег зустрів густою темрявою, нерозвіяними запахами недавнього бою: гіркуватим смородом ще теплих гільз, порохом, що змішався з гнилизною осіннього лісу.

Чорний, глухий, ворожо припишклий, він підносився похмурою стіною до самих зірок; десь далеко в гущавині застрочила кулеметна черга й затихла.

Витягали гармати мовчки, тільки їздові хриплими від хвилювання голосами підганяли коней, за повід виводили їх на берег.

Борис сів на піщаний схил якогось окопу, прикривши полою шинелі запальничку, стомлено прикурив. З окопу тхнуло горілою вовною, Борис пошарив рукою, намацав на піску цілу купу ще теплих гільз, а збоку лежала колюча металева стрічка, він смикнув її — щось тверде, кругле вдарило по коліну. Це був німецький ручний кулемет МГ, він упізнав його по дірчастому кожуху.

З похмурою і трохи бридливою цікавістю до чужого життя, яке уявляєш собі завжди інакшим, Борис посвітив запальничкою, і перше, що він побачив у глибині окопчика,— крейдяну зігнуту шию, порослу білястим, мерзлякувато настобурченим волоссям. Вузька пілотка-піріжок була насунута на лоб, залитий кров'ю вбитого: мабуть, в останню мить німець затиснув рану пілоткою, і ніби з відчайдушним передсмертним благанням ткнувся головою в гострі коліна. «До останнього сидів»,— подумав Борис, раптом відчуваючи гидливу жалість до цього настобурченого світлого волосся, до цих гострих колін убитого німецького кулеметника. Борис підвівся, кинув недокурок, гукнув у темряву, де, тихо перемовляючись, порались біля гарматних упряжок люди:

— Скоро там?

— Ви на кого тут дивились, товаришу капітан?— підходячи, спитав Жорка.— Бродяга, чи що, вбитий?

— Візьми МГ і стрічки. Тут, в окопі. Покладеш на передок.

— Зробимо,— охоче пообіцяв Жорка.

Праворуч стало чути голоси: по узліссю до берега йшло кілька чоловік. Хтось, збуджений боєм, говорив з незрозумілою й відчайдушною веселістю:

— Як бабахне він, як бабахне біля плота! Коні, підводи — у воду! Сержант кричить: «Плавам, плавам, давай!» Глянув, а в нього обличчя в крові, живіт чомусь руками держить. Відійшов так по колодах і спиною у воду впав! Молодий був. Ех, молодий!

А другий голос відповів тихим криком:

— Артилеристи? Хто тут? Артилеристи?

— Вони й є,— озвався хтось із темряви.

— Капітана Єрмакова...

— Скляр?— спитав Борис.— Ти звідки?

Темним колобком підкотилась до нього кругла постать зв'язкового.

— Від Бульбанюка. По вас прислав. Усі вперед пішли... Що тутечки було, товаришу капітан!— заговорив Скляр хапливо і теж чомусь весело.— Вісім чоловік поранило. Орлов попереду з першою ротою. Зуби в нього. А як на берег вискочили — пов'язку як рвоне: «Ні разу в бій не ходив з перев'язаною пікою!» Пістолет вихопив: «Уперед, хлопці! Всі медалі матимете, нікого не забуду!»— Скляр зайшовся сміхом.— Вам наказано: швидше. Там на пагорбі дорога, німці драпонули!

— А це хто з тобою?

— Це санітари. Поранили переправляти.

— Єрошин! Скоро там? На місця!

Як тільки гармати перетягли через пагорб на безлюдну серед лісу дорогу.

Борис подав команду:

— Швидким кроком, обслузі не сідати!— а сам скочив на передок першої гармати Єрошина, той відчужено, мовчки одсунувся від нього, але Борис ніби не помітив неприязні, поліз до кишені по тютюн і спитав Єрошина спокійно:— Курите чи ні?

— Я не розумію вас, товаришу капітан,— сказав Єрошин з нотками обурення в голосі.— Вам, мабуть, не шкода людей. Вам наказано нами командувати. Ми не ваша батарея. Тому... чом би солдатів не посадити на станини? Люди, як дурні, біжать за гарматою... Я злізу.

Єрошин підвівся — хотів був поставити ногу на сходинку, але Борис владно взяв його за лікоть і посадив на місце.

— Єрошин, ви коли-небудь вірші писали?

— Ні.

— Так от. У цю війну мені довелося воювати разом з піхотою. Вам це ні про що не говорить?

— Ні.

— Це, напевне, ваше улюблене слово,— Борис усмінувся,— двічі підряд «ні». Нічого гіршого немає, як сонний піхотинець. А ми з вами зараз майже піхотинці. У вас ніхто не дрімав на станинах, не падав уночі під колеса гармати?

— Ні.

Борис засміявся.

— Ви мені іноді подобається своєю впертістю, Єрошин.

— А ви мені... а ви... ні, не подобається, товаришу капітан.

— От спасибі. Дякую за відвертість. Це вже чоловіча розмова.

Під'їхав Жорка, притер коня до самого передка, улесливо спитав:

— Товаришу капітан, годинник у вас точно йде?

— А що?

— Годинничок наручний в окопі знайшов. Лежить собі і покає. От погляньте, фріцівський.

Перегнувся в сідлі, простяг нагрітий долонею круглий годинник на металевій браслетці, з блискучим фосфоричним циферблатом. І Борис, згадавши крейдяну зігнуту шию, гострі, притиснуті до грудей коліна вбитого в окопі німця, спитав Єрошина:

— Годинник у вас є, лейтенанте?

— Нема і не треба,

— Не бійтесь. Думаєте, візьмете річ убитого — вб'є й самого? Чи не так?

— Можливо.

— Мертвяки не найстрашніше на війні. Страшне інше... — сказав Борис.

Попереду, в глибині лісу, прошив тишу тонкий стрекіт автоматної черги, обірвався, і десь праворуч відповів йому дальній тріск кулеметів; Єрошин, ніби не звертаючи уваги на постріли, спитав:

— А що найстрашніше?

— Скажу іншим разом. За склянкою горілки. На жаль, нам заважають, — відповів Борис. — Жорко, візьми годинника. Подаруй наводчикові Вороному. Ручища в нього міцні! І гамлетизм йому не властивий. Давай коня!

Борис, прищпорюючи коня, поскакав уперед безлюдною, як здавалося йому, лісовою дорогою, тепер він чув уже праворуч і ліворуч за лісом далеке безупинне тріщання кулеметів.

Раптом з темряви хтось вигукнув неголосно:

— Стій! Хто такі! Куди дідько несе?

Хтось навіть схопив за повід коня, вилаявся.

— Артилеристи. Яка рота? Де комбат?

— Попереду...

Борис повернув коня до узбіччя, до самісіньких кущів, став обганяти скрипучі підводи господарчого взводу, підводи мінометників, колону, що далеко розтяглась, — його безперестану стиха кликали. — Нарешті він вибрався на вільну дорогу; скоро наздогнав кілька вершників, між ними були Бульбанюк і Орлов.

— Яка обстановка? — спитав Борис.

— От метикуємо над обстановкою, — відповів Бульбанюк густим басом. — Ти вчасно. Давай сюди. Одна голова добре... Ось так. Праворуч, чувш, кулеметики? Чуєш? Це Максимов. Ліворуч також автоматика помалу гомонять. Ледве-ледве. Ну от що. Здається, глибоко в тил до німців їдемо. Оборона тут слабенька, з розривом була. Отак виходить. А бій нам треба давати в районі Ново-Михайлівки. Тільки біс його знає, чи тихо до неї дійдемо? Ну? То як? Може, подамося праворуч через ліс та й ударимо по флангу? Ось так. Ну, давай думай. Тут коротше буде.

Бульбанюк замовк, повернув своє бліде обличчя до Бориса, і тоді Орлов нетерпляче засовався в сідлі, сплюнув, поцвіркав хворим зубом, заговорив роздратовано:

— Оборону прорвали? Прорвали! Люди полягли в бою? Полягли! Німці не знають зараз, скільки нас, куди їдемо і чого. Поки вони ще не отямились, треба в них у тилу бій

розпочати — в Ново-Михайлівці, а може й глибше... Тоді ми створимо враження серйозного прориву. Так я зрозумів наказ, Бульбанюк? А назад лісом завжди вийдемо до Дніпра. А якщо наші з фронту двинуть, то й виходити не доведеться... З'єднаємось.

— Та-ак! Золота твоя молодецька голова, — непевно, але, здавалось, трохи невдоволено мовив Бульбанюк. — А ти як думаєш-гадаєш, Єрмаков?

— Думаю, Орлов правду каже. Що далі в ліс, то більше дров, — відповів Борис напівсерйозно. — Якщо йти до флангів навпростець, то навряд чи пройдемо по бездоріжжю з гарматами.

— Та-ак! — спроквола сказав Бульбанюк і замовк, погойдуючись у сідлі, ніби заснув; потім тихо додав: — Ну, начебто поміркували. Йдемо вперед... Ось так. Уперед. — І, випроставшись, неголосно подав команду:

— Під-тяг-нись, браці!

— Підтягнись! — прошепестіло по колоні.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Прийнявши рішення, Бульбанюк раз по раз затримував колону, чекав розвідників. Зв'язковий від розвідки коротко доповідав, що попереду ще спокійно; офіцери стриманими голосами віддавали команди, підтягували роти, і батальйон ішов далі по вузькій тропі, зі, затиснутій чорною пільмою лісу. Старший лейтенант Орлов, то об'їжджаючи роти, то знову приєднуючись до головного батальйону, забувши про зуби, розвеселився, курив у рукав, разом із запахом тютюнового диму від нього тхнуло солодкуватим духом самогону.

— Знаєш, капітане, — говорив він пошепки, — Бульбанюк у нас дивний тип. В санітарах — жодної жінки. Були дві — відіслав у полк, твердо переконаний, що жінки заважають воювати! Кажуть, у тебе, капітане, гарнецька пепеже в батареї? Це правда?

— Якщо вірити чуткам, то ти п'яниця, залицяльник і взагалі пропаща людина, — сказав Борис. — Вірити?

— Брешуть, негідники! — сердито сказав Орлов і сплюнув. — От язика! Пропаща людина! Правильно, війну я почав капітаном. Потім на Північно-Західному — полон, дві втечі і всяка всячина. В Сталінграді був солдатом. Котельниково брав лейтенантом. А Суми — старшим лейтенантом. Ну а Берлін — полковником, мабуть? — Він розсміявся. — Земля крутнулась для мене у зворотний бік. Може, неясно?

— Ясно. Та не зовсім.

— Сподобалась мені на Північно-Західному фронті одна дівчина. Була в моєму батальйоні... Ще майже дівчисько. Санінструктор, Вірочка. З Ленінграда. Ну й вийшла, розумієш, неприємна історія з одним ад'ютантом. Терпіти його не міг. Кар'єрист молодий, з тепленькими очима. Приїздить він якось з наказом забрати Вірочку в дивізію... Та, звісно, в сльози. А я зопалу вискочив із землянки з ТТ. Випустив би в нього всю обойму, коли б не командири рот. Повисли на руках... Я й кажу: «Гаразд»,— віддав комусь ТТ і двічі дав ад'ютантові в пику. Ну а той роздуб історію... Не так за Вірочку я побив цю тилову амебу, як за те, що на підлабузництві робив кар'єру на війні, падлюка! Є на війні, Єрмаков, одна річ, яку я не прощаю: на чужій крові, на святому, брат, кубельце собі влаштовувати! А Вірочку забути не можу... Ох, негідники, знову зуби! Я зараз.

Орлов шмагонув коня і зник десь у глибині колони, Борис тим часом їхав сам, відставши од Бульбанюка, що хитався в сідлі попереду. З вогкої непроглядної темряви лісу, що обступила цю чужу, незнайому дорогу, війнуло нез'ясовною, гіркою тривоگوю, і він з сумом згадав холодні, тремтливі Шурині губи: «Тебе вб'ють». Він був певен, що вона любила його, мабуть, більше ніж треба, і хоч розумів, що близькість між ними не дуже серйозна, він все-таки не відчував провини перед нею, не визнавав на війні фальшивих взірців доброчесності.

Коли знову під'їхав Орлов і дихнув самогоном, Борис спитав:

— Ну, а як вона?

— Вона? — Орлов зразу не збагнув.— Хто вона?

— Ну, Вірочка,— грубувато нагадав Борис.

— Вона? Мене розжалували... а вона...

— Сті-ій! — пролунала приглушена команда попереду.

Вони разом торкнули коней і тут же спинили їх перед групою вершників, що заступили їм дорогу. Місяць зійшов над лісом, проймав хащі холодним синім світлом. Кілька піших, притримуючи автомати на грудях, неголосно, один за одним доповідали Бульбанюкові, який, досадливо кречучи, зліз з коня, потер затерплі коліна, невдоволено спитав, випроставшись:

— Чого це ви мене заспокоюєте? Сам чую, що тихо! Ви мені все село промацайте, кожну хатину! Ясно? А потім доповідайте! Ану мерщій уперед!

Бульбанюк сердито глянув на місяць, повернувся квадратною спиною до розвідників, при місячному світлі його обличчя було зеленим, жорстоким. Розвідники пройшли

кілька метрів скрадливо, насторожено і пірнули в гущавину, похмуру, сиво-димчасту, чужу в своїй моторошнуватій німотності.

— Дозвольте мені з розвідниками? Все там переверну! — пообіцяв Орлов. — Ну?

— Ти що? — спитав Бульбанюк і схилився до обличчя Орлова. — З-зуби?

— Зуби, Бульбанюк, — винувато відповів Орлов.

— Я т-тобі покажу зуби, — раптом розлютився Бульбанюк. — Марш в роти! Розгорнути роти щепом. І вперед. Марш! Артилерист! — Він обернувся до Бориса. — Підтягни гармати сюди. Бути всім напоготові. Злазь. І — за мною. Коні лишити тут.

— Передайте: гармати сюди! — наказав Борис по колоні і стрибнув на землю, подався вслід за Бульбанюком.

Випливши з-за дерев, місяць світив на дорогу, і в гущавині похмуру й тьмяно заблиски зволожені стовбури голих осик. Мертвотним металевим світлом був облитий весь ліс. Печалю, відчутною втратою віяло від шелесту листя, від холодного багряного місяця, від чорних тіней цієї забутої дороги. Куди вело все? Де був кінець цієї осінньої ночі?

Не сказавши один одному жодного слова, поминули чагарі, мокрі, голі, і разом спинилися.

Ліс кінчився... І попереду скрізь було це тривожне місячне світло: в безлюдних полях, в згинах металевею недвижної річки, за чорними стогами, на дерев'яному містку і в мертвих шибках тихого села, розкиданого за рікою. Не чуло було ні гавкання собак, ні скрипу журавля на криницях, не пахло димом у студеному осінньому повітрі. Все залягло, мовчало під місячним промінням, і тільки, мов табуни здичавілих мишей, шарудів вітер по стерні.

— Ось вона, Ново-Михайлівка, — тихо мовив Бульбанюк. — Ось вона. Я нічого не чую... І нічого своєю довбешкою не можу збагнути. — Він сів на пеньок, сильно потер обома руками обличчя, скривив губи. — Нікого? А з ким воювати? Ну, братець ти мій, діла-а!..

Замислившись, Борис помахував батоном, вдивлявся в німотні, холодні від місячного світла поля, у це мертве село, що порожньо вилискувало шибками, і, відчуваючи неясну тривогу від цієї дивної тиші, спитав:

— Розвідку почекаємо?

Через сорок хвилин розвідка повернулася і повідомила, що Ново-Михайлівка зовсім пуста, лише в одній хаті знайшли напівсліпу стару, років вісімдесяти, бабусю, яка нічого до пуття не розуміла, нічого не могла пояснити, тільки плакала, човгала по хаті та все шукала якусь Тасю, і

обережний Бульбанюк після тяжких роздумів віддав наказ: зайняти село.

Батальйон увійшов у Ново-Михайлівку.

Ясний місяць привільно заливав безлюдні вулиці, прозірчасті, покинуті сади, біленьку церкву, величезний парк на околиці села; в глибині його темнів будинок під синюватою бляхою.

Борис вів гармати в розтягненій колоні першої роти. Посеред Ново-Михайлівки, на перехресті доріг, рота затрималась, було чути тишені голоси, колона обминала щось широке, вугляке горне. Борис під'їхав ближче. На перехресті важко й твердо стояв німецький танк, верхній люк був відкритий, з нього зоволо просочувалось електричне світло. На броні борту лежали чотири темні небезпечні коржі-міни.

Двоє солдатів злізли на броню, з цікавістю зазирали в баштовий люк і перемовлялись:

— Як це він його лишив? Зовсім цілий...

Один солдат сміливо відсунув ногою міну, вибив підборами дріб, вигукнув зверху:

— Ану, хлопці, хто серед вас водії? Сідай! Там пляшок вагон з гаком! Легко воюють!

Було щось хвацьке, бездумне, тривожне в цих веселощах, і засміялась піхота — наче її примусили засміятись; хтось, зітхнувши, сказав: «Жируєш, Матвеев», — і тоді немолодий лейтенант-піхотинець рішуче скомандував:

— Ану, геть від танка!

Борис повернувся до гармат з гострим відчуттям непевності: мабуть, таке відчуття було тепер у багатьох. Силоміць він намагався думати, що все йде добре, як треба, але нез'ясовна тривога не минала.

Бульбанюк розмістив штаб батальйону в просторому з прибудовами білому домі, що стояв у липовому парку. Тут до війни, очевидно, була школа. Роти окопувались на околиці. Борис наказав встановити гармати в кінці алеї, заритися в землю, потім довго ходив по схилу пагорба, вдивлявся в чорну гущавину лісу, де мав бути правий фланг німецької оборони і якого начебто не було.

Штаб батальйону зайняв у цьому будинку велику кімнату. Тут було вже накурено й людно. На столі тихо горіли синім вогнем німецькі каганці, чітко відбиваючись у безлічі дзеркал, що поблискували на стінах. Борис здивувався, побачивши себе в цих льодистих дзеркальних плесах, що їх зібрали, мабуть, з усього села. Рукавички, чорні й вузькі, очевидно жіночі, валялись затоптані в кутку. Там, біля двох ящиків, серед хаотично розкиданих яскраво-бар-

вистих' обкладинок журналів і тоненьких книжечок, вишикувались на підлозі шеренги порожніх пляшок.

Крізь тютюновий дим проникали слабкі пахощі парфумів та ще щось — чуже, солодкувате, конфетне.

«Мабуть, був тут дім розпустити», — промайнуло в голові у Бориса і, стрівши тямущий, веселий погляд Орлова, сів на ящик, уже розпечатаний, і там, під розірваним целофаном, щось мерехтіло, тьмяно полискувало. Хмурачись, Борис витяг звідти новенький Залізний хрест, підкинув його на долоні, подумав: «Був штаб чи щось подібне цього», — підвів очі і побачив у дзеркалах обличчя Бульбанюка, який, прикро морщачись, читав якісь папери.

— От дармоїди! Російською мовою пишуть! — густо пробасив Бульбанюк і, склавши папірець удвоє, порвав його. — Усі зібрались?

— Усі, всі, — сказав Орлов, підсовуючи до себе яскравий журнал, що лежав на столі.

У кімнаті стало душно. Тут були командири рот, молоденький офіцер-коректувальник з арtpолка, мовчазний мінометник — лейтенант в окулярах, радист, штабні телефони — хто скоса, хто похмуро, але всі неспокійно оглядалися на дзеркала. Було таке відчуття, що все оголене навкруги, що нічого не приховаєш у цій кімнаті, яка роздягає людей, і літній, зарослий чорною щетиною піхотний лейтенант серйозно зауважив:

— І вибрали ж ви, Орлов, штаб! Не штаб, а лазня!

— Наче без штанів стоїш! Хіба не так? — аж надто голосно сказав Борис, відчуваючи банальність цього дотепу, але він розумів, що треба якось розрядити нервову напруженість.

Бульбанюк строго подивився на Орлова, який зовсім не звернув уваги на слова лейтенанта, і нічого не сказавши йому, в роздумі кивнув командирам рот:

— Коротко. Гадаю так. Поки розвідка все круг лісу промацає, трохи перепочинемо. Намацає німця чи не намацає, через годину рушимо на північ, у фланг німецькій обороні. Розпочнемо бій. Усе. Запитання є?

Запитань не було.

— Можна йти. По ротах. Накази через зв'язкових.

Усе ще озираючись на дзеркала, командири рот виходили мовчки. Вийшли й зв'язкові в іншу кімнату. Стало тихо й порожньо. І тоді Борис одразу збагнув, чому пригнічувала всіх і його самого ця невідомість. Батальйон шукав бою, а бою не було. А це — найстрашніше, що могло статися на війні.

Бульбанюк сидів нерухомо, стиснувши на столі кулаки,

важким поглядом дивився поперед себе. Він не помічав ні дзеркал, ні телефоністів, ні Бориса, що курив поруч, він думав про щось. А Орлов зняв кашкета, примружуючи нестерпно зелені очі, задоволений, провів рукою по циганському волоссю і, перегортаючи журнал, пирснув, його пухлу щоку кумедно перекосило.

— Негідники,— сказав він,— самі голі жінки! Тьху, щоб тебе чорти вхопили!

Але журнал перегорнув до кінця, заклав руку за шию, з хрустом потягся, видихнув повітря: п-х-х-ха, аж вогники в каганцях затріпотіли. Потім, якимось байдужно, знехотя підсунув до себе якийсь аркуш паперу, що лежав на столі, підняв красиві брови, поманив Бориса пальцем:

— Поглянь-но...

Борис глянув. На ватмані олівцем намальована була гарненька жіноча голівка — великі пильні зіниці, ніжне, цнотливе підборіддя, повні, ледь розтулені губи, на яких немовби застигли образа й подив. Унизу навскоси — тонким почерком: «Генька! Пам'ятай 21 серпня!!!» Борис довго розглядав цей малюнок, підпис, ніби намагався збагнути зміст написаного, і мляво спитав Бульбанюка:

— Бачили?

Ніби прочулавшись, Бульбанюк сердито скосив вузькі очі на малюнок, поглянув на Орлова і тихо сказав:

— Ось так, Орлов, передай командирам рот: подвоїти пости. Нікому не спати.

І кулаком злегка стукнув по столу: дзеркала навкруг згідно повторили його рух.

— Передам,— лїниво відповів Орлов і підморгнув Борисові. Він підійшов до вікна, став перебирати пляшки, уважно читав етикетки, розчаровано понюхав шийку порожньої фляги.

— Добрячий коньяк п'ють, партачі.

Борис, засунувши руки в кишепі, ходив по кімнаті від дзеркала до дзеркала, а з думки не йшло: «Генька! Пам'ятай 21 серпня!!!» І, може, від того, що в дзеркалах він безперестану зустрічав безшабашно примружений погляд Орлова, цей Генька, якого він намагався уявити собі, раптом здався йому зовні схожим на Орлова, злий, гнучкий, з такими ж нестерпно зеленими, відчайдушними, готовими на все очима.

— Піду до гармат,— сказав Борис і насунув кашкета нижче на лоб.

— Иди,— не ворухнувшись, відповів Бульбанюк.— Подвоїти вартових!

Було вже ген за північ — місяць ще світив за деревами, над тихим селом, а на збляклому небі зорі скупчилися у височині і здавалися світлими туманними криницями. Парк сухо шкряботів оголеним віттям, шумів свіжим передранковим вітровінням — дихеуло вологою з низовин.

В кінці парку Бориса насторожено покликали:

— Стій! Хто йде?

— Свої.

— Хто свої? — сполохано й грізно звівся голос.

— Капітан Єрмаков.

— А-а, — полегшого мовив вартовий.

Борис підійшов до першої гармати — запахло вогкою землею. Гармата стояла на виритій вогневій позиції, що темніла посеред пагорбі, станини розсунуті, гарматна обслуга маскувала бруствері; праворуч і ліворуч тихо скреготіли лопатки — копали рвчакі.

Працювали мовчки. Вартовий провів Бориса до вогневої, зашепотів у темні чагарів: «Лейтенанте, лейтенанте», — і зразу ж відійшов, зник за спиною.

Лейтенант Єрошин зустрів його збуджений, одвів убік, уривчасто заговорив

— Нічого не рзумію, товаришу капітан. Якісь люди вештаються. На дорзї вничу... і тут...

— Які люди?

— Хвилин десять, тому якісь двоє пройшли. Вартовий спинив: «Хто йде?» Відповідають: «Свої». Підійшли. З ліхтариками. Подивились. «Окопуетесь? Де офіцер?» Я кажу: «Що вам потрібно?» Один запитує. «Де ваш сектор обстрілу?» Я запитую: «Хтс такі?» Другий відповідає: «Я командир третього батальйону, не впізнаєте?» І напосідає: «Де сектори обстрілу, лейтенанте? Мені піхоту заривати треба». Я відповів, що сектор обстрілу ще не відомий. А він засміявся: «Ех ви, пушкар! — прощай, батьківщино!» — і пішли вниз. Командир третього батальйону...

— Хлопчисько! — з таким раптовим гнівом крізь зуби процідив Борис, що Єрошин відсахнувся. — Ніякого третього батальйону тут нема! Ви зрозуміли? Тут є один командир батальйону Бульбанюк. Вам ясно? Роз-гу-би-лись! Ех ви!.. Чорт би вас побрав зовсім!

— Я думав... — пролепетав Єрошин, заїкаючись. — Потім думав, що...

— Нічого ви не думали! Нічого! — обірвав його розлючений Борис. — Дали б їм у спину автоматну чергу, якщо забракло сміливості затримати живими, ось тоді ви подумали б! Чому не повідомили зразу? Вітьковського послали б по мене! Де він, Вітьковський?

- Біля другої гармати.
- Де ви бачили людей на дорозі?
- Он там.
- Нічого не бачу!
- Зараз там нікого... нема... Що це? Чуєте?

Раптом червоне невизначне світло виникло в небі десь над парком, і Борис чітко побачив бліде обличчя Єрошина і солдатів, завмерлих на вогневій позиції з оберемками гілок у руках. Усі дивились. Ракета, ніби сигналячи комусь, окреслила дугу і впала, здавалось, згасаючи, в дальньому кінці парку. Зразу стало тихо... Звідки ракета? Чия? І зразу ж друга стрімко злетіла вже десь попереду, над лісом; звідки прийшов батальйон, буйно розсипалась над полями. Іскри погасли в густій темряві, і знову запала важка тиша.

— Німці? — пошепки вичавив Єрошин і швидко повернув голову туди, де ліворуч спливла вже третя ракета.

— Так, це німці, — сказав Борис. — Кільце бачите? Вони..

Він не договорив.

Хтось, задихаючись, біг по схилу пагорба, чіплявся за кущі, здалеку звав нетерпляче й хрипко:

- Лейтенанте! Лейтенанте!..
- Ти, Жорко? — вигукнув Борис.
- Товаришу капітан... Фріці!..
- Швидко в штаб до Бульбанюка!
- Товаришу капітан...
- В штаб! Миттю! — наказав Борис.

Попереду, з околиці, вдарили крупнокаліберні кулемети, білі траси шугонули над головою.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Цю маленьку смужку землі на правому березі Дніпра, навпроти острова, називали в зведеннях дивізії плацдармом, у розмовах операторів — трампліном, конче потрібним для розгортання подальшого наступу. Крім того, в донесеннях із штабу дивізії Іверзева не раз повідомляли, що плацдарм цей стійко й героїчно тримається, перелічували кількість німецьких контратак, скільки підбито танків і гармат, число вбитих гітлерівських солдатів і доводили до відома вищого командування, що наші війська концентруються й групуються в районі острова, на вузькій, розширюваній смузі правобережжя, і готуються завдати удару. З кінця минулої ночі наступило несподіване затишшя, а відомо, що в стані навіть несталого оборони вищі штаби вимагають донесень докладніших, ніж коли йде наступ, і в зведеннях

дивізії все здавалося на плацдармі надто природним і планомірним...

Тут же, в батареї старшого лейтенанта Кондратьєва і в роті капітана Верзиліна, точніше, в обслугах двох уцілілих гармат і в двох стрілецьких взводах, що лишилися після переправи, чекали й заривалися в землю. Вузька — на двісті метрів — смуга плацдарму тяглася вздовж високого берега Дніпра, вдень проглядалася німцями й прострілювалася з трьох боків, уночі ракети падали й догорали за кілька кроків від вогневої позиції батареї.

Дві землянки, схожі на великі нори, викопали артилеристи у стрімчистій кручі; видовбані в землі сходили великі нагору, до гармат. Удень там лежав один вартовий, вночі — два. Тут, на бугрі, гармати були глибоко вкопані, стояли без щитів, закриті камуфляжними плащ-палатками: ніші по бровку набито ящиками з снарядами, які пощастило за ніч переправити сюди.

Ясного погожого дня, що саяв над Дніпром після нічної переправи, артилеристи грілись на піску біля землянки: стомлені, тішились сонцем.

Старший лейтенант Кондратьєв шулився в нечистій спідній сорочці, невміло, конфузячись, пришивав підкомірцець до пропотілої гімнастёрки. Він зрідка поглядав на лівий берег. Густо-синя широчінь Дніпра, обіллята сонцем, піщаний острів, жовті ліси, білі дороги на далеких пагорбах за лісами — все це, як у бінокль, на багато кілометрів було видно звідси. Там, на білих дорогах, зрідка з'являлись підводи, повзли в пилюзі, і зразу ж звідти, де стояли німці, починала глухо бити батарея. Чорні кущі вибухів виростали на пагорбах, на мить встеляли дорогу. Намагаючись вибратись з цих кущів, підводи мчали галопом, круто беручи вгору, і тоді у всіх виникало гостре відчуття зацікавленості: накриє чи не накриє?

Один раз підводу все-таки накрило: на тому місці, де був кінь, утворився горб. Невеличкий чоловік зскочив на дорогу і, петляючи, побіг убік і вгору. І, наче в укриття, вбіг він у чорний кущ вибухів. Більше по ньому не стріляли.

Сержант Кравчук, піднявши ногу, поспішав намотати на неї чисті онучі і говорив невдоволено:

— Ех і дурні ж бувають брати-слов'яни. Все пристріляно, а він лізе. Куди ти лізеш? Хіба стороною не можна об'їхати? Німець не поліз би...

— Дурна звичка: а може, пощастить, — сказав Кондратьєв і провів пальцями по мокрому лобі. — Так, так...

Він покашлював, його то морозило, то кидало в піт: усе-

таки застудився, коли німці викупали в Дніпрі в ту першу ніч невдалої переправи.

Осіньне сонце було тепле, ласкаве, він відчував це, але воно не зігрівало його: голова була гаряча, а спина холодна. Глибоко штрикаючи голкою в комірець — пальці не слухались, тремтіли, — Кондратьєв дивувався й сердився на себе: всю війну не хворів, а тут на тобі, безглуздя якесь!..

— А ти не поспішай. Сказав, буде в тебе годинник, — пролунав спокійний і впевнений голос.

Кроків за три від Кондратьєва — голова в голову — лежали на плац-палатці наводчик Єлютін і піднощик снарядів Лузанчиков, худенький, мов підліток, з золотавим пушком на щоках. Як завжди, Єлютін був при ділі, лагодив комусь годинника: пильно примруживши око, щось закручував вістрям складаного ножа в розібраному механізмі. А Лузанчиков дивився на блискучі коліщатка, на пелехате сонце, на піщаний острів за Дніпром, потім засміявся й дмухнув на світле волосся Єлютіна. Той, не підводячи голови, спитав:

— Це що ж таке?

— Павутиння, — сказав Лузанчиков. — Ось гляньте, на волоссі. З дерев летить.

Єлютін підвів голову. На березі, під синім небом, стояли, сяючи кожним листочком, руді осики, і звідти, поблискуючи тоненькими нитями, тріпотіло в чистому повітрі павутиння.

— Справді, — сказав Єлютін здивовано. — Ну, гаразд, ти ось що. Або допомагай без дурниць. Або чеши звідси. І все. Тебе нічого не цікавить. Ти як дрозд, Лузанчиков. Усе бачиш, а на одному не можеш зосередитись.

— От цікаво: сонце, дерева, а птахів нема. Навіть синиць. А чому?

— Сполошили синиць, — лагідно сказав Кондратьєв.

— Забирайся звідси! — озвався сердито Єлютін. — З тебе пуття не буде.

— Ні, я вам допомагатиму! — благав Лузанчиков. — Слово честі...

— Нехай, — втрутився Кондратьєв і винувато всміхнувся. — Чому ви на нього гніваєтесь? Павутиння — теж чудова штука.

Єлютін був лєнінградець, годинникар, золоті руки, золота голова. Якщо сам Кондратьєв, філолог за освітою, вже багато чого забув, що раніш дуже любив, і тепер уже, здавалось, жив тільки війною, то Єлютін, хлопець з шестикласною освітою, мало вдавався у логіку воєнних подій, — його руки щодня були в знайомій роботі.

В обороні майже весь полк зносив до нього німецькі,

швейцарські, і наші старенькі, випадково чи й не зовсім випадково знайдені механізми, і кожен з радістю на серці повертався від нього, відчуваючи рух стрілочок на руці. Не лагодив Єлютін, відмовлявся лагодити тільки тоді, коли приносили до нього кишенькові годинники. Був такий випадок: він полагодив і вивірів чудовий трофейний «мозер» для Кондратьєва, той подарував його лейтенантові з полкової розвідки. А через тиждень лейтенант загинув: розірвалась міна, роздробила кишеньковий годинник, а осколки механізму загнало в живіт. Дізнавшись про це, Єлютін кілька днів ні з ким не заговорив, пролежав у землянці, одвернувшись до стіни, і зовсім відмовлявся працювати. Тому, не забуваючи цього фатального випадку, Кондратьєв часом počував себе ніяково перед Єлютиним і винувато всміхався йому.

Кондратьєва морозило. Тремтячими пальцями він розгладив нерівно пришитий чорними нитками комірець, мерзучи, натяг гімнастерку, застебнув комір на схудлій шиї.

— Поглянь-но, поглянь, товаришу старший лейтенант! Знов якийсь слов'янин лізе! — крикнув Кравчук з досадою. — Чи він не розуміє?..

Зразу ж пролунав подвоєний вибух. Ніби щось гучно бахнуло біля самих вух.

Кондратьєв побачив холодну синяву Дніпра, на ній далеко піщану жовтизну острова. Відриваючись від жовтизни, на воді темнів човен, мелькали весла. Коло вуха Кондратьєва знову оглушливо бахнуло, і поряд з човном зметнувся стовп води. Стріляв німецький танк. Він стріляв десь ліворуч, на висоті, так близько, що здавалось, ніби за два кроки рвалися ручні гранати. Човен пішов до берега, ткнувся в пісок, з нього вискочили двоє, побігли в чагарі. Зразу ж на тому місці, де стріляв прямою наводкою танк, заскрипів, заспівав шестиствольний міномет. Розриви лягали посеред острова. Над верховіттям дерев клубочився дим. А острів був повен людей.

— Схоже на те, що наш старшина хотів переправитись, — зітхнув Кравчук. — Вночі, бач, темно, а вдень все до його послуг: сонечко пече, танки стріляють. Благодать!

— Завжди так, — сказав Дерев'яно, — тремтить, аж листя падає. Ну, що ти скажеш, Бобков?

Бобков, сидючи на осонні, в шинелі, накинутій на голе тіло, — видно було широкі, дужі груди, — уважно проглядав рубці спідньої сорочки і говорив:

— Капітана нема, той задав би прочухана старшині. На одній нозі крутився б. А то наїв пику — об його лоба

поросся вбити можна... Нашого ж він не дуже боїться. На шию сів. Осідлав.

Сказав це серйозно, але ніби між іншим, зайнятий важливою солдатською роботою, і Кондратьєв, почувши це, сконфужено нахмутив гарячий лоб.

Внизу берегом Дніпра йшла Шура з рушником, по-мирному взятим через плече. Мокре волосся біля маленького рожевого вуха золотаво світилось проти сонця, мов осіння павутинка. Охайно білів чистий підкомірець на тонкій шиї; на погонах гімнастерки, туго перехопленій в талії офіцерським ременем і обтягнутій на стегнах, блищали краплі. Глянула з-під мокрих вій на Кондратьєва, її сірі очі були ясні й прозорі після крижаної води, і вона сказала:

— Господи, який сором! Хіба так пришивають комірець? Та ще й чорними нитками наскрізь. Ану, скидайте.

Вона не засміялась, не пожартувала, а зі строгою безцеремонністю стала розстібати гудзики на грудях Кондратьєва; від її очей і волосся, як він думав, віяло непорочною свіжістю. Він безпорадно озирнувся на солдатів, почервонів, тремтячи в лихоманці, легенько відсторонив, як йому здалося, її дуже холодні пальці.

— Не треба. Добре пришитий.— І, покашлявши, забурмотів: — Ви купались? У такий холод?

Шура, нахмуривши брови, зухвало глянула на Кравчука: він дивився на неї зневажливо й ревниво.

— Комірець, звичайно, дрібниця,— сказала Шура.— І так обійдеться. А от полежати вам треба, товаришу лейтенант. А втім, може, і це минеться.

— Ні, мабуть, я піду. Полежу, справді,— поспішно проговорив Кондратьєв, мерзлякувато горблячись, і поплентав до землянки.

Він боявся й соромився Шури, а найбільше при солдатах, соромився її уваги до себе, своєї брудної спідньої сорочки і, відчуваючи цю фізичну власну нечистоту, боявся її жіночих пружних стегон, білої шиї, її високих маленьких грудей, обтягнутих гімнастеркою, її зовнішньої незайманої чистоти й легкої, зухвалої доступності.

— А мені комірець не пришиєш?— спитав Кравчук Шуру значливо й делікатно.— Я хотів би!..

— Давай уже пришию! — сердито сказала Шура.

— А, ти, бачу, не хочеш,— мовив Кравчук.— Сам пришию.— І несподівано спитав, криво посміхаючись:

— До Кондратьєва липнеш? Швидко капітана забула. Ех ти!

— Що ти розумієш, свекрухо нещасна? — відрізала Шура і пішла до землянки слідом за Кондратьєвим.

— Чого ти причепився до неї? — зауважив Єлютін миролюбно.

— Правильно, — озвався Бобков, захищаючи Шуру. — Їй тут серед нас теж не мед. І не наше діло їй щось радити.

— Капітана жаль, — відповів Кравчук, сумно поглядаючи Шурі в спину.

Кондратьєв тим часом підійшов до своєї маленької землянки, викопаної на березі, — дотримуючи субординації, Кравчук наказав викопати її окремо, — і зразу ж побачив на порозі сусідньої землянки телефоніста Грачова.

— Товаришу старший лейтенант, до телефону!..

— Хто?

— Полковник Гуляєв! Негайно!

В землянці обслуги, на купі сухого листя, вкрившись шинелями з головою, спало кілька солдатів: відсипалися після тривожної ночі.

Зв'язківець Грачов присів навпочіпки біля телефонного апарата, злегенька подмухав у трубку й сказав:

— Товаришу четвертий, шостий тут. Передаю.

Кондратьєв узяв нагріту трубку, покашляв од хвилювання.

— Хто це там кашляє? — суворо спитав далекий голос полковника Гуляєва. — Ти говори, а не кашляй. Як справи? Чому рідко доповідаєш?

— Все гаразд поки що, товаришу четвертий.

— Не вірю. Харчів нема? Їсти нічого? Доповідай.

Кондратьєв тільки кашлянув стиха.

— Знову кашляєш? Кажі, харчів нема? Що це ти, справді, як тендітна панночка? Спиш, чи що?

— Ні, — сказав Кондратьєв.

— Потерпіти треба! Ремені затягти. Вночі буду сам. І не один. Старшину вашого... цього... як його... Цигичка... через річку вплав пожену. К чортовій матері!

— Плавати він не вміє, товаришу четвертий, — мляво усміхнувся Кондратьєв.

— Не перепливе — туди йому й дорога! Тепер ось що. Тут усе готово. Чуєш, шостий! Сам розумієш. Вночі папіросники і самоварники в тебе будуть. З лінією. Зараз, головне, точки примічай. Записуй. Використай день. Зрозумів, голубчику?

— Зрозумів, товаришу четвертий.

— Отож-то. До діла, мій дорогий.

Все зрозумів Кондратьєв з цієї розмови: і те, що вночі готувалась переправа і прорив; і те, що вночі прибудуть артилеристи та мінометники із зв'язком від лівобережних

батарей і що треба занести в схему вогню цілі, котрі можна побачити звідси.

Кондратьєв зійшов по видовбаних земляних сходинах на саму висоту берега, шмигнув, пригинаючись у траншею. За десять кроків праворуч, де кінчались чагарі, стояли гармати, готові до бою. Сонячно було тут, на висоті, й тихо. Вартовий, розпіжившись у теплі, лежав на бровці і, звисивши голову, прислухався до чужої розмови в рівчаку. Цей рівчак з'єднувався з ходами сполучення піхоти, був глибоко виритий тупим кутом для зручного огляду. Командир взводу управління, молодший лейтенант Сухоплюєв, дуже високий на зріст, у короткій тілогрійці, горбився біля стереотруби,— довге каштанове волосся спадало на комір,— прогук юнацьким баском:

— Хто там?

І ніби нехотя обернувся, його видовжене молоде обличчя було спокійне; сам стриманий, трохи гордовитий, ніколи не всміхався нікому.

— Спостерігаєте? — спитав Кондратьєв, закашлявшись.— Тихо?

— Не дуже.— Сухоплюєв витяг кисет, акуратно відірвав смужку паперу від складеної книжечкою німецької листівки, що розкидали літаки вночі.

Попереду, метрів на двісті, стояла чиста, без чагарів, рівнина, схилом до німців, і там, де піднімалась вона, темніли ялинові посадки. Скраю цих посадок чітко видніли навали перших німецьких траншей, і в одному місці, неначе спалахи, злітали грудки землі: щось там копали. Німець у зеленому френчі, застібаючи штани, ішов вздовж посадки, не пригинаючись, на весь зріст: з пашого берега по ньому не стріляли. Дійшовши до того місця, де копали, він подивився в наш бік і стрибнув у траншею. Трохи лівіше від посадок починалась дорога,— жовтіла, звиваючись до лісу, що заступав Ново-Михайлівку і Білохатку.

По цій дорозі, здіймаючи куряву, рессю мчали чотири німецькі гарматні упряжки. Вони наблизились, стало видно важких короткохвостих першеронів, німців, що немов мурашки обліпили станини. Упряжки зникли за ялицями, але ще довго куріло над дорогою. Згодом у кущах посадок з'явилась одна присадкувата з оптичним щитом гармата вже без упряжки. Німці на руках викочували її поза траншеями; троє відійшли до дерев, стали рубати штиками гілки. Закидати ними гармати. Ніхто не стріляв по них.

Кондратьєв сів на дно окопу, попросив:

— Дайте, будь ласка, схему вогню.

На каліграфічно викресленій Сухоплюєвим схемі Кон-

дратьєв побачив акуратно позначені лінії німецьких траншей, кулеметні точки, танки в ялинових посадках, мінометні батареї в яру за дорогою; він витяг олівець і позначив на схемі німецьку гармату. Рука Кондратьєва тремтіла, олівець прорвав папір.

— Ви мені схему зіпсували! — раптом витріщився на Кондратьєва Сухоплюєв. — Сказали б, сам зробив би! Тепер хоч усе наново перекреслюй! — І, одібравши схему, заходився витирати гумкою.

Кондратьєв забурмотів зніяковіло:

— Будь ласка, не гнівайтесь. Щойно дзвонив полковник Гуляєв... — І, цокаючи зубами, сутулячись, засовуючи руки в рукава шинелі, Кондратьєв передав суть недавньої розмови із штабом полка.

— Що з вами? Вам холодно? Чи, може, нерви? — насторожився Сухоплюєв.

— Біс його знає, трохи є. Ви до Ново-Михайлівки та Білохатки по карті точно приціл вичисліть. Уночі там почнеться. Ми підтримуємо. Все вирішиться вночі... — Кондратьєв закашлявся.

— З вами щось негаразд, — підозріливо сказав Сухоплюєв.

— Справді, дурниця якась, — відповів Кондратьєв і підвівся. — Ну, я піду... Вночі все вирішиться...

Кондратьєв лежав у землянці, не знявши шинелі, на купі листя, укритись з головою брезентом. Голова була гаряча, а його морозило, в роті пересохло, і страшенно хотілося пити, але він не міг розплющити очей, встати. «Зараз, я зараз, — думав він, — ось зараз я встану, знайду флягу і нап'юсь води... Ось тільки полежу трошки...» І незбагненим було те, що за землянкою припікало осіннє сонце і грілись солдати, скинувши шинелі, роззувшись, сиділи на осонні.

Голоси якісь. Сміх. Тиша. І знову голоси. Про що там можна говорити? Мовчати, мовчати... Треба діждатися ночі. Вночі все вирішиться. Де капітан Єрмаков? Де Шура? Де Кравчук? Підготувати цілі. Навіщо? Яка нісенітниця! Як приємно бездумно летіти в густу і, як пух, певагому темряву... Напитися б води, тільки б води напитися, і все буде добре... Холодної, студеної води, щоб аж зуби судомила...

Освітлений вогнями вестибюль метро. З під'їзду бурхає, клубочиться жовта, холодна пара, пронизана вогнями. Люди поспішають, біжать у волохато засніжених пальтах з наставленими хутряними комірами, приємно рипить сніг. І скрізь радісні обличчя. І сміх зовсім інший — веселий, щасливий, залюблений. Новий рік, мабуть? Кондратьєв жде

Зіну у вестибюлі Арбатського метро, славно худеньку Зіну з бірюзовим перстеньком на середньому пальці і дитячим умінням розтягувати слова. Обличчя в неї юне, тоненькі сережки лагідно поблискують, коливаючись в ніжних мочках вух, очі, темно-сірі, спокійні, усміхаються до нього, а носок отороченого хутром черевичка на сильній нозі нервово намагається продавити крижинку на тротуарі.

І він також підбором давить цей льодок...

«Встати, встати... напиться б води... Кілька кроків до Дніпра... В житті буває так: можна любити, власне, чужу тобі жінку, багато років любити... А за що я любив її?»

— Милій, милій! Яка ж я Зіна? Та хіба так зігрієшся!

Хтось розстебнув йому на грудях шинель, лагідно провів тремтливими пальцями по обличчю, і Кондратьєв, у хворобливому жару, відчуваючи гарячу вологу сліз у горлі, тривожно і радісно віддаючись цим рукам, подумав: «Хто ж її привів сюди? Чому вона тут?»

— Випий це. Жар спаде. Ну от. Молодець. Просто-таки молодець. Бі-ідолашний мій! А тепер обніми мене. Міцніш. Так буде тепліше!

Чийсь руки обвили його шию, і зразу ж пружне тіло припало до нього, губи прохолодні, легкі торкнулись його підборіддя, і голос, знайомий, рідний, розтягував слова:

— Бі-ідолашний мій. Серьо-жа. Буде тепло... Ти пригорнись до мене і лежи спокійно...

Він раптом прокинувся від цього голосу і зразу ж прийшов до тями.

Темно було й вогко, пахло осіннім листом, і вузенька бужкова стрілочка світла проникала крізь плащ-палатку, що затуляла вихід, гостро розтинала темряву.

— Це ти? — кволим голосом спитав він.— Невже це ти?

— Це я... Лежи, лежи, ні про що не думай,— прошелестів над ним прудкий, заспокійливий шепіт.— Я буду з тобою. З тобою... Ну, добре тобі? Тепло? Зігрівся?

Але він не міг зігрітися.

— Люба, чудова,— шепотів Кондратьєв, покаючи від ознобу зубами, несміливо обнімаючи Шуру й цілуючи її пальці.— Навіщо це? Добра... Славна... А як же Борис?..

Вона ще дужче припала до нього, гладила його щоки, шию.

— Він не любить мене, Серьожо. Хіба він мене любить? Всю душу без сліз за ним виплакала... а з тобою спокійно... Як з дитиною... Бідолашний ти мій. Ти кого-небудь любив?

— Не знаю...

— Ну, зовсім як дитина...

Марення це було чи дійсність? Вона розтягувала слова,

як Зіна. Було темно, душно, він не бачив Шуриноного обличчя, виразу її очей, а вона з квапливою ніжністю голубила його, і від близькості з цією жінкою йому хотілося плакати й говорити щось таке, що краядло б душу, чого не можна було сказати...

— Ти чудова, чудова... Чиста...— шепотів він, вдячно цілуєчи її долоні.— Ти незвичайна, прекрасна...

— Тобі скільки років? — спитала вона.

— Двадцять чотири.

— Невже ти нікого не кохав?..

Він заснув. А вона, посидівши трошки біля нього, вийшла з землянки. Жодного солдата не було докруг. Панувала прозора вечірня тиша. Весь Дніпро був оранжевим, розпечене передзахідне сонце на півнеба палало, займалось над берегом, і видніло там чорне павутиння застиглих у цьому світлі гілок.

Раптом із свистом вигулькнули звідти, де сідало сонце, два «месершміти» і промчали низько над водою, поринаючи в бузкове повітря над лісами. Там застрекотіли зенітні кулемети, і розсипались по небу траси. А Шурі було гірко й солодко.

Пізно вночі Кондратьєва розбудили. В теплу землянку ринув холод, стук кулеметів, відблиски ракет, плащ-палатку біля входу зірвало. Кондратьєв лежав, укритий рясним потом, усе тіло хворобливо обм'якло.

Бобков кричав у землянці:

— Вас негайно до полковника Гуляєва! На СП. Товаришу старший лейтенант!..

— Прибув? — ще нічого не збагнувши, хрипко спитав Кондратьєв і вийшов із землянки. Правий берег і Дніпро освітлювались ракетами, над головою снувались траси.

— Тільки-но! Заваруха була! Невже ви не чули? Так спали? — викрикнув крізь дріб кулеметів Бобков.

Кондратьєв, зніяковівши, спитав винувато, неголосно:

— Де Шура? Не знаєте?

Бобков відповів:

— Там офіцера одного на переправі поранило. То вона з ним,— і показав кудись вниз.

Разом з Бобковим піднімався до гармат, похитуючись від слабості, Кондратьєв; завмираючи серцем, він думав про недавнє примарне щастя (було воно, звичайно, було!), і не хотілося вірити ні в цьвохкання куль по стовбурах сосен, ні в часті спалахи ракет, що осліпили його на березі, ні в близьку тріскотнюву кулеметів.

Але в першій же траншеї довелось пригнутися так, що

залізний гаплик шинелі впився в горло: голову підняти було неможливо. Проходячи повз гармати, Кондратьєв побачив при світлі ракет, що обслуга лежить на землі і снірядні ящики відкриті. В темряві тихо брязкали ложки об казанки: мабуть, старшина прибув.

Глибокий окоп СП молодшого лейтенанта Сухоплюєва був повен-повнісінький знайомими і незнайомими артилерійськими офіцерами. Всі воїни, збуджені недавньою переправою і відчуттям небезпеки, перемовлялись між собою, жадібно курили в долоню. Двоє радистів монотонно відлічували — настроювали рації.

Полковник Гуляєв, розчепіривши ноги, стояв посеред окопу, обличчя його не було видно, насунутий на самий лоб мокрий козирок кашкета світився рожевими цятками — відблисками ракет.

— Спали? — суворо спитав він Кондратьєва. — Все проспите! Санінструктор сказала: ти хворий. Хворий? Чого мовчиш?

— Був трохи. Зараз краще.

— Поглянь-но сюди! — полковник виштовхнув звідкілься із темряви до Кондратьєва старшину Цигичка, проговорив: — Цього вояку на твій розсуд. Хочеш — карай, хочеш — милуй... Він тебе нагодує, сучий син!

— Що ж це ви, Цигичко? — тихо спитав Кондратьєв. — Як вам не совісно?

А Цигичко, весь знітившись, втягнув голову в плечі, кумедний у куценькій кондратьєвській шинелі, злякано бурмотів:

— Не міг, товаришу старший лейтенант... Я теж під вогнем був. З саперами був. Учора вночі. Ви ж знаєте, товаришу старший лейтенант...

— Не міг? А люди могли цілу добу голодувати? Ну, братець ти мій? — суворо сказав Гуляєв. — У піхоту! В роту Верзиліна. Якраз у нього мало людей. Верзилін! — покликав він через плече. — Зачислити старшину Цигичка рядовим у роту! І дати гвинтівку, сучому сину!

І зразу ж із глибини окопу відповіли:

— Слухаю, товаришу полковник.

Старшина Цигичко важко, наче хтось ззаду по ногах ударив, хитнувся, схопився обома руками за полу кондратьєвської шинелі.

— Не винен я, не винен... Щоб я дітей своїх не побачив...

— Е-е, голубе, у всіх діти! — грубувато сказав Гуляєв.

— Що ви, що ви? Як вам не соромно! — розгублено заговорив Кондратьєв, він спробував відірвати од шинелі руки

старшини, але пальці Цигичка вчепилися в його полу і немов закам'яніли.— Товаришу полковник... Я прошу... На мою відповідальність...

Полковник Гуляєв, гидливо поморщившись, гримнув:

— Марш в роту, Цигичко! Хто ви, мужчина, радянський солдат? Чи стара баба? Капітан Верзилін, одведіть-но воїна в роту!

Покінчивши з Цигичком, полковник Гуляєв уже дивився на яскраво освітлену ракетами чорну смугу посадок; артилерійські офіцери, присівши під плащем і посвічуючи ліхтариком, розглядали схему вогню. А Кондратьєв не міг заспокоїтись, скручував самокрутку, пальці не слухались, і йому хотілося кинути якесь різке слово, сказати, що нікому не потрібне на війні самодурство, але він добре знав, що не скаже цього. І все-таки Кондратьєв сказав, переборюючи хрипоту в голосі...

— Це ви даремно, товаришу полковник. Він же не хотів...

— Слухай, комбате! — сердито обірвав його Гуляєв.— Мова йде про долю наступу, а ти мені голову морочиш сантиментами! Постріляє з рушниці, в атаку походить, сухарики погризе, зрозуміє, що таке війна, на своїй шкурі. Так ось що. Максимов уже зав'язав бій. Півгодини тому. Викинь нісенітницю з голови і слухай!

Лише тепер крізь нескінченний скрегіт близьких кулеметів, крізь лускання і клацання німецьких ракет ліворуч і попереду Кондратьєв почув, немов за тридев'ять земель, віддалений, глухий, ніби нерівно пульсуючий гуркіт. Почалось?.. Там — почалось?..

— Радисте, зв'язок! Зв'язок з батальйонами! — вигукнув Гуляєв.— Що у вас, рація чи нічний горщик?

— Ромашка, Ромашка, Ромашка... Погано чую... Погано чую... — речитативом повторював голос радиста.

Всі замовкли в окопі. З вицанням пролітали кулеметні черги над головою.

Радист, повільно вимовляючи слова, доповів:

— Товаришу полковник, Максимов на околиці Білохатки. Зустріли сильний опір. Втрати — дванадцять чоловік і одна гармата. Танки. Є загроза оточення. Готуюсь до атаки. Ждідь сигналу.

— Ясно! Зв'язок з Бульбанюком! Швидко!

Знову мовчання. Тепер усі офіцери тісно обступили Гуляєва. Телефоністи, перевіряючи лінії, ледь чутно перемовлялись з тилловими батареями. І лише радист у глибині окопу квапливо й чітко вимовляв позивні:

— Волга, Волга, Волга... Волга, Волга, Волга... Товаришу полковник, з Волгою зв'язку немає!

— Ще викликайте! Викликайте!

— Волга, Волга, Волга... Волга, Волга, Волга... Волга, Волга, Волга... — лунало у вухах Кондратьєва, і він думав: «Що там у них? Що?»

І після паузи:

— Товаришу полковник, з Волгою зв'язку немає!

— Як це немає? Чого голову морочите! Коли я чую ліворуч бій! Був зв'язок! Викликайте! Викликайте!

— Волга, Волга, Волга... Волга, Волга... Товаришу полковник, Волга мовчить.

— Та-ак! Тримати зв'язок з Максимовим! Телефоністе, штаб дивізії. Швидко!

Офіцери розступились перед полковником. Він сів на дно окопу, вихопив трубку з рук телефоніста, сказав коротко:

— Іверзєва!

Мовчання.

— Товаришу перший, доповідає другий. Максимов коло Білохатки. Є загроза оточення. З Бульбанюком зв'язку немає! Гадаю, що для зв'язку треба послати людей. Пізно? Чому пізно, товаришу перший? Так, так! Ідуть бої. Чути. Що ви кажете? Відкликаєте? Кого? Всіх? Мене? Не чую, товаришу перший!

— Товаришу полковник! — заволав радист. — Ромашка пішла. Максимов пішов! Вогню! Вогню! Вогню! Вогню просить. По Білохатці вогню!

— Ракети! — сказав хтось з офіцерів.

У ту ж мить Кондратьєв помітив далеко ліворуч над лісом круглі непевні цятки — вони впливали на небо й миттю гасли там. Чотири ракети. Коротке згасаюче мерехтіння — і знову чотири каламутні цятки виникли в небі. Це був сигнал Бульбанюка... А може, то були німецькі ракети?

— Вогню! Максимов просить вогню! — повторив радист. — Передаю! Вогню! Вогню! Просить вогню!

Гуляєв голосно заговорив у трубку:

— Товаришу перший, Максимов пішов. Сигнал Бульбанюка. Просить вогню. Що-о? Не чую! Що-о? Не відкривати вогню? Чому? Ви не зрозуміли. Батальйони пішли, просять вогню! Сигнал! Я відкриваю вогонь! — і, затуливши долонею трубку, подав команду: «Артилеристи! З артполка! Починай!»

— Ціль номер чотири! — заспівали голоси офіцерів.

— Відставити! Що-о? — крикнув Гуляєв, поривчасто нахилившись до апарата. — Не можу зрозуміти! Не відкривати вогню? Не відкривати вогню? Це ваш наказ? Що? Мені?.. В дивізію?..

І раптом скомандував охриплим голосом:

— Вогню не відкривати! Вогню не відкривати!

А за лісом одна за одною наполегливо спалахували ракети, і радист без упину повторював:

— Вогню! Вогню! Максимов просить вогню!

Нічого ще не розуміючи, Кондратьєв відчув, як у нього холонуть кінчики пальців, як трудно й тісно стало дихати. Чому, чому не відкривати вогню?

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Десь ліворуч у тумані сяйнула іскра, немов там ударило по кресалу, а посеред парку з важким гуркотом вибухнув снаряд.

З низини, намагаючи чергами, загуркотіли кулемети.

— Ідіть до другої гармати,— наказав Борис Єрошину.— Вдвох тут робити нам нічого. І запам'ятайте: без наказу не стріляти!

— Оточують, еге? — спитав приголомшений Єрошин.— Невже кільце?

Він аж надто старанно козирнув і поспішив через кущі, дивно пружинячи ноги, не пригинаючись, немовби сміливістю цією хотів спокутувати свою недавню розгубленість.

Борис роздратовано скомандував:

— Бігом!

Його дратувала недосвідченість Єрошина, наївна, незграбна молодість, невміння все зрозуміти з першого слова.

Німецькі кулемети, не вгаваючи, строчили в низині, звідти летіли траси, вривалися в землю біля гармати. Стрілянина в низині дужчала: до неї приєднувалися тонкі черги автоматників; важкі міни рвалися на вуличках села — двічі зі скреготом заводив свою музику шестиствольний міномет.

І низину, і річку оповив сірою пеленою туман, за рікою, попереду, в темряві, наближаючись, тихо рокотали мотори чи то автомашин, чи бронетранспортерів. Той самий звук, постріли, і ледь чутний рух долинали також справа і, здається, за спиною, і Борис зрозумів, що це справді звужувалось кільце: в нього треба було пролізти головою. Хоч який був обережний Бульбанюк, хоч який був розважливий, зараз сталося те, чого він не міг передбачити.

— Це не танки,— сказав один з сержантів Березкіних (Микола чи Андрій, так Борис і не навчився їх розрізняти),— танки по-іншому...— І в очах його засвітилися гарячкові вогники.

Ніхто не відповів; усі дивилися в туман, туди, де був

місток. Ці майже незнайомі Борису люди, в закаляних глиною шинелях, з запаленими обличчями раптом стали йому зараз близькими; два солдати навіщось протирали чисті снаряди, великі руки, натруджені за ніч, тремтіли; наводчик Вороний, відлюдькуватий чоловік років сорока, пильно дивився на Бориса.

Хапливо здвоюючи, забахкала скорострільна гармата. Переривчасті траси виникли з туману там, де був місток, низький силует виткнувся до річки, і за ним другий силует з'явився в білій імлі поряд.

— Бронетранспортери,— сказав Березкін.— Це вони...

Невизначні постаті заметалися по берегу, близько сипнули автоматні черги, кілька чоловік, розкидаючи на бігу спалахи, тінями замигтіли через місток. І Борис почув, як задріботів, захлинаючись, «максим» на околиці.

«Ду-ду-ду... та-та-та!» — долинуло звідтіля змішане й протяжне.

— По лівому бронейними! Наводити точніше! Вогонь!..— скомандував Борис, відчуваючи буйний азарт: «Збити, збити його з першого снаряда».

Він не збив бронетранспортера ні після першого, ні навіть після другого снаряда — бронейні, прокреслюючи лінії високо над силуетами, губилися в тумані. Туман скрадав відстань. Борис тричі змешшував приціл і, коли після шостого снаряда помітив, що коло містка туман став рожевий, прокричав з лютою веселістю:

— По... правому!

Але обслуга барилася, і, зсунувши кашкета з мокрого лоба,— дзвеніло у вухах,— Борис озирнувся на гармату: сержант Березкін, який тільки-но стояв за два кроки біля гармати, зараз сидів на станині, обличчя його позеленіло, і лиш білими губами він дивно всміхався, міцно охоплюючи зігнутою скривавленою рукою плече, ніби щось намацав там і злякано притис до плеча.

— Що? — вигукнув Борис.— Зачепило? Мерщій у штаб батальйону! Там перев'яжуть!

Він уже не звертав уваги на Березкіна, який, тримаючи руку на плечі, біг парком: праворуч рухливий силует викидав пелехи вогню, і білі пунктири, перехрещуючись, пролітали над щитом гармати.

— По правому!.. Два снаряди, вогонь!..

Коло містка рожеве двічі змішалось з яскраво-червоним, і йому здалося, що туман попереду закипів багряним полум'ям,— чи то місток горів, чи бронетранспортер. Гучне дудукання крупнокаліберних кулеметів тепер не заглушало

безлюдної автоматної тріскотні, і це «ду-ду-ду» розпікалося ліворуч у низині, а замовкало десь коло містка.

Щось важко черкнуло по козирку Бориса, і він, здивований, побачив під ногами зрізану кулею мокру галузку.

— Товаришу капітан!.. Пригніться! Не бачите?..

Ззаду хтось щосили смикнув його за рукав, він швидко обернувся і віч-на-віч зустрівся із стривоженим вилицюватим обличчям Жорки.

— Чого ти?

— Пригніться, товаришу капітан! Зараз Бульбанюка біля штабу обстріляли. Снайпери десь у селі сидять. По парку б'ють! — І Жорка збуджено засміявся. — До вас біг — лупонули, бродяги, по мені. З усіх боків б'ють!..

— Як там у Бульбанюка?

— Кільце, товаришу капітан! Зараз у дивізії вогню збирається просити, а Орлов каже: рано!

— Мабуть, таки рано! Нехай зав'язнуть! Інакше не варто було заварювати цю кашу, — відповів Борис, витираючи мокре обличчя.

— Погляньте-но, ніби наша піхота драпонула! — сказав напівзапитливо Жорка і, злігши грудьми на бруствер, смачно сплюнув: — Йй-богу, вогонь по них відкрив би!

Звідси було добре видно, як від берега річки, один за одним скоплюючись, бігли до села розмиті в тумані постаті, розбризкуючи світляні пунктири, а з того берега дудніло гарячкове й глухе: «Ду-ду-ду-ду...»

— Яка там... «наша»! — вилаявся Борис. — Вороний? Бачиш? Чотири снаряди... біглий... вогонь!

Розриви шваргонули перед цими посталями, туман змішався з димом, стало нічого не видно, і тоді ближче від розривів, кроків за сто двадцять від гармати, вирости неначе з землі кілька чоловік, вони бігли, безладно опустивши гвинтівки, пригнувши голови, бігли прямо на вогневу позицію, до околиці парку.

— Казав, наші драпають, — повторив Жорка й схопився, потяг до себе автомат. — Куди ж вони, слов'яни!..

В цю ж мить, ошпарений раптовою злістю до цих людей, що кудись тікали, Борис стрибнув через бруствер, перекосивши рота, кинувся назустріч їм із пістолетом у вологій руці, закричав люто й невблаганно:

— Сті-ій! Наза-ад! Роз-стріляю першого! Наза-ад!

Жорка, блідий, з грізним, відчуженим виразом обличчя, біг за два кроки від капітана, клацнув затвором німецького автомата, та люди не зупинились. Борис побачив дикі порожні очі, спраглий, широко роззявлений рот переднього солдата, підняв руку.

— Сті-ій! — скрикнув Борис і випустив дві кулі над головою переднього.— Куди драпаєте, захисники Батьківщини! Наза-ад! В траншею! Наза-ад!

Солдати зупинились, передній, судорожно ковтаючи слину, зацьковано озирнувся,— його порожні очі були затуманені диким страхом,— і сказав сиплим голосом:

— Збоку обійшли... Зі спини обійшли... Погибель нам усім тут... Завели нас...— і, скривившись, заридав хрипким риданням безумної людини.

— Наза-ад! — злобно повторив Борис, і в цю ж мить гаряче повітря шарпонуло його в спину, закалатало дзвоном у вухах; це стріляла його гармата, і він вигукнув, не почувши голосу свого: — Ну! Ти що, один тут! У траншею! Жорко! Проведи-но їх! Бігом наза-ад!

— Мерщій!— Жорка миттю підняв над животом автомат, кивнув білявою головою до річки.— Потопали, бродяги! Мерщій, кажу!..

Солдати з'юрмилися і раптом, низько пригнувшись, горблячи спину, спантеличено побігли в лощину, до річки, розтанули, зникли в тумані.

Борис, збуджений, спітнілий, на ходу вкладаючи пістолет у кобуру, добіг до вогневої. В цю ж мить гармата знову вдарила біглим вогнем, і, коли з димкого казенника вилетіла остання гільза, Борис вловив бічний, тривожно збентежений погляд наводчика Вороного, звернений до села. Снаряди здибали землю на березі річки, де хаотично метушилися люди, і невиразний крик «а-а-а!» долинув звідти; крик гойдався й дужчав, зливаючися з важким, наростаючим гупанням скорострільних гармат та кулеметів на околицях.

Борис помітив, що в низині, на східнім краю, веселим, жарким огнищем палали дві солом'яні стріхи, і високо над цим кошлатим полум'ям у ранковому небі стрімко злетіла ракета...

Він ще не встиг спитати наводчика Вороного, скільки було ракет, як Жорка вже перескочив через бруствер на вогневу і заволав радісно:

— Ракети, товаришу капітан! Бульбанюк! Зараз наші вшкварять! Зараз вони, як таргани, забігають!

Важко дихаючи, він сів на снарядний ящик, взяв жменю сирієї землі, приклав до мокрого лоба і, сяючи блакитними очима, сказав, як про щось дуже веселе:

— А по піхоті справді з трьох боків гатять! Ех, почнеться зараз веремія, товаришу капітан?

— Сті-ій! — скомандував Борис.— Зарядити й чекати!

І, дослухаючись до короткого затишшя, він кризь дзвін

у вухах, крізь постріли намагався розпізнати характерний шерех наших снарядів, далекий перестук артпідготовки за лісом, але нічого не почув.

«Може, сигналу не видно звідти? Треба викликати дивізію по рації. По рації! Пора! Саме час. Саме час!»

У ту ж мить чотири ракети знову квапливо зметнулися в небо, там, де горіли хати, де часто стріляли, і, знеможені, гасли, полишаючи димові пасма...

— Хіба вони не бачать! — застогнав Жорка. — Лопухи сліпі!

Кулеметні черги заюкали по брустверу, задріботили по стовбурах дерев, за спиною тріскотливо заклацали розривні, і щось покотилось, забряжчало біля ніг Бориса. Він подивився: порожня гільза була пробита в двох місцях.

Вороний сказав:

— Снайпери із села смалять.

— А може, той бродяга на церкві сидить? — Жорка швидко встав, примружив очі. — Може, перевірити? Життя ж не дасть, гад. Як, товаришу капітан?

Борис глипнув на Жорку, мовчки пошпуриив ногою гільзу, Жорка тямуче глянув, повісив автомат на груди, підморгнув сам собі: «Перевірити, га?» — і, переступивши бруствер, боком зник серед кущів.

Борис не міг збагнути, чому дивізія мовчить, чому не відкриває вогню. Невже не бачить ракет? Чи є зв'язок з артполком? Що з батальйоном Максимова? Він зрозумів інше: німці звужували кільце, стрілянина дужчала.

Туман розвіювався, сонце облягли хмари, і воно ніби знехотя ковзнуло над жовтими полями за рікою, і все, що закривала досі біляста каламуть, тепер вирізнялось чітко.

На узліссі, за нивами, застигли півколом танки, і німці в шинелях спокійнісінько походжали там. Перетинаючи дорогу, що жовтіла між вівсяними полукіпками, по якій уночі вийшов з придніпровських лісів батальйон, ривками пересувались чотири тупоносі бронетранспортери. Дві машини горіли коло мосту. Тріскотнява черг рвала повітря біля самої околиці. На крайніх хатинах одна за одною димно спалахували солом'яні стріхи.

Вся обслуга, пригнувшись, дивилась то на танки, то на бронетранспортери, — одні, благаючи Бориса очима, безпорадно озирались, інші рукавами витирали цівки поту на змарнілих обличчях.

Борис розумів, що танки вичікують, прикриваючи бронетранспортери, розумів і те, що кількома снарядами він може розстріляти ці повзучі машини, але цим самим перед-

часно викриє гармати, і чим усе це закінчиться, він добре знав.

І тільки він про це подумав, як передній бронетранспортер з ходу тупо вривався радіатором у чорні вихори гарматних вибухів, що гримнули на дорозі, — колеса сповзли в кювет. Це стріляла обслуга Єрошина.

— Швидше до гармати Єрошина, ти! — наказав Борис першому солдатові, який потрапив йому на очі. — Передайте: передчасно не відкривати гармати танкам — не стріляти. Ждати команду!

Той кивнув, позадкував за гармату, а коли вже біг по галявині парку, незграбно похитнувся, наступивши на обвислу обмотку, впав, і саме тоді, майже наткнувшись на нього, з-за кущів викотився невеличкий круглий солдат, упав поруч — по них запізно шмагнула кулеметна черга звідкілясь із села.

Схопились разом. Невеликий круглий солдат вкотився на вогневу позицію, обличчя було в нього мокро від поту, пілотка поперек голови. Він сів на землю — захекався, не міг говорити, лише хрипів.

— Скляр? — вигукнув Борис. — Чого ти?

— Товаришу... товаришу капітан... Товаришу капітан... — кашляючи, задихаючись, насилу вимовив Скляр. — Бульбашюка поранено... Поранено тяжко. Орлов негайно... негайно наказав гармати туди... Німці вдерлися... Танки там...

— Чому вогню нема? Що в дивізії? З глуду з'їхали?

— Батальйонну рацію розбито... А ротні не приймають... мінами засипали. Наші ракети... ракети пускають. Мабуть, двадцять ракет...

З села вдарила по брустверу кулеметна черга, вони присіли на ящик із снарядами.

— Товаришу капітан... товаришу капітан, — захлинявся Скляр. — Товаришу капітан... Негайно гармату туди... танки...

— На якого біса туди гармати! — вилаявся Борис. — Коли тут також танки. Я бачу, ніхто до пуття не розуміє, що коїться. Ось так: біжи в обслугу Єрошина. Передай мій наказ — гармату до Орлова. Поведеш ти гармату.

Він поправив пілотку на круглій стриженій голові Скляра, злегка штовхнув у плече:

— Іди.

— Тут... таке, товаришу... капітан, — сказав Скляр, і в добрих його очах забриніла печаль. — Якщо вас чи мене... — і раптом схилився до Бориса, припав щочкою до шореткого рукава його шинелі. — Я ж вас любив, товаришу капітан... Я ж...

— Ти чого це? Як не соромно! Біжи! — Борис сердито висмикнув руку. — Біжи... до гармати!

І він довго дивився вслід Склярю, поки той біг по краю парку, болісно примружувався, коли кулеметні черги синіми вогниками зрубували галузки на кущах.

А за деревами не видно було гармати Єрошина.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Лейтенант Єрошин одержав два накази: перший — не відкривати вогню без сигналу, другий — негайно виїздити на західну околицю села.

І Єрошин викликав передки на батарею.

По-хлоп'ячому збуджений боєм, стріляниною, купою гарячих гільз, запахом горілої гарматної фарби, схвильовано-радісний від того, що палали бронетранспортери, він не відчув помітної тривоги, коли побачив на узліссі танки.

Єрошин був цілий і здоровий, його обслуга була ціла й здорова, і він переживав те почуття сп'яніння боєм, ту піднесену, відчайдушну самовпевненість, яка буває тільки в двадцять років у людей життєрадісних, — небезпека проходить повз них, а ти ще надто молодий, дужий, тебе десь вірно люблять і чекають, і попереду ціле непрожите життя з сонячними ранками й пахощами літніх акацій, з синюватим грудневим снігом у присмерках біля під'їзду і теплим, парким квітневим дощиком, в якому подзвонюють трамваї за мокрим бульваром, — ціле непрожите життя, яке завжди уявлялося святковим, щасливим.

Єрошин не раз думав, що на війні його не вб'ють, а коли вже судилося вмерти, то він не загине випадково, його не може вбити сліпа куля. Ні, він доповзе під вогнем до розбитої гармати, обніме ствол, поцілує його ще живими губами, припаде до нього щокочу і помре, як має померти офіцер-артилерист. Його понесуть від гармати до могили на плацпалатці, і він відчує, що солдати скорботно дивляться на його молоде і після смерті прекрасне своєю мужністю обличчя, і будуть плакати і жаліти, будуть у захваті від його героїчної смерті.

Потім пролунають залп на могилі, і клятви помститися за його смерть, і останні сльози над любим лейтенантом, якого ніхто довіку не забуде, а капітан Єрмаков, цей грубий солдафон, гірко пошкодує, що був несправедливий і не полюбив його.

Але дивна невідповідність була в цій смерті: загинувши, він неодмінно повинен відчувати все, що станеться після

його смерті. І те, що його просто не буде, що він нічого не зможе відчувати, помічати, не сприймав глибоко, навіть не думав про це серйозно, як не думають про це в двадцять років.

— Товаришу лейтенант, передки прибули! — доповів сержант Березкін.

— Чудово!

Єрошин усміхнувся, потім нахмурився, ніби невдоволений несподіваним наказом капітана Єрмакова, але не витримав і, знову поглянувши на німецькі танки за рікою, на бронетранспортери, що сновигали по полю, сказав бадьоро:

— Шкода! Слово честі, шкода залишати цю позицію. Ми розтроцили б ці танки, дуже хороша позиція. Правда, Березкін?

Сержант Березкін кивнув якось уже надто згідливо, схиливши голову, а Скляр, брудний, спітнілий, одчайдушно витріщив на лейтенанта очі.

— Товаришу лейтенант... там же танки! Що це ви кажете? Треба швидше... швидше! Там ждуть! Швидше... — І повертаючи округле мокре обличчя то до одного, то до другого з обслуги, хрипко викрикнув: — Я благаю, товариші... швидше ж, швидше!..

— Швидше, швидше! — скомандував дзвінким голосом Єрошин і разом з облогою став викочувати з вогневого дворика гармату, налігши новеньким погоном на забризкане вогкою глиною колесо.

А їздові вже вигукували з-за дерев:

— Що ж ви там? Нам під кулями сидіти!

Та як тільки виїхали з парку, певніше, коли ще петляли, пробираючись поміж стовбурами старих лип, і їздові, зігнувшись, хльоскали коней, завертаючи їх на дорогу, — свист кулеметних черг пронісся по сухому листю на землі, і лівий кінь виносу разом з їздовим важко упав на передні ноги. Їздовий вилетів із сідла, виносний кінь повалився додолу. Упряжка зразу ж сплуталась, потягла безглуздо в куці, їздові, оглядаючись зляканими, безтямними очима, раптом засмикали поводи коней. Гармата застряла, зачепившись колесом за стовбур липи; кулі знову засвистіли над головою. Їздових неначе вітром здуло з сідел, вони разом присіли біля ніг корінних коней.

— Гармату назад! Відчіпляй! — скомандував лейтенант Єрошин, і обличчя його почервоніло. — Їздові, по місцях!

— Та хіба це у вас їздові? — розпачливо вигукував Скляр. — Це ж візники з-під Гомеля! Товстозаді! Вбило коня, то випрягай! Стріляють, то й що!..

Кусаючи губи, він намагався витягти посторонки з-під коня, який тіпався й хрипів, а їздові, в новеньких шинелях, в брезентових ножниках, вступили очі в простір поперед себе, бо звідти могла прилетіти кулеметна черга, і важко, немов старі баби, присідали біля передка.

— Дурні! Осли! Візники! — мало не плачучи, лаявся Скляр і безсило витягав посторонки з-під пораненого коня. — Чого ви стоїте, дурні, осли! Їхати треба! Їхати!..

— А ти чого лаєшся? Ми й самі вміємо, — похмуро озвався корінний їздовий, боком підступаючи до коня. — Куди поїдеш? Коня уколошкало... — Підійшов і, нагнувшись так, що червоні вуха вперлися в комір шинелі, різонув складаним ножом посторонки.

— Невже летять? — хрипко спитав виносний їздовий, під яким убило коня.

Гнітючий, уривчастий гул виник у небі, глухо розлігся над землею, і коли Скляр, їздові, лейтенант Брошин, вся обслуга, які що є сили виштовхували гармату між дерев, поглянули вгору, то сумнівів не було: ліворуч, з-за лісу, затуляючи низьке сонце, йшли, поблискуючи крилами, розвертаючись над селом, «юнкерси». Гул моторів паростав з неба і, здавалось, туго заповнив канави, окопи, вибоїни на дорозі, де застряла упряжка.

— Ідуть!.. — сказав хтось. — Повернули сюди! Все!.. Кінець!..

— По місцях!

Лейтенант Брошин скочив на передок і стоячи, високим, дзвінким голосом подав команду: «Риссю марш!» — і Скляр, що ладен був кинутися на їздових з кулаками, побачив, як влізли їздові на коней, як обслуга густо обліпила станини, і він сам ледь устиг зачепитися ногою за підніжку передка гармати, що ринула вперед.

Гармата мчала по дорозі, підскакуючи на вибоях, побрязкувало об передок прив'язане відро, і в цій шаленій скачці на трьох упряжних конях, у вйоканні їздових, в їх тряских згорблених спинах, які мовби відчували небо, було щось ганебне й принизливе для лейтенанта Брошина. А цей кумедний, цей круглий, як качап, зв'язковий вигукував, захлинаючись вітром: «Швидше, ви... до околиці, а потім праворуч... у провулок, де хати горять!..» Брошин чув і не чув його, він чомусь пригадав ту першу кулеметну чергу, яка вбила виносного коня. Вона могла вбити і його... І ця думка теж була принизливою.

— Риссю! Риссю!..

Було незрозуміло: літаки йшли ліворуч — гармата відходила від пих, і раптом, вишикувавшись в шеренгу,

заблискотівши, вигулькнули вони попереду, над дорогою, і перший «юнкерс», підставляючи крила сонцю, немов спіткнувся в повітрі й став падати на село, дедалі збільшуючись, виростаючи у своїх розмірах. І з тим же принизливим почуттям (десь воно трепетало в свідомості) серце Єрошина, тоскно завмерши, почало падати, і разом з серцем він падав сам кудись...

— Ліворуч! На подвір'я! — вигукнув Єрошин, і йому здалося: викрикнув не він, а хтось інший.

І коли упряжка, круто повернувши, ламаючи тин, ускочила на перше подвір'я, лейтенант Єрошин пам'ятав, що він віддавав команди, але сам уже не чув їх. Його оглушив гуркіт, який перебив усе, кілька разів його підкинуло на землі і горло, дихання забило задушливим гаром, толом, і зразу ж, здається, він виблював гіркою жовчю. Сплювуючи, кашляючи, усе ще відчувуючи огиду від свого безсилля, з сльозами, що застиляли очі, Єрошин насилу підняв важку, мов чавун, голову, і йому в обличчя ніби вдарило оглушливе ревіння, заливчастий клекіт кулеметних черг. Він побачив, як, стрімко знижуючись, летів прямо на подвір'я срібний павук, ворущачи вогняними пульсуючими лапами, що витягнулися з обох боків від його скляної голови. Гарячим вітром обдало Єрошина, і, ждучи, що чорне яйце ось-ось відірветься од білого пуза металевого павука, він побачив, як хтось схопився із землі й метнув за хату.

— Лягай! Лягай! Куди біжиш!

«Це кричу не я, — промайнуло у Єрошина. — Але чому я лежу? Що я роблю? Не можна показувати, що я боюсь. Я нічого не боюсь. Треба встати, поглянути, де люди... гармата... Вони помітили нас з повітря...»

Його знову підкинуло і садонуло ногами об щось тверде. Він тепер лежав обличчям униз. І знов почув над головою ревіння, воно наближалось, заповнювало всі клітинки його тіла, вуха, очі, легені. Йому трудно було дихати. Він кашляв. Його нудило, але він не блював. Єрошин поповз, не знаючи, куди й навіщо. Було таке відчуття: в нього вже нічого нема — ні тіла, ні серця, замість усього лише звук, що падав з чорного неба. «Боже мій, гармату не замаскували...» І здавалося, зараз все припиниться, ревіння, досягши своєї межі, обірветься, пропелер вріжеться йому в голову і вп'ється в землю разом із ним.

«Що це? Невже смерть? Так швидко? Не може бути! Ні, ні! Я не хочу! Ні, ні! Невже мене вбито? Так, убито... Ні, ні!.. Це пьовхкають кулі круг мене?.. Я ще думаю, виходить, я живий... Ой, як я не хочу вмирати... Мусить же бути якась правда на світі... Я так не хочу...»

— По місяця-я-ях!

«Хто це кричить? Чий це такий знайомий голос? Та це ж капітан Єрмаков! Ні, мені просто вчулося. Ні, знову команда: «По місяця-я-ях!»

Він схопився. Йому треба мерщій бігти до гармати. Він закинув голову і неправдоподібно близько побачив над собою сліпучо-срібний хвіст літака, що виходив з піке. Ноги його не слухались — він упав і, коли падав, відчув, як на диво легко й вільно стало йому.

А чи було це? А може, нічого й не було? Ні; Дніпро, ніч, бій, стрілянина по бронетранспортерах, вбитий виносний кінь, потім літаки,— чи не привиділось йому? Може, він зовсім і не на фронті, а спить на своєму ліжку в училищі! І за хвилину горніст заграє підйом? А вранці так не хочеться вставати... «Ще б трохи, ще б!»

А в казармі стало дужче чути ту звичну біганину днювальних перед підйомом курсантів, швидкі, на повний голос команди чергового по батареї, і, нарешті, ось вона — та знайома команда, що піднімає на ноги: «Під-йо-ом!»

А за обмерзлими шибками — фіолетовий холод, студена пара шугнула в двері казарми, і постаті днювальних заметались на порозі, неначе в диму. Вчора він дуже стомився. Він страшенно стомився. Учора він цілий день відкидав сніг від гармат після січневої хуртовини. А сніг був ніздрюватий, сліпучо-сонячний, колов очі синіми голками. І зараз повіки незмога розтулити.

«Послухай, прошу тебе,— з заплющеними очима каже він черговому.— Ти зваж, будь ласка. Я вчора працював, на зарядку не піду з дозволу командира батареї».

— А хто командир батареї? Ага, він згадав: капітан... Гречик...

«З дозволу капітана...— каже він черговому запобігливо.— Слово честі!»

«Підйом!— командує черговий, ніби й не почувши того, про що він казав.— Піднімайсь! Маскувати гармату! Швидко! Злякався?»

«З дозволу капітана Гречика!» — кричить Єрошин.

«Нічого не знаю! Підйом! А хто такий Гречик?»

Справді, хто такий Гречик? Та й навіщо про це знати? Яке йому діло! Навіщо йому знати? Він знає, що сказав черговий... І йому хотілося тоді плакати від образи, від сорому, від безсилля.

«Що це? Я думаю, отже, мене не вбили. Але нічого довкола немає... Ні, мене не вбили. Тільки б ковтнути повітря, очі розплющити...»

Він розплющив очі, і в цю ж мить чорна стіна з гуркотом накрила його, і він не міг збагнути, що з ним.

Коли через двадцять хвилин після того, як бомбили, Борис разом із Склярком і сержантом Березкіним вбігли на подвір'я, пошматоване бомбами, всипане гільзами, на тому місці, де лежав лейтенант Брошин, нічого не було.

Те, що лишилося від Брошина на цій землі, був в своїй первозданній чистоті новенький лейтенантський погон, що якимось чудом уцілів, та знайдена на городі польова сумка, яку приніс і впізнав Березкін.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Майже не пригинаючись, витягнувшись ланцюжком, обминаючи воронки, йшли селом дванадцять чоловік. Чимало з них ступали оглухлі, нічого не чуючи, крім стрекотливого дзвону у вухах. Їх лишилося дванадцять артилеристів, без гармат, без коней, лише дві панорами — одну розбиту, другу цілу — ніс у речовому мішку зовсім оглухлий наводчик Вороний.

Село горіло, чорний дим сунув над тинами, іскри й присок сипались на шинелі, палючим вогнем від охопленої полум'ям печі дихало в обличчя. Але ніхто з них навіть не відчув цього, ніхто не прикривав ні волосся, ні очей від жару, — після безумно напруженого бою наче темний козирок висів над бровами, заважав дивитися і на небо, і на землю. І хоч палали навкруги околиці і жовтогарячі віхоли вогню, диму та іскор бушували за тинами, ніхто не оглядався. Змішане тріщання черг, свист куль у провулках, дзвінкий розсип мін попереду — після того, як німці півгодини безперестанку скидали бомби, — здавалися іграшковим, незагрозливим.

Борис ішов, нервово засунувши руки в кишені, не оглядався, не підтягував тих, хто відставав, — команди їм були не потрібні. Свій власний голос і голоси людей дратували його. Було ясно: батальйон опинився, як у вушку голки, і найголовніше, що могло відбутися дві години тому, вночі, на світанні, не відбулося, хоча у свідомості ще бриніла непевна надія: «А може... а може...»

На околиці села, густо встеленій димом, хтось загорлав ліворуч від дороги:

— Куди? Куди до німця лізете? Не бачите?

І в цьому диму запурхали спалахи, захлинався в гарячому тремтінні станковий кулемет, — двоє солдатів лежали в придорожній канаві за «максимом»,

— Мені командира батальйону,— сказав Борис на диво спокійно.

— На висотці! Ліворуч по траншеї!

Висотку, всю опоясану ще так недавно акуратними німецькими траншеями, зараз покремсано воронками, розрито чорними ямами, ходи засипано землею впереміш з гострими ребрами дощок; на брустверах валялись скривавлені клапті шинелей, стріляні гільзи, німецькі коробки з протигазами, розщеплені ложка гвинтівков,— саме сюди були прямі попадання. Все-таки не можна збагнути, чому на висотці здавалось безлюдно і чому зустріли їх тут лише три кулемети і чоловік десять автоматників коло самого входу в бліндаж. Коли Борис увійшов, Орлов у розхристаному кітелі, із землісто-сірим обличчям,— щоки позападали, і куди поділась припухлість на одній із них,— кричав на гостроногого, змарнілого піхотного лейтенанта, який тримав автомат в опущеній руці:

— Я тобі людей не можу народити! Ясно? Прийшов, нісенітницю плетеш з розумним виглядом, начебто я не знаю! Кожного офіцера, хто пискне про відхід, розстріляю к бісовій матері! Куди відходити? Куди? Дай тобі волю, до Сибіру драпав би! Кишка тонка, іди в дальній окоп, щоб солдати не бачили, і стріляйся. Але мовчки. Мовчки! Ось тобі моя порада! Чеши у взвод!

Потихеньку, несміло ступаючи, лейтенант вийшов, а Орлов, похмурий, злий, підступив до Бориса, і в його червонуватих од безсоння очах спалахнула радість.

— Ти? Диявол! Де гармати? Привів?

— Де зв'язок з дивізією? — відповів Борис, стомлено оглядаючи просторий німецький бліндаж, в кутках якого припали до апаратів два телефоністи, х'уденький ротний радист і розчервонілий офіцер-корегувальник підчищали наждаком, з'єднували провідники розібраної рації.

— Де гармати?— повторив грізно Орлов, ковзнув настороженими очима по обличчю Бориса і, раптом збагнувши, спитав двічі: — Накрились? Накрились?

Борис кинув кашкета на залізне ліжко, вкрите старою ковдрою, і всміхнувся:

— В донесенні можеш передати: гармати розбито. Одну — бомбами, другу — танками. Записеш на рахунок батальйону — шість бронетранспортерів, два танки. В мене з двадцяти п'яти чоловік лишилося дванадцять. Зі мною. Єрошина вбито. Це все. Прибув у твоє розпорядження. Можу командувати ротою, взводом, відділенням. Порадиш стрілятися — не застрелюсь. До речі, злістю своєю останню надію в людей відбираєш!

Борис сказав це дуже твердо, і під його поглядом Орлов, ніби вгамувавшись, одвів очі, але зразу ж стеля затряслася від частих вибухів, посипалась земля, і він голосно гукнув у двері бліндажа:

— Що там?

— Танки б'ють,— відповів хтось із траншеї. І голос цей заглушило вибухом.

— Здається, зараз буде кінець.— Орлов застібнув китель, туго затяг ремінь, вийняв пістолет, клацнув запобіжником і, засовуючи його в кишеню галіфе, спитав гнівно:— Надію відбираю, кажеш? Я відбираю? Правильно, Єрмаков. Я відібрав у батальйону надію сорока ракетами. Я їх випустив у білий світ, як у прірву. Де вогонь? Де підтримка вогнем? У ротах лишилось по сорок—п'ятдесят чоловік. Ми спрямували на себе німецьку піхоту, мотопіхоту, танки, авіацію. Треба бути йолопом, щоб не розуміти: пора наступати дивізії. Ми стовбичимо в кільці шістнадцять годин. Де дивізія? З пшоняною кашею з'їли?

— Не знаю,— відповів Борис і, обіпершись на спинку ліжка, скося поглянув на мовчазних зв'язківців.— Вихід один: чекати. І зв'язок, зв'язок... Ми не знаємо, що там у дивізії. Ось тому — треба чекати. Ми робимо те, що й належить нам робити,— відволікаємо на себе сили. Інакше навіщо ми тут?

Орлов засміявся.

— Я шістнадцять годин кажу про це солдатам. Кажу і... вже не вірю собі. Ще година — і від батальйону не лишиться жодного бійця! Півдоби роздумують: починати наступ чи не починати? Вранці я піймав по рації полк. На три секунди піймав! Ніякого біса не приймала ця фукалка — ліс заважає, і раптом піймав. Два слова піймав: «Триматись, триматись!» Але ж минуло немало часу! Там же знають, скільки може протриматись один-єдиний батальйон?

— Що пропонуєш? — спитав Борис.— Що саме?

— Зберегти людей, які ще залишились.— Орлов підійшов до дверей бліндажа, щільніше причинив їх.— Ясно?

— Конкретно. Як?

— негайно зняти людей. Сконцентрувати на східній околиці. І прориватися крізь оточення до Дніпра.

І хоч Борис знову відчув за цими словами правоту Орлова, але все-таки незгасна іскорка надії змусила його сказати:

— Поклали тут людей тільки для того, щоб відступити назад? Так просто, Орлов? Це безглуздо! Треба чекати. І триматись.

Коло бліндажа стало чути голоси, тупання ніг, і чийсь басок вигукнув збуджено: «Не чіпайте його, хлопці! Стри-

вайте, стривайте, кажу!» Двері бліндажа розчахнулись, і кілька рук з усієї сили штовхнули високого, до крові побитого чоловіка в тугому вовняному шоломі, у німецькій порваній шинелі, без погонів. Слідом вступив Жорка Вітьковський, біляве волосся розкошлане, ніс страшенно розпух, на верхній губі засохла цівочка крові; поруч з Жоркою знайомий Борисові полковий розвідник, широколиций, похмуро замкнутий, геть промоклий; розстебнута кобура парабелума одвисла на лівому боці. Жорка ступив уперед, шморгнув носом, провів під ним пальцями і, підштовхнувши чоловіка не до Орлова, а до Бориса, доповів:

— Оцей з кулеметом на церкві сидів. Наш, виявляється.

— Як це наш?— не зрозумів Борис.— Чий наш?

— Ну... наш начебто, продажна шкура... Чи як його там...— добираючи слів, пояснив Жорка, похмуро усміхаючись, він усе ще тримав пальці під носом.— Цілу годину викурювали його. Гранати кидав на нас оці німецькі, а матюкався, бродяга, по-російському, коли брали його... в шість поверхів...

— Власовець?— швидко спитав Борис, підходячи до чоловіка в шоломі, впиваючись потемнілими очима в його обличчя.— Власовець?

Чоловік стояв, розчепіривши ноги в німецьких чоботях, засунувши руки в кишені, пасмо чорного волосся прилипло до згустка крові на лобі, довгасте садно на щоці було до самого виска, одне спотворене, закривавлене око запливло; в глибині другого, антрацитно-чорного, без вій, спинився, зазмер вираз очікуваного удару.

— Ну? Власовець?— перепитав Борис.— Чого мовчиш?

Полонений знизав плечима, невиразно вичавив:

— Іх вайс ніхт...¹

— Бреше,— насмішувато процідив Жорка.— Боїшся, шкуро, що власовця в полон не візьмуть. Він ще по дорозі почав: «Ніхт, ніхт!» А до цього в бога котив! Чисто російською... Він наших у селі не одного вколошкав з церкви. Церква — все як на долоні. Т-ти!— звернувся він до полоненого і навіть підморгнув, як знайомому.— Ану чеши в три поверхи. Для ясності діла. Та не соромся, ти!

Полонений мовчав, одне око його застигло, зіниця злилася з вологою чорнотою, і раптом це око дрібно засіпалось, як від тику.

— Стріляв, значить?— Борис узяв чоловіка за підборіддя, підняв йому голову, поглядом намацуючи порску чорноту зіниці.— Може, прізвисьце скажеш?

¹ Я не знаю... (Нім.)

Чому цей росіянин, якого лишили тут, у селі, стріляв у росіян з упертістю, на яку, мабуть, здатен був лише німець, це вже не цікавило Бориса. На таке запитання ніхто із власовців відверто не відповідав, і Борис мовив повільно й чітко:

— Зрозуміло. Гадаю, допит не потрібен. Як ти, Орлов?

Телефоністи сиділи в кутку, напружено випроставшись; Орлов, стуливши губи, дивився в землю, і по його блідому обличчю, на якому виразно чорніли тонкі, вигнуті біля скронь брови, Борис прочитав вирок.

— Допит?— люто кинув Орлов, не підводячи голови.— Жодного запитання! Батьківщину, падлюка, продав! Ану, виводь його. Прізвище? Не потрібне його прізвище. Він сам забув його!..

— Товариші... Товариші...— задихаючись, хрипко й моторшно вичавив горлом полонений і, ніби переламавшись навпіл, упав на підлогу, диким оком благаючи, просячи й захищаючись.— Товариші...— він укляк на коліна, піднімаючи й опускаючи руки.— Змилуйтесь... У мене жінка з дитиною... в Арзамасі... Товариші, не вбивайте!..

Мутні сльози текли по його обличчю, і, не витираючи сліз, він тремтячими руками розірвав підкладку шинелі, гарячково, сліпо витяг звідти щось загорнуте в целофан, хапаючись, зірвав червону гумку.

Орлов спритно підскочив до нього, схопив за грудки так, що затріщала шинель, дужим ривком підняв його з землі. Папери посипались йому під ноги.

— «Товариші... Не по своїй волі... Дружина в Арзамасі»? Ах ти!.. А на церкві сидів до останнього? Умри хоч, сволота, як слід!

— Товариші... Товариші...— Власовець, знеможений, стогнучи, впав на коліна й судорожно зашарив руками, навіщо намагався підібрати розсипані папери.— Я не хотів... не хотів...

— Виведіть!— відчуваючи огиду до нього, наказав Борис і одвернувся, щоб не бачити цих жалюгідних, брудних сліз, що текли по щоках, цього налитого звирячим страхом чорного ока без зіниці.

Власовця вивели. В траншеї стало чути шамотню, і тваринним розпачем заверещав, благаючи пощади, голос:

— Товариші... Товариші...

Полоснула автоматна черга.

В бліндажі було тихо. Борис ходив з кутка в куток, побачив на підлозі папери вже мертвого чоловіка й гидливо зібрав їх, проглянув потертий на згинах атестат, виданий на ім'я командира взводу розвідки лейтенанта Сорокіна Андрія

Матвійовича, тисяча дев'ятсот двадцятого року народження: потім, хмурачись, довго дивився на фотокартку білявенької великоокої дівчини, яка довірливо й зніяковіло всміхалася в об'єктив; на звороті нерівним дитячим почерком: «Дорогому й коханому Андрійкові від навіки твоєї Каті. 11 квітня 1940 року, м. Арзамас».

Він простяг папери Орлову, намагаючись притлумити почуття жалю до цієї невідомої йому Каті, яка ніколи не визнає всієї нещадної й злої правди про того, хто помер зараз.

Орлов, похмурий, блимнув на атестат, на фотокартку і, не виявляючи ніякого інтересу до документів, сказав занепокоєно:

— Поміркуймо, Єрмаков! Твоїх людей посилаємо в першу роту. Там найбільші втрати. А!— з якимось болем вигукнув він і запхнув документи власовця в польову сумку.— Стовбичить перед очима. Доведеться в штаб полка віддати. Ну, ходімо, Єрмаков!

Він раптом задумався, і на його обличчі з'явився незнайомий благальний вираз:

— Борю... З офіцерів поки що ми з тобою вдвох... Я сам твоїх людей розподілю... А ти залишайся... Замість мене. По висоті снайпери з усіх боків гатять. Словом, мені, як кажуть, необхідно, а тобі... Обох уколошкають — дурниця вийде.

В його зелених потеплілих очах заблисло щось схоже на дбайливу ніжність, і цей незвичайний вираз огрубілого в мажорі, в щоденній окопній грязюці Орлова дуже здивував Бориса.

— Розумію, Орлов,— сказав він.

І, насунувши кашкета, перший вийшов з бліндажа.

Всі звуки, приглушені накатом і важкими дверима, тепер задзвеніли в похмурому осінньому дні з усієї сили. За два кроки від бліндажа скреготів, захлинаючись, кулемет, стріляли по всій траншеї; зрідка перезаряджаючи диски, люди оглядалися назад, дивились кудись убік, а позад висоти падали околиці, вогонь підносився над вулицями й тинами, дим упирався в низенькі, грузькі хмари, повні жовтневої вологи. Німецькі танки били по висотці, вздовж брустверів здіймалися фонтани землі, вібруючий брязкіт осколків, наче лезом, розтинав повітря.

Орлов мимохідь глянув поверх брустверів і крикнув у бліндаж:

— Телефони сюди!

В траншеї, стомлено поклавши на коліна автомати й карабіни, сиділи артилеристи: курили, тупо дивилися в землю,

немовби втратили щось, у чомусь винуваті, і не розуміли — навіщо вони тут. Лише Жорка Вітьковський, з набряклим посом, усмішливий, як завжди, аж надто безтурботний, показував Скляреві кривого фінського ножа, його складану кістяну рукоятку, розповідав запально:

— Він — як шарахне, аж в очах потемніло. Я — хвиць- нув, здоровий, бродяга, навалився, хрипить і душить, злий, гад повзучий. Ну, думаю: кінець тобі, Жорко. В довбешці наче пух. Так... А ззаду розвідник я-акк лясне його по шиї...

Скляр слухав і часто-часто кивав головою, округляючи добрі очі, захоплено поглядаючи на Жорку, дивуючись з його бездумної рішучості. Скляр ненавидів німців, але за всю війну за характером своєї служби він ще не вбив жодного німця і був певен, що це не так легко зробити. А Жорка п'ять хвилин тому, не задумавшись, убив чоловіка, виштовхнув його на бруствер, полоснув по ньому з автомата. І хоча Скляр розумів, що Жорка не міг зробити інакше, бо ж він ризикував життям, і хоча знав, що його самого, Скляра, могла вбити куля цього власовця, все-таки було моторошно від того, що скоїлось перед його очима: варто було натиснути на спуск — і людини нема, паче її й зовсім на світі не було.

Біля Скляра, обережно притуливши до ніг речовий мішок, в якому були приціли, сидів наводчик Вороний, ніби замкнувся у собі, він байдуже гриз сухар, над силу ковтаючи його. Вороний не чув ні пострілів, ні того, що розповідав Жорка, він був контужений, і туга глухота обступила його, і калатало дзвоном у вухах; зрідка на його померхлі очі напливало щось блискотливе. Тоді він витирав очі рукавом шинелі й дивився на сухар, що кришився в його масних від збройового мастила руках.

— Що з вашими очима? — вигукнув Скляр з болем.

Наводчик не почув його слів, не вгадав їх змісту і, не відповівши на запитання, прошепотів неслухняними губами:

— Лейтенант наш... лейтенант... хлопчисько. Школяр... Свій пайок, тютюн солдатам віддавав. Добрий був...

Скляр згадав юне, соромливе, з ясним рум'янцем обличчя Брошина, і чепурні хромові чобітки, і довгу шинель, і веселий дзвінкий голос, згадав, що його вже нема, що лишилися самі сліди його життя на землі — погон та польова сумка, і, шукаючи винуватців цієї смерті, раптом гнівно озирнувся на двох товстозадих їздових, які зовсім недавно боязко присідали біля корінних коней, а зараз шепталися, тулячись до стіни окопу. З нестримною люттям він простяг до їхніх свіжих, селянських облич маленький кулачок і закричав:

— Дурні! Боягузи! Занапастили лейтенанта! Вам пики...

пики набити б!.. Якби не ви, дурні проклятуці, ми встигли б... Партачі нещасні!

— Ти навіщо? Для чого ти!— злякано забурмотіли їздові, відсовуючись од нього й ховаючи погляд.— Ми хіба винуваті... Ми хіба...

— Скляр!— суворо окликнув його Борис, підходячи до солдатів.— Що таке! Припиніть! Чому досі Вороний тут? Одвести в землянку для поранених. Решта — за мною!

Біглим вогнем по висотці і по селу били танки.

— Швидше, швидше, хлопці, сюди!— махнув рукою Орлов, він ішов по траншеї, високий, гнучкий, в туго перепоясаному хрест-навхрест ременями кітелі, в кашкеті, що з'їхав набік.— Будемо воювати в піхоті! Не звикли? Нічого! До всього треба звикати.— І пожартував:— Ну й їздові в тебе, Єрмаков! Як таргани вагітні! Ще й з батогами прийшли!

Коли Борис разом з Орловим розподілив людей по оголених траншеях першої роти, коли, притрушені землею од вибухів, вони пробивалися назад, переступаючи напівзасипані тіла вбитих, з невеличких ходів сполучення їм відкрилась картина бою, і Борис уперше цілком ясно відчув, що батальйон довго протриматись не зможе.

Недалеко від узлісся, на вівсяному полі, метрів за вісімсот од висоти стояли німецькі танки, вони спроквола повертали башти, майже водночас вивергали вогонь пострілів.

І можливо, саме те, що перед танками не було перепони — ріки, а розкинулось відкрите поле, всіяне полукіпками, між якими перебігали, падали й повзли, стріляючи з автоматів, люди,— саме це підказало Борисові, що становище батальйону дуже серйозне й тяжке, якщо не згубне. Тепер Борис шукав надію не тільки в собі, а й у зібраній постаті Орлова, який упевнено ступав по стріляних гільзах, Орлов раз по раз вигукував, якимось азартно жартуючи:

— Ну як, хлопці? Патрони берегти! Іванов, чого тилом крутиш? Чуєш? Ха-ха! Стояти! Гранати берегти, як жінку від сусіда. Берегти!

Ні, воно ще жило, тіло напіврозбитого батальйону, воно боролось, воно не хотіло вмирати і не вірило в свою загибель, як не вірить у передчасну смерть кожне, хто ще живе й дихає.

Люди не відповіли, не всміхнулися цим жартам Орлова, які не здавалися зараз грубими; тільки Жорка Вітьковський весело всміхався, обачно мацаючи набряклий ніс. Стомлені, неголені, з брудними обличчями, солдати жадібно ловили погляди офіцерів, і було в цих поглядах невисловлене: «От ми тримаємося! А як далі?»

І хоч зпали всі, що відступати пікуди, батальйон оточено і немає навіть маленького клаптика землі, який міг би порятувати, куди можна було б одійти в нестерпному становищі розгрому,— хоч як дивно, цей клаптик землі майже завжди знаходить куточок у душі солдата,— очікувальні погляди людей, ковзнувши по обличчях офіцерів, нишком зверталися назад, до пожару в селі, де частішали вибухи снарядів, тріскотня автоматів, і в очах стигла печаль.

— Чому ж, товаришу старший лейтенант, нема дивізії? Очманіли там? Чи не знають?— з притамованою злістю спитав немолодий плечистий кулеметник, ривком розправив стрічку і зразу ж звично пригнув голову.

Бруствер струсонуло гуркотом і брязкотом: наче мітлою змело землю з траншеї, їдким гаром забило легені. Орлов викрикнув:

— Міняй позицію! Всі кулемети пристріляли, сволота! Частіше міняй.

— То що ж?— знов насмішкувато спитав кулеметник, струшуючи землю з пілотки.— А як же дивізія?.. Чи, може, марно все?

— Коли вбиваєш німця, який стріляє в тебе, значить, не марно. Батьківщину не захищають марно!— раптом спокійно, дуже спокійно сказав Борис і чомусь посміхнувся.— Скоро буде легше. Легше! Треба трохи потерпіти! Дивізія буде тут, у Ново-Михайлівці!

— Он як! Може, повідомлення якесь є?— недовірливо примружив очі кулеметник і знову просмикнув стрічку.— Щось ніби артпідготовки не чути. Не чути...

— Годину тому дивізія перейшла в наступ. Звідси не почувеш. Вітьковський! Ще раз повідомити всю роту, що дивізія перейшла в наступ годину тому!— несподівано для самого себе наказав Борис і жажнувся з того, що наказав, і повторив, прямо дивлячись у розширені, ясно-голубі неблимні Жорчині очі:— Біжи повідом усіх!..

І, не сказавши ні слова, Вітьковський побіг по траншеї, а Орлов рвонувся слідом, полотноючи, крикнув: «Назад!»— але Борис щосили стиснув його напружену, мов закам'янілу руку, і зупинив: «Підожди, Орлов!»

Це була брехня, але це була й надія. Треба було жити й вірити, вірити в те, що могло і повинно бути, що ще не здійснилось, але в чому Борисові страшно було сумніватись. Вигадавши цю брехню, він сам здивувався, що не відчув душевних мук і докорів сумління, ця брехня повинна стати правдою через годину, через дві, через десять годин. Вона ще допомагала міцно тримати пошарпаний батальйон тут.

— Ти що, з глузду з'їхав, Єрмаков?— нервово спитав Орлов.— Ти розумієш, що це таке?

— Все розумію,— сказав Борис.— Якщо батальйон загине, то з вірою. Без віри в справу страшно помирати, Орлов. І тобі... і мені... Заради життя того кулеметника сказав. Передай ротам, що дивізія перейшла в наступ. Сам передай. Або...— Борис подивився в очі Орлова,— я передам. Скільки в тебе комуністів? У цій роті на висоті?

— З парторгом було дев'ять чоловік. Скільки залишилось — не знаю. Парторга вбито вранці...

Він не договорив: назустріч, чіпляючись плечима за край траншеї, спітнілий, біг до них зв'язковий Скляр.

— Що там?— поморщився Орлов.

— Вас... вас обох Бульбанюк просить,— задріботів Скляр, поправляючи перехняблений ремінь.— Усе про обстановку питає. А там уже місдинки для поранених немає.

— Іди, Колю, на КП, дзвони в роти,— сказав Борис і додав сумно:— Я піду до Бульбанюка. Не можна жити без надії, друже, не можна... Слово честі.

Обшитий шалівкою величезний німецький бліндаж був повен поранених, скрізь лежали й сиділи, душно пахло шинелями, потом і йодом; в очах мерехтіло од білих бинтів, цього кольору слабкості, болю.

Коли Борис увійшов, бадьорий, в акуратно застебнутій шинелі, пропахлий порохом, в його карих очах, здавалося, жевріла усмішка ясного душевного спокою і губи також ледь-ледь усміхались, готові сказати слова, з якими він ішов сюди. Він мовби приніс свіжу часточку бою, що шаленів за дверима бліндажа, і зразу поранені заворушились, зашаруділи соломкою, тривожно вдивляючись у цього стрункого, багатом незнайомого молодого артилерійського капітана. Кремезний, з виснаженим обличчям санітар-старшина — скривавлені рукава його гімнастерки були засукані до ліктів — на якусь мить перестав бинтувати парубійка, що стогнав на підлозі, обернувся до офіцера, котрий увійшов з байдужим виглядом, офіцера, який знав на війні недорогу ціну життя, глянув на Бориса згаслими очима і заходився знову орудувати волохатими руками, цей санітар, що звик до всього. Запала тиша в бліндажі, лише підводились голови поранених. І хтось,— обидві ноги були замотані в бинти,— спитав обережно:

— Як... там?

Борис сказав те, з чим ішов сюди, в чому потрібно було, на його думку, переконати цих людей, для яких кінець бою здавався важливішим, ніж для тих, хто ще міг ходити,

стріляти в траншеях: сказав і після непевного мовчання почув у відповідь покашлювання, стогін, стримані голоси:

— Швидше б... Несила тут валятися...

— А патрони є?

— Скільки ще нам триматися?

— Години дві,— твердо відповів Борис, знову дивуючись своїй упевненості.— Недовго терпіти лишилося, товариші.

— Іди сюди, Єрмаков,— пролунав з нар знайомий голос, і Борис побачив майора Бульбанюка.

Він лежав на нарах, помітний тут, страшенно змарнівши за кілька годин; груди, туго перебинтовані й чисто-білі, важко здіймались.

Борис сів у його ногах. Майор Бульбанюк, трохи піднявшись, зустрів його настороженим поглядом і, не зводячи очей з надто спокійного Борисового обличчя, спитав тихо:

— Це... все, капітане? Більш... нічого?

— Усе. Це все,— пошепки відповів Борис.

Майор схилив голову на солону, його велика рука щось намацувала біля себе і, нічого не знайшовши, безсило впала. Він дивився на Бориса запитливим поглядом, помутнілим од болю.

— Санітаре,— покликав Бульбанюк на диво чітким голосом.

Підійшов санітар-старшина, витираючи ватою пальці.

— Санітаре,— сказав Бульбанюк.— Винесіть мене в траншею... Душно тут. Повітря вдихнути хочу...

— Не можна,— коротко відповів старшина.— Не маю права.

— Я наказую. Чули? Ні? Виконуйте... Поки я живий, я командир батальйону. Ось так... На повітря...

Його винесли в траншею, і майор звелів, щоб його посадили на плац-палатку, притулили спиною до стіни окопу. Він сидів, без кровинки на рябуватому обличчі, дуже кволий, жадібно хапав повітря й дивився на небо. А ще недавно силою пашів, мав залізне здоров'я цей чоловік, який нібито все своє життя прожив серед поля. І тепер Борис, усе зрозумівши, неголосно сказав:

— Товаришу майор...

— Мовчи. Все знаю. Мені, може, й померти судилося. А от людей... людей... не вберіг... Як член партії кажу. Вперше за всю війну не вберіг. Нічого вдіяти не міг. Чую...— Він передихнув, криво всміхнувся.— Чую... Дивізія перейшла... Ач як з танків гатять... Ех, капітане, капітане...— Майор заплющив очі, замовк, неначе прислухався до самого себе.

Борис поглянув на санітара, що курив біля дверей, подав

йому знак, щоб той одійшов, і, трохи переждавши, підступив до нього.

— Негаймо починайте евакуацію поранених,— стиха мовив Борис.— У село. Розшукайте бодай одного жителя — і по два, по три чоловіки в хату. Запам'ятайте: за життя поранених відповідаєте головою. Ми повернемось.

— Що? Прориватися? Коли?— спитав здивовано санітар-старшина, кинувши під ноги цигарку.

— Поки що ні. А згодом — можливо. Ходячих не евакууйте. Пришлю вам двох солдатів на допомогу. Бульбанюка, як зіницю ока, бережіть.

— І трьох годин не проживе, товаришу капітан. Груді й живіт. Осколки.

— Єрмаков!— несподівано голосно покликав майор Бульбанюк і розплющив очі; в туманній мерехтливій глибині їх, борючись з болем, забриніло щось нове, рішуче, незнайоме.— Єрмаков... ти ось що... подаруй мені пістолет. Мій німці попсували. Ти собі... знайдеш. І візьми в галіфе мій квиток. Збережи...

Борис, нічого не відповівши, вийняв з його кишені теплий, вогкий партійний квиток, що пахнув кров'ю і потом, хвилину дивився в обличчя Бульбанюкові.

Борис мовчав: майор добре розумів, у якому становищі опинився батальйон, не було ніякого глузду приховувати справжніх обставин, та він і не хотів цього робити.

Зціпивши зуби, Борис витяг свій пістолет з кобури і передав його старшині.

— Покладіть у сумку майорові,— сказав він, уявивши себе на секунду на місці Бульбанюка і не картаючи себе за те, що зробив.

Танки рушили в ту мить, коли Орлов, охрипнувши від злості й лайки, кричав у телефонну трубку, щоб на автоматників, які вже пробралися, не звертали уваги. Дзвонив командир третьої роти лейтенант Леденець, він повідомив, що на лівому фланзі в село просочились автоматники, б'ють з тилу і вздовж траншеї, в роті склалось становище «гірше від губернаторського», голови не висунеш.

— Ні-се-ніт-ни-ця!— кричав Орлов, поставивши носок чобота в нішу для гармат.— Держи хвіст пістолетом і не падай духом, зрозумів? Два-три автоматники — чорт з ними, хай повзуть!

— Та не два-три, товаришу старший лейтенант.

— Чорт з ними, кажу! Фронт тримай! Фронт! А про тили ми подбаємо! Зрозумів?

— Танки!— закричав хтось у траншеї.

Орлов шпурнув трубку, дуже голосно вилаявся й, оглянувшись на метушню в окопах, раптом ударив по кашкету, насунув його на лоба й визирнув з траншеї. Він визирнув тільки на мить, бо весь бруствер курів і сипався, зрізаний кулеметними чергами, металевий свист бушував над траншеєю. Але навіть того, що побачив Орлов, було досить, щоб зрозуміти: це остання німецька атака, це кінець...

Німецькі танки з уривчастим гудінням заворушилися на вівсяній ниві, важкі, квадратні, метаючи короткі блискавиці, повзли до висоти, підминаючи полукіпки, й широкими гусеницями, ніби хижо пожираючи, пережовували простір, що лежав між ними й траншеями, в яких принишкла перша рота. Одразу за танками, на граничній швидкості виїжджали з лісу й зупинялися криті брезентом вантажні машини, з них стрибали німці, бігли полем, мелькали між полукіпками.

Усе це встиг помітити Орлов; він глянув уздовж траншеї, скомандував, напружуючи зірваний голос:

— Бронейники, готуйсь! Кулеметники, по машинах!.. Кор-роткими!..

Жорка Вітьковський, діловито вправляючи залізну стрічку в трофейний кулемет МГ, що він забрав його у вбитого німця ще на переправі, напіввесело, напівсердито чортихався, скося поглядаючи на другий помер. Це був руденький, гостроносий артилерист, який наче скам'янів з виразом переляку в зозулястих, мов річкова галька, очах; він шепотів:

— Як же так ми без гармат, чуєш? Що ж це буде?— і заговорив довірливо зовсім про інше:— Я, розумієш, конюхом у колгоспі був. І мені все ко-оні спляться, коні... Як же так?

— Як же, так же, вак же,— поблажливо перекривив його Жорка, підморгуючи.— Дрейфш, бродяга? Наклав повнісінько в штанці. От ми зараз дамо їм чосу!

Гостро примруживши світлі очі, Жорка випустив довгу чергу трасуючих куль по німцях, що саме стрибали з тупорилої машини, вигукнув щось азартне, відчайдушне, змішавши в цьому крику бродяг, шкур і шибздиків, а парубійко з почуттям непевності обома руками тримав залізну коробку, осліплено кліпаючи жовтими віями. Ніби гарячий вітер знявся від ревучих танків, від кулеметів, від розривів на брустверах, від частих ударів протитанкових рушниць, від Жорчиного відчайдушного крику, знявся й згубно впав на голову хлопчини.

Траншеї не було видно за димом, за хмарами здибленої землі й пилюки, і лиш безугавно викрешувались червоні довгі іскри. Але Жорка все-таки, міняючи стрічки, вперто

шукав очима в сірій імлі знайому постать капітана Єрмакова: за його життя він відповідав навіть зараз.

Сам Жорка жив нехитро й безтурботно, як птах, і найменше думав про себе, він просто не звик серйозно думати про себе. Не закінчив десяти класів: набридло сидіти за партою, скніти над алгеброю, витріщатися на дошку — він, не задумуючись, кинув школу, вступив на курси водіїв і потім два безтурботні роки до війни гасав по вулицях Харкова на таксі, насвистуючи модні танго й зухвало підморгуючи коло світлофорів знайомим міліціонерам. Носив він коротенький піджачок, широкі штани — тридцять сантиметрів — і шовкову сорочку, комір її був завжди розхристаний: він зневажав галстуки. Після вечірок у численних приятелів він прокидався вранці розбитий, боліла голова, і, згадуючи, винувато морщився, не дивився в докірливі очі недужої матері. Батька не було, не було ні братів, ні сестер, і він любив матір тією любов'ю, яку називають повагою. За її ж порадою він рано одружився з милою, наївною, кирпатенькою і до безтями закоханою в нього бракувальницею Марусею, але, як і раніш, дружки-шофери не вміли обійтися без нього, зтягали Жорку на вечірки, і він теж не міг обійтися без них, і знову повторювались гіркі докори, сльози, яких він терпіти не міг і, нарешті, наступало прощення, — вона завжди прощала йому, як прощала й мати.

Мати померла в евакуації від недоїдання, і, дізнавшись про це, він, розгублений, страшенно розгніваний на дружину за те, що не зуміла вберегти матір, притьмом написав їй, що кохання між ними нема й не буде, і листів просив на фронт не писати, бо він їх не читатиме. Але листи-трикутнички надходили, і на них нерівним почерком було виведено: «т. Вільковському Жорі», — а він рвав їх, не читаючи.

На війні кулі та осколки пролітали мимо Жорчиної білявої голови, і він не задумувався, уб'ють його чи поранять, воювати було цікаво й легко, — смерть, проста, як ковток води, не дивилась йому в очі, не хитрувала з ним, не гралася, просто він мав спокійну уяву.

— Шибздики! Да-вай! — кричав Жорка крізь шпарке дріботіння черг, збуджений гуркотом бою, задушливим гаром розжареного кулемета.

Телефоністи тихо балакали за спиною на дні окопу, він чув між чергами, як вони в два голоси кричали, що старшого лейтенанта Орлова коло них немає. А його вимагали, викликали до апаратів командири рот, мінометники доповідали, що один «самовар» накрило, і Жорка збагнув, що почалось головне. Та ніколи було тепер роздивлятися, що вараз діялося на окраїнах охопленого вогнем села. Він лише

чув: там повсюди рвали повітря снаряди, високо завиваючи, гули мотори, а найбільша стрілянина розпалювалася ззаду — і виникло невиразне відчуття погляду в спину.

Жорка бачив перед собою це-вівсяне поле, повзучі танки, людей, що стрибками бігли між жовтими полукипками, і він відчував пекучі поштовхи в серце, коли кулеметні тра-си збивали цих людей і вони падали, щоб навіки залишитись на стерні.

Він радів, що вбивав цих людей, які хотіли вбити його і всіх, хто стріляв з траншеї. Він страшенно радів, що вбивав німців їхньою ж зброєю — слухняним йому МГ, він ніколи не переживав такого мстивого почуття, яке охопило всю істоту, — у вухах гуркотом деренчав гарячий дроз розпеченого кулемета.

А хлопчина з зозулястими, як річкова галька, очима вже не кліпав віями, не тримав коробку; з опущеним обличчям він сповзав у окоп, беспорядно прикриваючи долонею-ковшиком голову, непевно торкаючись землі неслухняними ногами, а другою рукою чіплявся за Жорчину шинель.

— Тримай стрічку! Наклав у штани! — прихмелений бо-єм Жорка вигукнув насмішкувато, штовхнув хлопця ногою, але замовк, вражений тим, що побачив.

Хлопчина сидів, прихилившись до траншеї, по-пташино-му звисивши набік голову на кволій шиї, в профіль обличчя було стомленим, замисленим і сонним... Лише темна цяточка, пухирець, біля скроні відкрили Жорці таємницю цього притомленого спокою...

«А я конюхом був», — згадав Жорка довірливий, запобігливий голос парубійка, і стало сумно й моторошно: голос іще звучав, а його вже не було. «А мені, знаєш, усе ко-оні снять-ся».

Жорка якусь мить не міг підвести голови, він дивився то на кволу шию згаслого в окопі хлопчини, то на телефоністів, які щось кричали в трубку дикими голосами. Він чув: близькі кулеметні черги збивали бруствер над головою, вищали гостро, проразливо, і, хоч було ясно, що кулемет помітили й пристріляли, Жорка все-таки вихопився з траншеї, певен, що кулі лягають не дуже густо й прицільно, як це здавалося знизу, з окопу.

Танки підповзали до підніжжя висоти, і він бачив тепер їхні чорні, широкі, нахилені лоби з похоронними хрестами, тупі башти, тріскотливі кулемети і довгі стволи гармат, що шпарко вивергали вогонь. Уся висота вирувала розривами, і тремке ревіння моторів умить витіснило з Жорчиної голови спомин про вбитого хлопця з зозулястими очима.

Він послав, не цілячись, чергу в лоб цій повзучій броні,

пошукав очима те живе, невинне, що бігло й стріляло, прихилившись за танками і, знайшовши, навіть схлипнув, засміявся полегшено й радо, припав до МГ гарячою щогою.

Жорці страшенно хотілось думати, що це він і кілька ручних кулеметів на флангах фронту затримують атаку німців, відсікають піхоту за танками і тим самим уповільнюють їх пересування. Але це було не так. Німецька атака загаялась на флангах, вона поривалась до центру роти, на саму висоту, де німці безпомилково вважали, що там розмістився КП. Жорка побачив, як три танки, подавшись кутом уперед, дерлись на висоту, виючи моторами; короткі траси гризли пагорби, траншеї, здіблюючи землю.

Там часто бахкали протитанкові рушниці, але звук їхній здавався іграшковим, фіалкові вогники дзьобали броню: танки повзли по схилу, ніби ставали сторч. І Жорка, розмазуючи пальцями піт по обличчю, схлипуючи від безсилля, вгадуючи, що саме там зараз капітан Єрмаков, викрикував: — Да-вай! Да-вай! Во-гонь!..

А на командному пункті відбувалось ось що. Капітан Єрмаков, давно збагнувши співвідношення сил, не здивувався, що німці спрямували свій удар на КП. Він розумів також, що протягом багатьох годин бою, який мав ніби розвідувальний характер, німці добре промацали вогневі вузли батальйону, і вогонь, що обрушився на центр висоти, де стояли три станкові кулемети і чотири обслуги протитанкових рушниць, явно був розрахований на швидке паралізування оборони. Тоді Борис порадив Орлову, — ця порада більше скидалась на наказ, — залишити на КП одну протитанкову рушницю й один кулемет, решту — кинути на фланги.

Орлов у кашкеті, притрушеному землею, блідий од люті, лежав тим часом, відіпхнувши наводчика, біля протитанкової рушниці, посилав патрон у казенник. Він дратувався з поспіху, ніяк не міг упіймати в проріз грань танка і промахнувся. Злився, що перервався зв'язок з третьою ротою. (Він устиг лише крикнути в трубку: «Тримайся до останнього!») А найдужче непокоїла його моторошна, незбагненна тиша на лівому флангу, де також кілька хвилин тому замовкли кулемети, а за ними і мінометний взвод. Усі ці тривоги, непевність, передчуття небезпеки, приреченості батальйону, все разом упало на Орлова. Він у четвертий раз відчув удар рушниці в плече, помітив, як блиснув фіалковий пухирець на корпусі танка. В ту ж мить він уздрів чорну зіницю гарматного дула, наведену йому просто в лоба. Тріснутий дзвін сповнив болем голову. Запекло в грудях, обсіпало гарячою пилюкою, вдарило спиною об протилежну стіну траншеї.

«Ну, здається, я полковником не буду»,— промайнуло раптом, і він мало не засміявся від цієї думки.

Борис був за чотири кроки, він почув, як у їдучо-жовтому диму, що застеляв траншею, благав хрипкий голос: «Орлова... Орлова...» Підбіг і побачив: Орлов, зігнувшись, підводився з землі, відштовхуючи наводчика, що схилився над ним, і грубувато говорив:

— Гаразд, гаразд, чого це ти мене, мов дівку, лапаєш? Очі от землею засипало... Прицільно б'ють, голови не вистромиш.— І закричав азартно на наводчика:— До зброї! До зброї, безглуздий чоловіче!

— Розсосередь кулемети і петеер на флапах!— повторив Борис.— Чуєш? Досить па капе одного кулемета і однієї рушниці! З ними я лишусь! Чуєш?

— Золота твоя голова, негіднику!— неприродно і відчайдушно засміявся Орлов.— Хто тут командує: ти чи я? Хто відповідає за батальйон?

Він майже кричав, його оглушило.

— Разом відповімо.

Орлов зняв людей, повів їх з криком і лайкою, на яку, звикши, давно вже ніхто не ображався, повів їх, надійний, злий, запальний, повен життя. Борис, лишившись на КП з одним станковим кулеметом і однією протитанковою рушницею, раптом на мить відчув дивну порожнечу, немов оголилась земля і, гола, відмовилась захищати. Бо він, Орлов, став йому рідним за ці години.

— Все розколупало, а рушниця ціла,— з подивом вигукнув молодий наводчик, підвівши довгасте обличчя, він мляво всміхнувся тонкими губами, Борис навіть не знав його прізвища.

— Поглянь, що роблять!— знову вигукнув наводчик, якому бракувало, мабуть, людських голосів на спустілому КП.

Унизу, під висотою, поволі окутуючись чорними змійками, задимів танк; обходячи його, ще два вихопились трохи ліворуч, підіймаючись на висоту, що стугоніла від залізного ревіння, швидко закуріли гребені брустверів, збиті чергами, які свистіли у вухах.

Десь у світі існували теорія імовірності, всякі розумні обчислення й розрахунки пересічної тривалості людського життя на війні, були й розрахунки кількості металу, яка потрібна, щоб убити солдата. Очевидно, за цією теорією, роти, розсипаної на висоті, вже не повинно було існувати. Але вона існувала...

Після того як Борис наважився сказати, що дивізія перейшла в наступ, у ньому гостро жило відчуття, що батальйон, уперто обороняючись, поволі вмирає. А чутка про

наступ блискавично облетіла весь батальйон, і ця неправда, і наслідки цієї неправди, здавалося йому, важкою гнітючою глибою лягали на його плечі, але де ж був інший вихід?

«У перший чи в другий?» — дивлячись на танки, подумав Борис і, відчуваючи, що зараз багато чого вирішиться, з недовір'ям, як і Орлов, відштовхнув наводчика, ліг за рушницю, вперся плечем.

Він зробив підряд три постріли, проміжка між якими не витримав би наводчик, — очі його блиснули раптовим жахом. Ці постріли коштували Борисові нелюдських зусиль над своєю волею. Воля витримала два постріли. Третій зробив вказівний палець, натиснувши на спусковий крючок сам по собі. Це спрацювала не воля — інстинкт.

Дві довгі іскри викресались на широкому корпусі танка — це він добре помітив. Він помітив також і те, що другий танк, ревучи, круто розвернувся і, крутнувшись, набираючи швидкість, навскоси помчав по висоті. Він підставив бік під рушницю Бориса. Цей бік вислизав і мчав уперед. Палець знову швидко натиснув на спусковий крючок. Але бронебійна куля, синьо черкнувши по борту танка, відскочила рикошетом, майнула дугою в навислі хмари. І друга метнулася в хмари червоною стрілою.

Тоді Борис швидко навів рушницю — і на цей раз куля зрикошетила. Рушниця була безсила. «Гармата... Якби була гармата!» Танк прорвався до траншей, зліва наповз на окопи. Він вигулькнув за тридцять метрів від Бориса, зі скреготом підминаючи, розутюжуючи бруствер.

Башта повернулася, неначе голова, хижо вишукуючи, і ствол танка, круто вирізняючись дуловим гальмом, низько повис уздовж траншеї і завмер.

Вогонь смерчем промчав над Борисом, здавалбся, крізь кашкет запалив волосся, придавив Бориса до землі, наче вогненною стіною. У лівому вусі стало тепло. В ту мить він збагнув, що зараз помре, але свідомість передавала свої імпульси, і його руки нишпорили по землі, гарячково шукаючи те, що підказувала пам'ять. Гранат не було...

Потім він побачив крізь дим, як солдат недалеко від нього, прийшовши до тями, намагався вилізти з траншеї, але не міг підняти тіло, ноги ковзали по краю бруствера, — і пам'ять зразу ж підказала, що він відповідає за живих і за мертвих у цій траншеї.

— Назад! Куди під кулі? В траншею!

Солдат з сірим пташиним личком озирнувся в сліпій нестямі і прохрипів:

— Танки... прорвалися... он... наші відступають...

З оглушливим гуркотом танк сунув по траншеї праворуч, обвалюючи, утюжачи, давлячи бліндажі; дим розривів змішувався з гарячими вихлопними газами.

— Де відступають?— закричав Борис і схопився, заточуючись.— Де?..

І те, що він побачив у цю мить, пояснило йому, що сталося невідворотне. Танки повзли праворуч і ліворуч, обходячи висоту, ринули до села. А ще танки сунули з тилу, ламаючи дерева, стріляли на вулицях між будинками. Перед ними до траншей бігли й падали люди. Люди бігли й по схилах висоти. А вівсяне поле, далеке узлісся, околиця села — все чорніло, куріло од вибухів, і небо дрижало від грубих басовитих струн. І повітря всюди шелестіло й коливалось під хмарами. І дрібний дощ сіявся з неба, мов пилюка. І був, виявляється, захід сонця за висотою, багряно-кривава щілина світилась, сплюснута хмарами над лісом. І на тлі цього призахідного сонця Борис чітко побачив на висоті чорні силуети танків. А небо невпинно розжарювалось, вібрувало, сповнене гулом, і в цьому змішаному гулі неба й землі сірими тіннями, зовсім беззвучно, стрімко й низько вихопилась над лісом партія штурмовиків, витяглась й пішла в піке над висотою, викидаючи до землі гострі спалахи кулеметів. І в цю хвилину, готовий плакати й проклинати це рятівне для нього небо, Борис подумав лише про одне: «Наші Іли! Наші Іли!»— і з страшним криком безсилля й туги заволав до неба:

— Пізно!.. Пізно!..

Майже на бриючому польоті, ніби придавлені дощем до плацдарму, штурмовики зробили п'ять розворотів над палаючим селом, скриплячи «ересами», стираючи з землі звуки бою, залізне ревіння танків. Наводчик протитанкової рушниці сидів біля стіни, безтямними очима дивився то на Бориса, то на шікіруючі літаки; з носа цівочками текла кров, і рукав шинелі був у крові. Наводчика тяжко контузило. На колінах у нього лежала розбита протитанкова рушниця.

— А ти хто? Кулеметник? Де кулемет?— крикнув Борис на солдата з пташиним личком.

І той, кліпаючи очима під краплями дощу, злодійкувато оглядаючись, ворухнув губами:

— Його вбили... другий номер я... відступають наші, відступають... усіх убили. А наші Іли тільки прийшли... Товаришу капі...

— До кулемета!..

Він ледве одірвав мертво зчеплені на рукоятках пальці кулеметника першого номера, його важке тіло ковзнуло в траншею, впало до ніг,— і тоді він зрозумів, що всьому кі-

пець. Похитуючи широкими крилами, Іли розвернулись над селом, де ще диміли підпалені вантажні машини, і пішли на схід, мало не торкаючись крильми за верховіття сосен.

Снаряди не вибухали на вівсяному полі, що сивіло під дрібним дощем, притлумлений мрякою дим шести палаючих танків слався по схилу висоти між полукупками, і там, спокійно переступаючи через тіла вбитих, ішли по полю в плямистих плац-палатках чоловік вісім німців, ішли прямо на висоту. І саме те, що німці йшли собі спокійно, а з висоти не було чути жодного пострілу (постріли шмагали праворуч, і ліворуч, і ззаду), Борисові стало ясно, що оборону зламано, її вже немає.

З відчуттям, схожим на зловтіху, він натиснув на спускові важелі й побачив, що німці попадали, швидко розповзлись у різні боки, ховаючись за вбитих. І крізь дріботіння черг він прокричав солдатові:

— Біжи по траншеї, збирай усіх сюди! Усіх, хто ще є!..

Ніхто не озвався,— може, Борис не почув, бо він оглух на одне вухо. Він одскочив від кулемета: солдата з пташиним лицем ніде не було. Борис кинувся до другої стіни траншеї.

В селі, ламаючи тини, з гурчанням розверталися чорні танки. Скривившись і потерши груди, Борис підняв чийсь автомат і пішов по траншеї. Все, що він робив зараз, робив мовби не він, а хтось зовсім інший, і те, про що він думав, мигтіло в голові уривками, але єдине обпікало мозок: батальйон загинув.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

— Товаришу капітан! Це ви? Товаришу капітан!..

Хтось знайомий, начебто всміхаючись скривавленим лицем, у мокрій, забризканій глиною шинелі, вискочив йому назустріч з ходу сполучень, і кілька солдатів з похмуронапруженими обличчями з'юрмилися за його спиною, важко дихаючи.

— Жорко!— скрикнув Борис. Він на силу впізнав його: дощ змивав кров з волосся, вилиці, ніжне хлоп'яче підборіддя — усе було в червоних патьоках, лише білі зуби волого блищали, сяючи радісною усмішкою.— Жорко, тебе поранено?— поспішив спитати Борис.— Це хто з тобою? З яких рот?

— Та трохи вдряпнуло мене.— Жорка недбало махнув автоматом.— А це — з усіх рот. Чоловік тридцять. А я вас... на КІІ шукав... Вас самого поранило, подивіться, кров з

вуха! І кобура розстебнута! Загубили ГТ? Візьміть, у мене запасний!

— Що?— спитав Борис, не все почувши; він узяв пістолет і ніяк не міг вкласти його в слизьку, липучу кобуру.

— Кров у вас, товаришу капітан.— Жорка, хапаючись, вийняв з кишені дуже брудну носову хусточку, простяг її Борисові й голосно спитав:

— Що будемо робити?

— Де Орлов?

— Не знаю.

— Хто бачив?

Солдати мовчали.

— Де Скляр? Поранених евакуювали?

— Там тільки вбиті, товаришу капітан.— Жорка повів очима назад.

— Прориватись!— сказав Борис.— Будемо прориватись. Є серед вас комуністи й офіцери?

Жорка витяг шию й чекав; солдати заворушилися, захитали головами, але ніхто не вийшов з юрми людей — комуністів і офіцерів жодного не було.

— Всіх побило,— пояснив хтось.— До останнього стояли. Танками душив. Хіба можна щось зрозуміти? Тільки ми начебто й лишилися.

— Куди ж прориватись нам? У пастку завели!— раптом глухо сказав інший солдат, каламутно поблискуючи чорними прогнозуватими очима.— Скрізь вони! Нам, видно, хана!— І, злостиво вишкірившись, потряс автоматом.— До останнього відстрілювались!..

— Припинити розмови,— дуже тихо мовив Борис, полотноючи, але зразу ж, зусиллям волі стримав себе і ткнув автоматним дулом у груди солдата.— Ви... в пастці? Залишайтеся, к бісовій матері!— І сказав голосніше:— Хто не вірить — вийдіть! Решта — за мною! Вітьковський, полічіть людей! Не відставати! За мною!..

Не оглядаючись, він швидко ступав уперед по траншеї, був певен: люди підуть за ним, іншого виходу в них не було. Періщив дощ і, не охолоджуючи голови, сік у очі, сліпив, немов голками шпигав. Змило багрянний блиск заходу, все затягло свинцевою дощовою запоною, прискорюючи смеркання, і Борис сподівався навіть на це невеличке прикриття, яке послало йому небо. Печально пахло гірким димом, дощ пригасив пожежі, але десь ще гурчали танки, в селі раз по раз виникала стрілянина. Там німці добивали розпорошені рештки батальйону, і цей автоматний тріск сухо й гостро здавлював Борисові горло. Він задихався.

Незабаром Жорка наздогнав його, голову йому вже пере-

бинтували, пов'язка побуріла, набрякла під дощем. Жорка прикладав до пов'язки рукав шинелі.

— Двадцять два чоловіки, товаришу капітан, з вами,— доповів він.

— Хто лишився?

— Усі йдуть. Дивіться, у вас погон кров'ю залито! Дайте перев'яжу?

— Вуха не перев'яжеш,— усміхнувся Борис.— Зовсім нічого не почую. Облиш!

Потім ішли й бігли мовчки, часом спинялися, прислухались до гудіння танків, до глухих зойків у селі; кулеметною чергою прострекотів десь мотоцикл, і причулося: губна гармошка заграла на околиці.

Поминали вогневу позицію мінометників; четверо солдатів, у безглузких позах, застукані снарядами, лежали біля порожніх лотків; і, припавши плечем до ствола одного вцілілого міномета, недвижно схиливши голову, сидів малознайомий Борисові мовчазний лейтенант, командир взводу. Розбиті окуляри були втоптані в грязюку. Він стріляв, очевидно, до останньої міни і, без окулярів, не побачив своєї смерті: він був короткозорий, а автоматник, очевидно, підповз до самої траншеї.

— Підірви міномет,— тихо наказав Борис Жорці.— Кинь гранату у ствол. І заברי документи в лейтенанта.

За хвилину тріскучий вибух сколихнув повітря десь позаду, і Жорка, на бігу засовуючи в пазуху перев'язаний гумкою бумажник лейтенанта, наздогнав Бориса.

Почались траншеї лівого флангу роти, розутюжені танками, покраяні широкими слідами гусениць на обвалених брустверах. Обминали напівзасипані темні тіла, понівечені кулемети, протитанкові рушниці, що стирчали з землі, клапті шинелей; далі лежав затоптаний у грязюку офіцерський кашкет, повний води, немов чаша. І наче струмом ударило Бориса, коли він підняв цього кашкета: він міг бути кашкетом Орлова. Так, це лівий фланг, котрий тримав Орлов. Борис дивився на жовті, обмиті дощем обличчя вбитих, що лежали тут, але в жодному з них не признав Орлова. І не було змоги його шукати. За ним ішли живі люди, які не втрачали бодай найменшої надії,— двадцять один чоловік. Він їх вів туди, до краю оборони, до річки, де міг бути вихід.

Попереду пролунали голоси.

— Жорко, вперед!— наказав Борис.— Обережно! Марно не стріляти!

— Розумію!— відповів Жорка і, розкидаючи налиплі на чоботи пудові грудки глею, побіг, ковзаючи, по траншеї.

— За мною!— Борис прискорив ходу і теж побіг.

За поворотом траншеї він мало не наскочив на Жорку. Той стояв, переводячи подих, плечі його піднімались. Борис крикнув:

— Чого спинився?

— Брати Березкіни,— тихо сказав Жорка.— Ех, чорт! Дивіться... Обидва...

Так до останньої хвилини Борис і не навчився їх розрізняти, двох хлопчаків-близнят Березкіних, гарних яснооких москвичів, які ніколи не розлучались. Він навіть не знав, кого з них — Миколу чи Андрія — вранці поранило в плече.

Тепер вони, припавши щокими до землі, лежали на бруствері серед стріляних гільз перед протитанковою рушницею, лежали, наче посули, міцно й назавжди обнявшись. І один — хто з них це був, Микола чи Андрій? — плечем затуляв другого, а з-під руки, яка навічно обняла брата, білів бинт і зім'ятий сержантський погон на розірваній гімнастерці. А за п'ять кроків від братів темніли глибокі сліди гусениць поперек траншеї.

— Візьми документи й ордени,— сказав Борис Жорці і, намагаючись більше не дивитись на братів Березкіних, подав команду здавленим спазмою голосом:— За мною!— І ще раз повторив:— За мною!

Спотикаючись і падаючи, вони бігли по грузьких багряних калюжах, по слизькій грязюці, що густо виповнила траншеї, бігли двадцять два чоловіки, ті, хто ще жив і хотів жити.

Борис перший побачив: траншея кінчилась... Він з розгону добіг до її краю і, задихаючись, спинився — траншеї далі не було. Висота стрімчастою кручею звисала над річкою, глибоко внизу каламутно чорніла вода, а за нею в дощовому тумані темнів ліс.

Щоб перепочити, він грудьми ліг на розмитий бруствер, серце шалено калатало, стукало крізь шинель у сиру землю.

Він поривався побачити той порожній простір, ту вільну місцину, те вушко голки, крізь яке він сподівався вивести людей. Йому все-таки здавалось, що тут під час бою в останні години стояла непевна тиша, але тепер добре зрозумів: вушка голки не було. Він побачив танки. Вони чорніли квадратами між намоклими вівсяними полукіпками на сірому безмежжі поля, що відділяло річку від лісу.

За його спиною вже підбігали люди; він чув їхнє хрипке дихання, чавкання набряклих у багні чобіт, перехоплені злобою й відчаєм голоси: «Танки, танки», і в цю хвилину не знав, що треба робити.

Тоді він обернувся так швидко, що ці зарослі щетиною, розгублені люди, які втратили останню надію, з'юрмившись

в траншеї, в тупику, піймавши його нещадний, лютий погляд, принишкли, ховаючи очі. Мабуть, вони зрозуміли в цю мить, що він готовий на все.

— Сідайте!— різко наказав Борис.— Сідайте всі. Хай ніхто не стовбичить! Чуєте! Ви!.. Там! Сідайте! Одному спостерігати! Жорко, пильнуй!

— Що він сказав?— долинули голоси задніх.— Що він нам сказав?

— Капітан сказав: «Сідайте!»— глухо прокотилось по траншеї.

І люди смирно скорилися, двадцять один чоловік, що хотіли жити,— дехто впав на дно траншеї, дехто присів навпочіпки, несподівано виставивши з-під шинелі тремтячі коліна, решта знесилено притулилась до стіни окопу, пригнувши голови.

«Що я їм скажу? Що скажу?— гарячково думав Борис.— Я не знаю, що їм сказати!»

Жоден його рух уже не належав йому: за ним стежила двадцять одна пара очей, і ці очі, які чекали порятунку, покладались на його волю цілком.

— Так-от,— уривчасто заговорив Борис і, затримавши дихання, повторив:— Так-от... Усім слухати! Будемо прориватися тут. Тут. Ось тут. За висотою. Там річка. А за нею — танки. Всім ясно?— підносячи голос, майже викрикнув Борис.— За нею — танки. Одним кидком через річку. Одним кидком. І ми в лісі. Хто заморився, зняти, к бісовій матері, шинелі. Шинелі поскидайте! Хто не хоче прориватися — виходь!

Він жбурляв ці гострі, важкі, як каміння, слова на голови людей, не жаліючи їх, не просячи пощади в совісті. Він був певен: так треба, так треба — розлютити, озлобити для нещадного останнього кидка, тільки це обіцяло життя змученим хисткою, непевною надією людям.

Розставивши ноги і поклавши праву руку на кобуру, весь заляпаний грязюкою, витираючи пожмаканою бурою носовою хустиною цівочку крові, що колюче лоскотала оглухле вухо, він чекав: одне слово заперечення, вигук невдоволення, і він вчинив би те, що мусив би вчинити за таких обставин.

«Що я роблю? Навіщо? Хіба хто-небудь із них заслужив це? Невже я в кожному вбачаю боягуза? Що я роблю?»— з холодною розпущею подумав Борис, відчуваючи: щемить — і до краю стиснута пружина розкрутиться в його душі і він, ладний плакати й скреготати зубами од безсилля, втратить владу над собою й над людьми. І Борис, тримаючись пальцями за кобуру, повторив високим голосом:

— Так хто? Виходь!..

Ніхто не відповів. Усі, до кого були звернені ці слова, сиділи сковано, під косим шпарким дощем, прислухаючись до мокрого кашлю кулеметів у селі. Жорка Вітьковський, лежачи на бруствері, раптом звів голову в окоп, зверху загадково блимнув на солдатів.

— Ідуть,— сказав він пошепки.— Наче траншеї перевіряють. Сюди йдуть...— і на животі сповз в окоп, ударив долонею по магазину німецького «шмайсера».

Всі з глухим шумом посхоплювалися в траншеї. Борис, поправивши на грудях автомат, застережливо скомандував:

— Не ворухись! Тихо!

Вздовж траншеї, неголосно перемовляючись, ішли люди в тьмяно лиснючих плащ-палатках, вони присідали, заглядали в зруйновані бліндажі, мигтіли ліхтарики. Потім хтось покликав зовсім поруч:

— Felix, Felix. Komm zu mir! Sie schlafen!¹

Трое стояли на бруствері, і один з них, присідаючи, показав униз, у траншею,— здається, це було те місце, де лежали вбиті брати Березкіни. Перший підкинув автомат, засміявся й випустив довгу чергу куль.

В ту ж мить усі ці трое впали. В руках Бориса й Жорки Вітьковського водночас затряслись від черг автомати.

— За мною! Вниз!..

Дев'ятнадцять чоловік вискочили з тупика-траншеї й покотилися, падаючи, стрибаючи, ковзаючи по високій кручі вниз, до річки. А вгорі лишився тільки Жорка Вітьковський з двома солдатами; Борис не знав навіть їхніх прізвищ. Він лише вигукнув: «Прикривай до річки!» Все було липке, розмите, слизьке від дощу. Він кілька разів падав на кручі. І тільки, коли падав, його неоглухле вухо вловлювало стрілянину нагорі.

— Вперед!.. Уперед!..

Цей крик бився в горлі його, заглушаючи все.

Борис побачив чорну воду, чорні кущі, лиснючу смужку розмитої глини на березі. Вогняні мухи шугали в чагарях, зрізали галузки, вгрузали у драглисту глину. Він нічого не зрозумів: була суцільна запона червоних мух, що летіли навскоси, назустріч, зверху й зліва, від села.

Червоний страхітливий рій свистів та вищав над рікою, над берегом, і Борис ускочив у це безумне мигтіння, він лише побачив лиснючу смужку глини, яка стриміла йому назустріч, і чув свій голос — незнайомий і страшний:

— Уперед!

Перед самим стволом автомата з'явилася широка й зігну-

¹ Фелікс, Фелікс! Іди сюди! Вони сплять! (Нім.)

та спина. Його випередив солдат. Борис чомусь зразу ж помітив відірваний хлястик, що теліпався на металевому гудзику, забрьохані глиною, розв'язані обмотки, котрі, звиваючись, шмагали солдата по ногах. Потім якось дивно спіткнулись, зметнулися обліплені глеєм черевики. Солдат зник. І в ту ж хвилину земля застугоніла, сипонувши в обличчя Борисові, і він з розгону впав, налетівши на велике тверде тіло. Чіпка рука вхопила його за полу шинелі, смикнула до себе, помутнілі зіниці, здивовано розширюючись, силкувалися знайти його очі, і він почув уривчасте хрипіння:

— Не поспішай, капітане. Всі на тому світі будемо...— І, випустивши полу Борисової шинелі, солдат схопився за груди, гірко всміхнувся з кривавою піною на губах:— Тільки в різний час...

Суцільна криваво-червона метелиця дзвеніла, мчала над ним, заступаючи небо. Попереду ніхто не біг до берега, він побачив позаду кілька чоловік. Вони повзли. Вони швидко повзли. Та ще він побачив: звідти, згори, з траншеї, де лишилося прикриття, захиляючись, лупцювали по берегу, по людях, що повзли, німецькі автомати.

— Вперед!.. Вперед!..

Він схопився і, ступивши кілька кроків, знову озирнувся. Люди повзли. Серце калатало біля самого Борисового горла.

— Впере-е-ед!— закричав він диким голосом і підкинув автомат.— Вперед!.. Вставайте!

Люди вставали й падали. Їх притягувала земля.

Борис підскоком біг до річки.

Він не відчув навіть, яка холодна вода. Вона глухо й туго вдарила його вище колін, скувала ноги путами. Долаючи її силу, задихаючись, Борис ступав крізь перехрещені, спілутані, верескливі траси, він стріляв з автомата, голосно лаючись, а серце, що застряло в горлі, незалежно од його волі відчайдушно ждало гострого вдару в голову і падіння в воду. «Це я боюся смерті...»— промайнуло в нього.

Все: вода, небо, той дощовитий, сірий берег — гриміло, бурхало, гойдалося перед очима і мчало безладно, як у маячному сні. Хтось упав поруч, кумедно піднявши підборіддя, простягнувши вперед руки, що упустили автомат. Солдат без зброї, промайнувши худенькою хлоп'ячою спиною, на якій підскакував порожній речовий мішок, обігнав Бориса, затуляючи прострелену кисть закривавленою пілоткою. І раптом, розкривши здивовано рота, вибалушивши злякані очі, м'яко осів у воду, і вона зімкнулась, наче його й не було.

Борис уже не поспішав до близького берега, а йшов, похитуючись, його валила з ніг течія. Він хрипів:

— Уперед!

Він зачепився за глинястий берег, упав на нього грудьми, закинув ногу і повільно, на ослаблих, тремтячих руках витяг тіло з води. Він не міг встати. Не було сили. Він не міг передихнути. Він відчував, що лежить на березі перед німецькими танками і йому бракує сили зрушити з місця.

— Товаришу капітан! Вас поранило?— закричав хтось над самим вухом, і Борис нечітко побачив поїняте тривогою бліде Жорчине обличчя і зовсім рядом — мокрий німецький автомат, придавлений до землі синіми пальцями.

— Вперед, Жорко... в ліс,— видихнув Борис.— Де решта? Де всі?..

— Тут Скляр!— сказав Жорка, крутячи головою й відплювуючись.— Он усі.

Борис оглянувся і, зіщипивши зуби, став на одне коліно. Кілька чоловік видиралися на берег, втоплюючи лікті в глину, впираючись в неї підборіддям. Кулі червоним роєм кружляли над ними, краями на смуги воду.

— В ліс! За мною! В ліс!

Якісь люди бігли їм назустріч, з'являлися й зникали між полукіпками. З ревищем і гуркотом показалося чорне тіло танка, з відчиненого люка променями вибивалося світло,— з вищанням пролетів над головою вихор кулеметних черг, обілляв, немов гарячою парою, бензиновим духом. З-за танка, плутаючись в трикутній плащ-палатці, боком вискочив чоловік, присів, підняв автомат. Борис перший натиснув спусковий крючок, і в ту ж мить над вухом промчала громхка райдуга. Знов попереду насунувся темний торс танка. Двоє лежало на броні, і один прицільно стріляв зверху, другий крикнув щось, змахнувши рукою. Потім вони зникли. Борис зачепився ногою за кам'яний бугор, помітив кулемет, окоп, біле обличчя в ньому і випустив у це обличчя всю чергу.

— За мною! Не відставати!

І зразу стало темно, вогко, німотно, мовби вуха заткнуло ватою. Як у глибині колодязя, Борис біг, хапаючи повітря ротом, важко спотикаючись,— сучки, колючий хмиз гострим дротом чіплялися за ноги. Ззаду безладно каркали автомати, але цей звук, дивно згасаючи, плинув мимо свідомості, кров несамовито стукала в скронях, і єдине, що він сприймав розумом зараз, було — прорватися до лісу.

«Я вивів, здається, я вивів людей»,— подумав він, і раптом німотна тиша поглинула все довкола, здавила його, як піщинку в п'яті. Він спинився. Він не почув ні гупання чобіт, ні шереху за собою: ніхто за ним не біг. Позаду нікого не видно. Він був сам один. Тоді, дряпаючи об куці

руки, обличчя, він повернув назад до узлісся, де замовкли поодинокі черги і, почувши хрускання кущів у тьмянім при-смерку, підняв автомат, прохрипів:

— Хто йде?

— Товаришу капітан? Це я... Ви куди? Там фріци.

— Жорка?! Де всі? Де решта?

— Полягли під танками. Бігли за вами, а потім...

Вони стояли, уривчасто дихаючи один одному в обличчя.

— Я шукав Скляра. Я бачив Скляра,— говорив Жорка. Я біг за вами. Він віддав сумку Бульбанюка. Ось, подивіться. Я бачив, як він... Він устиг добігти до лісу.

— Де решта? Не може бути! Прорвався ж хто-небудь?

— Я бачив Скляра, я бачив,— повторив Жорка і, сторожко прислухаючись, тихо додав:— Товаришу капітан, нам треба йти...

— Не може бути! Прорвався ж хто-небудь! — сумно повторив Борис.— Прорвався ж хтось!..

— Я бачив Скляра. Нам пошукати б його...

Було темно, їх душила застоюна гірка прізь гнилого папоротника. Борис сказав чужим голосом:

— Так, ходім.

— Подождіть...

— Що?

— Подождіть. Чуєте?

— Що?

— Розмовляють. Попереду розмовляють.

— Де розмовляють? Мариш, Жорко? Ходім!

— Подождіть. Розмовляють.— Жорка весь напружився, подався вперед і несподівано голосно покликав:— Скляр! — Потім ще покликав голосніше й наполегливіше:— Скляр! Сюди!

— Що ти чуєш, Жорко?

— Мовчіть, слухайте!

Обидва замовкли, прислухаючись до густої тиші чорного лісу, до млявого лопотіння крапель по мокрому листю,— зовсім близько зажебоніли людські голоси й згасли.

— Скляр! — знову покликав Жорка.— Скляр, сюди! Скля-яр!

Мовчання застигло між ними й тими голосами, що зринули й урвалися у вологій гушавині, за кілька кроків од них.

— Скляр! — уже на повний голос вигукнув Жорка.— Сюди! Давай сюди, дивак! Це ми!

Ім почулося: зляканий відлунок зачепив гілки, і десь зовсім поряд розсипалися краплі з затихаючим, струмистим шерхотінням. Хтось, здавалося, сторожко йшов до них чагарником, стиха потріскували гілки.

— Скляр!

І несподівано чіткий і напружений голос відповів з кущів:

— Я-а!..

Жорка тихо, радісно засміявся і, метушливо ламаючи галузки, кинувся до кущів на цей близький, непевний голос, у ту ж мить оглушливий тріск розпорів тишу, і Борис побачив, як Жорка з розгону наткнувся на щось огненне й гостре, що вилетіло йому назустріч у груди.

— Жорко! Наза-а-ад! — несамовито закричав Борис, падаючи на землю, і почув у відповідь ту ж саму зачасну тишу.

Лише капотіли, тихо перешіптуючись, краплини в чагарях.

— Жорко!

І той самий голос, чіткий і напружений, відповів протяжно з чагарів, де струменіли краплі:

— Я-а!

Вказівний палець сам по собі вп'явся до оніміння в спусковий гачок, автомат несамовито застукотів у ключицю Бориса, немов живий, і зразу ж замовк — весь диск вилетів єдиною довгою чергою, а палець ще квапив, смикав.

Борис отямився в такій тяжкій, в такій задушній тиші — він не міг перевести подиху; неспокійно й глухо калатало серце.

Нічого не бачачи, він підвівся, навмання підійшов до чагарів, туди, де наразився на свою смерть Жорка, і так само навпомацки знайшов його. Жорка лежав обличчям униз, впавши грудьми на землю, в дивних обіймах розкинувши руки. Борис узяв його за обм'яклі плечі, обережно поклав на спину, назвав його на ім'я з щирою й непотрібною зараз ніжністю. Жорка, стогнучи, ще дихав жарко й часто, і Борис, торкнувшись на його грудях чогось гарячого, в'язкого й мокрого, подумав, що все кінчилося з білявим, відчайдушним, веселим Жоркою.

Він ішов сам один непрозрірно-чорним лісом у дрімливому шарудінні крапель. Тільки він один зостався з усього батальйону, що прорвався сюди крізь заслон танків на березі. З ним була лише сумка лейтенанта Брошина, сумка майора Бульбанюка, документи й ордени братів Березкіних, документи й ордени Жорки.

Часом йому ввижалося, що його обступають у темряві голоси, напливають якісь червоні, широкі, безформні обличчя, з вібруючими перебоями гудуть танки. Він здригався і, отямившись, відчував нестерпну, тяжку тугу, що болем краляла серце.

Досі він був певец, що будь-яке почуття можна погамувати в душі, але зараз не міг цього зробити та й не намагався. Пам'ять, не згасаючи навіть у хвилини забуття, була його мукою й карою, і він ішов назад, у напрямі до Дніпра, не шукаючи дороги, натикаючись на вологі стовбури дерев, він спотикався, ніби щось тупе й холодне муляло йому в серці.

«Чому люди так бояться смерті?— думав він.— Адже смерть — це порожнеча й самотність. Вічна самотність. Я командував батальйоном — і залишився один. Так хіба це не смерть? І навіщо я ще живу, коли всі загинули? Я сам один?..»

Його долоня намацала цей тоскний, невсцухаючий біль у грудях, і не почув він жалю ні до цього болю, ні до себе: вказівний палець другої руки пробував пружність спуска ТТ. «Навіщо? Чи варто було прориватися такою ціною? Навіщо?— подумав він, заплющуючи очі, обливаючись гарячим потом.— Хто тут суддя? Я сам собі. Вбити себе — значить, виправдатися перед пам'яттю і людьми?» І він відчув заздрість до Бульбанюка, у якого не було іншого виходу.

Раптом глухі голоси почувлися в лісі. Він спинився, озируючись у темряві: «Що це? Тут близько дорога? А! Спасибі вам, ви самі на мене йдете. Я точно все розрахую. Спасибі вам!..» Він усміхнувся затерпими губами і, зціпивши зуби, продираючись крізь чагарі, навпростець пішов на голоси, судорожно стискаючи залізний кавалок пістолета.

Але дороги ніде не було. Голоси стихли.

«Що це?» — знову подумав Борис і ніяк не міг згадати, з якого ж боку він почув голоси.

Раптом зовсім близько, за спиною, процокотіли автоматні черги, і він, швидко обернувшись, побачив, як лісову темряву прошивали вогняні пасма куль. І він пішов туди, на ці постріли, тремтячи від гніву й ненависті, з безумною вірою в самого себе...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Полковник Гуляєв, якого негайно викликали з плацдарму, перед самим світанням переправився на лівий берег Дніпра і вранці прибув до штабу дивізії.

Ад'ютант Іверзева, перепоясаний хрест-навхрест ремнями, радісний, приязно всміхаючись, співчутливо запитав: — Ви звідти? Вас забризкало, товаришу полковник! Весь плац... Гатять! На човні форсували?

— Не ваше діло! Негайно доповідайте! — поморщився Гуляєв. — Чувте, ви! Швидше!

Ад'ютант, байдуже округливши горіхового кольору очі, прошмигнув у двері й зразу ж повернувся, покірливо нахилив гладенько причесану голову.

— Вас дуже чекають, — сказав він, пропускаючи слова «товаришу полковник», ніби чемно мстився Гуляєву за грубість.

Полковник Іверзев після безсонної ночі вечеряв, чи, певніше, снідав край стола, застеленого білою серветкою. Він замислено дивився перед собою, відрізаючи шматочок м'яса на тарілці, але, зачувши кроки Гуляєва, перестав їсти, витер губи серветкою, поглянув на полковника своїми синіми запаленими очима й трохи підждав. На похмурому брезклому обличчі Гуляєва з набряклими мішками під нижніми повіками був вираз роздратованості й нерозуміння. Він звернувся до Іверзева:

— Я, можливо, помилився, товаришу полковник, але...

— Зв'язалися з батальйонами? — перепинив його Іверзев тим підкреслено офіційним тоном, який усе ставить на свої місця.

Полковник Гуляєв глухо відповів.

— З батальйоном Бульбанюка зв'язку немає. Батальйон Максимова веде бій, вимагає вогню. Ви наказали вогню не відкривати. Не розумію, в чому справа, товаришу полковник. Як командир полка, я прошу пояснень.

Іверзев нервовими, гнучкими пальцями схопив на столі товстий гранчастий олівець, нетерпляче спитав:

— Отже, наказу ви не зрозуміли? Зовсім не зрозуміли?..

— Поки що ні, товаришу полковник, — сухо відповів Гуляєв.

Упевнено порипуючи чобітьми, Іверзев підійшов до Гуляєва, заклав руки за спину, — молодий, огрядний, на голову вищий від нього, і Гуляєв побачив його чисто поголене круте підборіддя, свіжий підкомірець. Іверзев сказав, карбуючи кожне слово:

— Наказ — прорвати фронт на нашій ділянці на південь від міста Дніпрова відмінили. Всю дивізію знімають і перекидають на північ від Дніпрова. Будемо брати місто з півночі. Батальйонам Бульбанюка і Максимова не відходити, триматись там, де вони ведуть бій. Ось у чому суть наказу.

Жарко, душно було в цій кімнаті з завішеними цупким папером вікнами, — мабуть, уночі топили піч, тхнуло горілою соломою і, здається, одеколоном. Полковник Гуляєв відчув лоскотливі цівочки поту під пахвами, і йому нестерпно захотілося витерти на лобі, на шиї рясний піт. Він ди-

вився в очі Іверзева важким застиглим поглядом. Потім йому здалося: хтось нечутно спинився за його спиною, засопів носом, і, обернувшись, він побачив начальника штабу Савельєва. Худорляве, розумне обличчя підполковника було хворобливо сірим, на впалих щоках пролягли тіні. Він привітався лише самими очима і спокійним, рівним голосом людини, що звикла до штабної тиші, сказав:

— Вісімдесят четвертий полк знявся, зараз на марші. П'ятнадцятий іде за артполком. Артилеристи знялись годино тому. Семенов запитує, чи забирати зв'язок?

— Це, я гадаю, ви могли б вирішити без мене, — знизав плечима Іверзев і показав на Гуляєва: — От бачите, полковник не розуміє суті наказу. Можливо, наказ йому не зовсім ясний? Може, ми не зовсім точно будемо виконувати наказ командуючого армією?

— Семенов запитує про зв'язок, — ще наполегливіше повторив Савельєв. — Це зв'язок з плацдармом, товаришу полковник. З ротою Верзиліна і батареєю Кондратьєва.

Гуляєв уже не прислухався, що говорили Іверзев і начальник штабу. Він збоку ловив співчутливий погляд Савельєва і думав, що доля його полка, його батальйонів тепер фатально залежала не від нього, командира полка, а від якоїсь всезнаючої вищої сили, яка управляла і Іверзевим, і ним, полковником Гуляєвим, і його людьми.

— Ні, я зрозумів суть наказу, — відповів нарешті Гуляєв, болісно усвідомлюючи складність свого становища і всього того, про що він думав зараз. — Але батальйони розпочали бій, товаришу полковник... просять вогню... А як я зрозумів — артполк знявся? Хто буде підтримувати Бульбанюка й Максимова?

Іверзев нетерпляче підняв брови, з жалем поглянув на нього, і Гуляєв збагнув нікчемність свого запитання.

— Про що ви, полковнику? Йй-богу, ви ж не перший день в армії — холодно сказав Іверзев, в його синіх очах застиг крижаний блиск, який пояснив Гуляєву, що для командира дивізії все вирішено безповоротно. — Я думаю, мені не слід нагадувати вам, що дивізію перекидають за наказом командуючого армією. Я повторюю: два батальйони і зараз мають серйозне завдання — відволікати ворога. Батальйони повинні створити у німців враження, що ми, як і досі, активізуємо сили на південь від міста, саме на дільниці Ново-Михайлівки і Білохатки. Мета операції: відвернути увагу якоїсь частини дімецьких сил, рухомі резерви, дезорієнтувати ворога. А головного удару завдамо на північ від міста. Гадаю, що ви все зрозуміли? Тим паче, що часу в нас нема.

Знайдіть спосіб передати батальйонам: «Триматися, триматися до останнього!»

Гуляєв мовчав, дивився на Іверзева байдужими, порожніми очима.

Підполковник Савельєв тим часом натоптав у люльку тютюну, витер сірника, затягся димом, його жовті щоки зацали ще глибше.

— Василю Матвійовичу,— сказав він спокійним голосом.— Я щойно зв'язався по рації з Максимовим і передав йому наказ. Але я не зміг зв'язатися з Бульбанюком.

— Я вже вам казав, товаришу полковник,— наполягав Гуляєв, звертаючись до Іверзева.— Повідомляв, яка склалася обстановка в батальйонах. Може, ви зв'яжетеся з артилерією сусідніх частин? Або з авіацією?

— Вся авіація, яка працює на нас, зайнята Дніпром, уся основна артилерія концентрується на північ від міста. До того ж, саме зараз, коли ми з вами гаємо час на непотрібні пояснення, німці контратакують на північ від Дніпрова танками. Батальйони підтримає батарея Кондратьєва всіма снарядами, які є на його плацдармі. Що ж до авіації — я вже зв'язався. Допоможуть штурмовики,— сказав Іверзев і, невдоволено розглядаючи вилицювате обличчя Гуляєва, закінчив суворо: — Мені здається, полковнику, що ви в чомусь не певні. В чому?..

— Не певен?

Савельєв мовчки смоктав люльку, дивився собі під ноги, обтягнуті акуратними чобітьми, що підкреслювали худорбу литок.

— Як командир полка, я перш за все відповідаю за свої батальйони!— вперто сказав Гуляєв. Його лютив холодний, жалісливий погляд Іверзева, його надто спокійні, сині очі-крижинки, лютило також співчутливо-безпорадне мовчання Савельєва.— Ви знаєте, що в батареї Кондратьєва до бою придатні лише дві гармати?

Савельєв кволою рукою провів по високих, зрошених потом залісинах, запитально подивився на Гуляєва, потім — швидко — на Іверзева. Командир дивізії підійшов до столу, з окам'янілим обличчям постукав пальцями по карті.

— Ідіть і виконуйте накази!— голосно звелів він.— Для зв'язку з батальйоном Бульбанюка знайдіть будь-які засоби! Вам усе ясно?

— Мені все ясно.— Гуляєв, спалахнувши червоними плямами, не поспішаючи поправив на животі плащ, ще не просохлий від дніпровської води.— Більше ніж ясно,— додав він.

І гамуючи задишку, надів кашкета.

Тиша проводжала його в другу кімнату.

Ад'ютант Іверзева, той самий аж надто вихований лейтенант, недбало поставивши на лавку ногу в наваксованому чоботі, ліниво розмовляв з писарями. Трохи змінивши позу, він через плече ковзнув оком по огрядній постаті, по старенькому плащі Гуляєва і сказав з томною ввічливістю:

— Всього найкращого! Може, я вас проводжу?

«Прищ поганий! Розвели в штабі півників! Ні-і, коли командував Остроухов, такого не було!» — сходячи з ганку на темне подвір'я, до «віліса», подумав Гуляєв; він не любив ні благопристойних писарів, ні нахабних ад'ютантів, котрі набували самовпевненості й пихатості під захистком людей, які мали владу.

Було темно, шелестіли тополі, мрячив дощ.

Три години тому Іверзев дістав наказ командуючого армією: негайно перекинути дивізію на плацдарм на північ від Дніпрова, з'єднатися з пошарпаною танковими контратаками німців 13-ю гвардійською дивізією, маючи завдання — взяти участь у штурмі цього міста. Почувши наказ, Іверзев зрозумів, що форсування Дніпра на ділянці в районі острова після невдалих спроб уже нічого не вирішувало в загальному наступі, як це було задумано раніш. Попереднє завдання — будь-якою ціною переправити дивізію на правобережжя, розширити плацдарм, зайнятий ротою капітана Верзиліна, і почати наступ на південь від Дніпрова — міняло свій характер.

В ту мить, коли Іверзев вислухував наказ, він зпав з донесення, що батальйоні Максимова загрожує оточення, що батальйони розпочали бій і просять вогню, і на якусь мить він з тривогою відчув, як холоне під грудьми і мліють ноги. Він доповів, що два батальйони в тилу німецької оборони зав'язали бої, батальйон Максимова, очевидно, в оточенні, дивізія готова до передислокації, і, говорячи це, він не переставав думати про батальйон майора Бульбанюка, з яким не було зв'язку по радії, і про певний комплект боєприпасів. Після того, як він доповів командуючому, що німецькі літаки знищили ешелон боєприпасів, котрий не встигла прийняти й розвантажити дивізія, генерал спохмурнів, а Іверзев одразу ж додав, що більше як половину боєприпасів урятовано. Він сказав також, що сам був на станції й бачив, яких втрат зазнала матеріальна частина в інших з'єднаннях, і тому не просить боєприпасів з резерву. Цього вимагала справедливість у ставленні до інших дивізій.

— Ваші батальйони, — заговорив генерал, — вдало намацали розриви в німецькій обороні й почали наступ на південь

від Дніпра під Ново-Михайлівкою й Білохаткою. Ці дії носять допоміжний характер. Мета батальйонів — скувати сили ворога на цій ділянці, затримати їх пересування в район на північ від Дніпра, де наша армія має завдати головного удару. Ваша дивізія входить до складу ударної групи на півночі. Ви зрозуміли мене, звичайно?

Іверзев відповів:

— Так точно, товаришу генерал.

— Чудово. Тепер ці батальйони багато що вирішують. Вони змусять німців привернути увагу до себе. Вони відтягнуть сюди частину військ од Дніпра. Там німці посилено контратакують тринадцяту гвардійську дивізію. Як розповідають полонені, хочуть викупати росіян у Дніпрі й відкинути загрозу від Дніпра. Передайте батальйонам: вести бій на правобережжі, триматися за будь-яких обставин.

І знову в Іверзева ворухнулось бажання сказати командуючому про те, що батальйон Максимова, очевидно, в оточенні, і невідомо, яке становище зараз у батальйоні Бульбанюка, та це, як він тепер розумів, не мало вирішального значення. Вислухавши наказ, сказав тихим голосом: «Слухаю», — і вийшов упевненою дорогою.

Але по дорозі в дивізію він, розслаблений, майже напівлежав на задньому сидінні, і водій не оглядався на нього — знав: коли полковник сідає не поруч, а ззаду, то оглядатися й запитувати не слід. Командир дивізії не полюбляв у такі хвилини зайвої цікавості.

Думаючи про розмову з командуючим, Іверзев знав, що саме тепер, після нового наказу, він не зможе підтримати батальйонів усією силою вогню, як задумано раніш. Вибір один: або вогонь, який під Дніпром підтримуватиме дивізію, або вогонь, що полегшить якоюсь мірою долю батальйонів. Іншого виходу нема. І хоч він картав себе за те, що не попросив снарядів із резерву, не попросив додаткових вогневих засобів, він розумів, що й це не вирішувало справи. Він повинен перекинути артполк на північний плацдарм. Так чи інакше, зміст операції цілком ясний. Батальйонам триматися на смерть своїми власними вогневими засобами, цього вимагали обставини, що склалися тепер.

Він раптом наказав спинити машину й сів біля водія з холодним, непроникливим обличчям, з тим самим виразом зарозумілої невблаганності, яку звикли бачити підлеглі і яка збуджувала в них неприємне почуття до нього.

Ранок спроквола набирив силу, тьмяний, похмурий, осінній. Туман сірою мрякою затопив по самі дахи село, підступив, прилип до самих вікон. У штабі полка не гасили ламп:

ніхто не спав ніч, ніхто навіть очей не зімкнув у дрімотну пору світання.

Полковник Гуляєв, накинувши на плечі шинель, спершись ліктями на стіл, сидів, прикривши важкі повіки, і тремтливими пальцями тер собі лоба. Поруч совався на лаві, старанно поправляючи прикріплену мотузяною петелькою до вуха телефонну трубку, зв'язківець Гвоздьов, наївний, губастий хлопець з догола обстриженою головою. Він зрідка старанно дмухав у мембрану, і тоді полковник запитував уривчасто:

— Ну? Що? З ким ви там шепочетесь, Гвоздьов?

— Нічого не чути, — тихо відповів Гвоздьов. — Мовчать...

Верескливо рипнули двері, і ввійшов високий стрункий начальник штабу майор Денисов. Він був молодий, завжди весело всміхався своїми зухвалими бистрими очима, які, здавалося, в будь-яку хвилину могли пустотливо підморгнути, він любляв ризик, гострі дотепи, носив хвацькі шпори й іноді чимось нагадував полковникові капітана Єрмакова.

— Не відповідають, товаришу полковник, — озвався Денисов. — Була б моя воля, зняв би штани з Бульбанюка та відшмагав його по тому місцю, де спина втрачає благородну назву, і сказав би: «Не хитруй, не хитруй, селянська твоя душа!» Давно бій веде — і жодного слова по рації. Годину тому я встиг передати одне слово: «Тримайтесь!» І не дізнався нічого. Що з ними? Що там у них? Ні слова... Не вірю, щоб Бульбанюка накрило. Надто вже обережний. Але що в них?

Він витяг портсигар, роздумливо сунув цигарку в рот, добув запальничкою вогню і раптом, зосереджено примружившись, поглянув на сірі вікна — так іноді дивився капітан Єрмаков.

Полковник Гуляєв спитав занепокоєно:

— Ти чого... так дивишся?

— Просто так. — Денисов, схаменувшись, погасив запальничку і, не прикуривши, пішов, побрязкуючи шпорами, до дверей. На порозі він напівобернувся, кинув уважний погляд на Гуляєва і сказав: — Можна спробувати прорватись до Бульбанюка взводом. От ви послали чотирьох розвідників, товаришу полковник. А надії мало, що вони встановлять зв'язок з батальйоном. Чи проскочать вони через німецьку оборону?

— Що? То хай краще взвод загине? — Гуляєв гупнув кулаками по столу, аж полум'я в лампі затріпотіло, зв'язківець Гвоздьов здригнувся й злякано припав до апарата. — Викликайте батальйон по рації, безперестану викликайте! Що пропонують! А! Навіщо тільки вас у штабах тримають?

Для експериментів з олов'яними солдатиками? Ач які хороші!..

— Ви говорите про мене у множині,— спокійно сказав Денисов і вийшов ще більш незворушний, ніж завжди.

Гуляєв чув: тонко забряжчали шпори майора в сусідній кімнаті, потім затихли, і за стіною пролунав його жартівливий голос:

— Так-от, дитинко, яка картинка,— викликайте, викликайте, викликайте. Хоч лусніть!

Шумно дихаючи — бо серце калатало,— Гуляєв поправив шинель, що зсунулася з плеча, і сьогністими кроками заходив від стола до вікна, спинився, пильно подивився на матово запотіле вікно, ніби сподівався побачити на склі відображення такого знайомого, такого самовпевненого погляду.

«Ну й кваша! — подумав Гуляєв, поморщився, глянув на туман, який запинав шибки, і пошкодував, що нагримав на Денисова, і тому ще більше розлютився на себе.— Що це я? Навіщо? Та-а-ак. Ду-у-же добре!»

— Ду-у-же добре! — сказав він уголос і знизав плечима, з огидою дивився на своє грубе, відображене у вікні обличчя, і не побачив, а відчув свій великий живіт, що випинався під кітеллем, усю свою огрядну, дебелу постать — в ньому давно вже не було відважного, молодечого запалу. Так, так, вона, молодість, не оглядається назад, за спиною немає ні тягара досвіду, ні розважливого, холодного терпіння старості.

«А що, може, й справді прорватися до Бульбанюка? Не думати — і прорватися. Ні, це безглуздя!.. Без артилерії? З одним батальйоном?»

— Ду-у-же добре! — повторив він, розгнівано насупивши брови.— Ду-у-же!..

Гвоздьов тихо зітхав, то розправляв, то жужмив на колінах кісет.

— Що? Закурити?— пробурчав Гуляєв.— Давно закурив би. Ану, дай сюди кісет. Що в тебе? Махра? Самосад! Скрутимо цигарку, закуримо, га? Щоб дома не журились?

— Газетку б, товаришу полковник,— зрадів Гвоздьов, протягуючи кісет.

— Знайдемо. Майоре Денисов! — покликав Гуляєв.

Ніхто не озвався. Стомлений голос радиста повторяв позивні за стіною, що, мов краплі, спадали в тиші:

— Ромашка, Ромашка, я Троянда... я Троянда... Даю настрійку... Один, два, три...

— Майоре Денисов!

Денисов, розчахнувши рипучі двері, став на порозі й вигукнув:

— Зв'язок з Максимовим!

Кинувши кiset, Гуляєв поспішив до радії, де тривожно миготіли розжарені лампи приймача. Оброслий синюватою щетиною радист, притримуючи навушники, звів на полковника гострі, в запалених повіках очі, і раптом заговорив монотонно:

— За наказом лишаюсь. Ми в оточенні. Веду бої... Втратив більше як половину одиниці... Більше як половину... Чому немає вогню? Нема вогню... У нас немає вже огірків! Немає огірків! Дайте вогню... по шосе... Дайте вогню по шосе. По шосе з Білохатки... Дайте вогню... Я — Ромашка. Ромашка. Я кінчаю. Я кінчаю. Німці атакують... Я кінчаю... Ми ждемо вогню... Даю кутомір і приціл... Усе,— ледве чутно видихнув радист, повторивши двічі кутомір і приціл.

Стало тихо. Мовчав радист, полковник Гуляєв, втупивши погляд в його сумну довгу спину, ждав і думав. Майор Денисов тильною стороною долоні похмуро гладив поголену щоку і ждав також.

— Що «усе»? Ану викликайте Бульбанюка, без упину викликайте! Викликайте! — Гуляєв поспішив до себе і скомандував зв'язківцеві:

— Плацдарм! Кондратьєва! Негайно!

— Швиденько шостого,— зашелестів у трубку Гвоздьов.— Шостого, шостого, зрозуміли?

Полковник важко ступав по кімнаті, добре усвідомлюючи, який він наказ віддасть зараз. Але він знав, що там, на плацдармі, тільки дві гармати, замасковані за двісті метрів від німецької передової, від ялинової посадки, де стояли танки, і розумів, що після перших же пострілів гармати Кондратьєва виявлять себе і коли їх не розстріляють прямою наводкою, то зімнуть танками. Але, впізнавши в трубці лагідний картавий голос старшого лейтенанта, Гуляєв віддав наказ негайно відкрити вогонь по шосе, щоб хоч якось продовжити існування батальйону Максимова. І Кондратьєв відповів з плацдарму:

— Слухаю.

Полковник відчував себе ще сильним, коли віддавав наказ, але, віддавши його, розслабився, обм'як, сів на лаву, шипель зсунулась з його плечей, упала на підлогу, а він, сопучи, морщачись, смикав, шарпав, розв'язував шворочку гвоздьовського кisetа. Розсипаючи на стіл тютюн, полковник скрутив цигарку з клаптика газети, кваплячись, вдихнув гіркий дим,— обпекло горло, Гуляєв задушливо закашлявся і зразу мовби постарів.

— Ще викликати? — песміливо спитав Гвоздьов, одвертаючись, щоб не бачити вичавлених кашлем сліз на очах полковника,

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Шура тягла на плащ-палатці скам'яніле важке тіло Кравчука і, зрідка озираючись, поглядала вгору на сповиті туманом чагарі, де біглим вогнем стріляли гармати.

Кравчук лежав на спині і стогнав, його строге красиве обличчя було спотворене болем, дужі руки безпорадно волочилися по землі. Кравчука поранило першого, і вона принесла його на собі од гармати під кручу, поклала на плащ-палатку.

Ні Дніпра, ні твердого берега не існувало — над усім нависла волога, біла імла осіннього ранку. Густий туман душив, прилипав до очей, до спітнілого обличчя, наче клей, і Шурі хотілося зідрати його з вій; з лоба, немов павутиння. Вона шептала сама собі:

— Нічого, любий мій, нічого, потерпи. Ще трошки потерпи. Вже близько, ось і берег...

Шура побачила в просвітку холодний блиск води, Дніпро з похмурим шерехом наповзав на вогкий пісок, погойдував у затоні чорні плоти, на них, здається, рік тому переправились сюди артилеристи й піхотинці капітана Верзиліна. А туман дзвенів перекатами звуків, сліпими ударами снарядів там угорі, на пагорбі, де підстрибували каламутно-червоні спалахи, змішуючись з частими спалахами гармат.

Туман розколювався, гримів обвальним змішаним відлунням над головою Шури, і, чмихаючи, перелітали болванки, важко плюскали у воду.

— От бачиш, любий, усе буде добре,— лагідно приказувала Шура, схиляючись над Кравчуком.— От накладу бинт, і все буде добре. Ти потерпи. Підждемо трошки й переправимось... Туди, в госпіталь...

Бинт, похапцем накладений нижче живота, буро змокрів, навіть набряк. Вона розірвала індивідуальний пакет, трохи підняла неслухняне тіло Кравчука. Він застогнав, скреготнув зубами.

— Я все зроблю,— пошепки говорила Шура, просовуючи бинт під його широку спину.— Все зроблю, рідненький мій!

Він розплющив вологі од болю очі, соромливо відштовхнув її руку од свого живота, і неприродно викрививши губи, вже свідомо й чітко спитав:

— Це ти?

— Я...

Він знову весь ослаб, застогнав, припав щочкою до плащ-палатки, і Шура, перебинтовуючи, відчула, що він ще й тепер зневажає її, осуджує, а вона безперестанку примовляла, заспокоюючи його:

— Ти силу бережи. Не розмовляй. Мовчи, рідненький... Так буде краще...

Кравчук лежав тихо, лише пульсувала жилка на його дужій оголеній шиї.

— Не довелось... Чому так, скажи? — ледь чутно мовив він.

— Що не довелось, любий?

— Пожити... Не вийшло...

Кравчук з болісною ніжністю потерся неголеною щогою об плащ-палатку, ніби хотів і не міг пригорнутись до землі, що стала такою незатишною.

— Шукав. Вибирав. Строгу... Її та дітей на руках носив би... Дітей люблю. Побачив тебе, подумав: «Ось вона...» А ти... не та... Невірна. Не мати...

— Кравчук, любий мій, навіть ти так? Усе буде добре, — зашепотіла Шура ті звичайнісінькі ласкаві слова, котрі звикла говорити пораненим, і хоч із вигину його брів побачила, що він розумів її нещирість, розумів, що вже лишилось недовго жити, всміхнулась до нього. — Переправимо тебе в госпіталь, зроблять операцію... Стривай, ще на весіллі в тебе погуляю. Ти звідки? З Чернігова? Напишеш листа...

А він попросив печально й просто:

— Ну, хоч заплач, ти чуєш? За мною заплач...

Вона дивилась на нього з жахом — цього ніхто їй ніколи не казав. Але вона не могла заплакати. Вона нахилилась і поцілувала його в гарячу щогою легким доторком губів.

— Ні, ти хороший, Кравчук.

Тоді він через силу одвернувся, не розплющуючи очей, прошепотів сумно:

— Ох, як я тебе жалів би!.. Жалів... Я ж тебе любив...

— Ей, сестричко! Ти з пораненим, сестричко? Артилеристи? — пролунав над нею уривчастий незнайомий голос. — Де плоти?

Вона підвела голову. Берегом, захекавшись, поспішали три солдати-піхотинці в плащ-палатках. Та ще чоловік з десять солдатів бігли пагорбом до води; троє, придержуючи, котили станковий кулемет.

— Ви куди? — не зрозуміла Шура.

— Наказ відходити, сестричко. Пораненого ми візьмемо. На пліт.

— Відходити? Як це відходити? А як же артилеристи?

— Не знаємо. Ті тримаються. А нам такий наказ.

— Ах, он як, — Шура підвелась, — он воно що.

Дівчина сама перенесла Кравчука на пліт, і вони попрощались як рідні, розуміючи, що тепер розстаються назавжди; він знов сказав просто:

— Прощай...

— Прощай, Кравчук,— відповіла Шура сумно.— Прощай, любий.

Так першим пішов з плацдарму сержант Кравчук. А вона думала, що в нього гарна, хазяйновита жінка, діти, двоє дітей, а в нього нічого цього не було і, мабуть, ніколи вже не буде...

Потім вона піднялась по земляних сходинках до гармат, ішла все швидше й швидше, притискаючи санітарну сумку до ноги, намагалась не думати про Кравчука, але не могла не думати. В її пам'яті він був невіддільний від Бориса, і раптом вона згадала, як вони стояли проти холодного вітру під шумливими соснами, на тому острові, в ніч переправи, і Борис, обнімаючи її, говорив напівсерйозно: «Не треба сліз. Я тебе ще недоцілував». Навіщо він це говорив?

Важкі пасма туману, перевалюючись через гребінь, сповзали їй назустріч по схилах, дихало близькими листопадними холодами. І Шура подумала, що Кравчук, мабуть, ніколи вже не побачить легкого миготіння першого снігу, що пахне свіжим кавуном, білих ланів, багрового морозяного сонця над ними, навіть ось такого прикро вогкого туману. І від цієї страшної простоти, від неповторності звичного їй перехопило подих. Вона спинилась, задихнувшись. Адже Кравчук нічого не знав. Нічого. «Я люблю Бориса, тільки його...»

— Шурочко!

Вона злякано підвела очі, і перше, що реально відчула, була тиша, яка хлюпнула їй у вуха. Згори спускався чоловік, без шапки, в розхристаній шинелі, чоловік цей жестом смертельної втоми відкинув чуб — і вона побачила знайомий лоб, знайомі брови і незнайомо чужі очі.

— Серьожа?..

Вона підбігла до Кондратьєва, взяла за голову, напружено дивилась в його страшенно стомлене, в порохових патьоках обличчя.

— Є зв'язок з Бульбанюком? Є?

Він дивився немов крізь неї, нічого не бачачи.

— Нема,— сказав він, і заглянув їй в очі.— Шуро, ми випустили половину снарядів по Білохатці. Здається, Максимов тримається,— закінчив він.

— Наказ відходити?

— Ні, ми залишаємось. Піхота відступає.

Усе довкола гарматного дворика було якимось дивовижно переорано, покраяно снарядами; воронки змели бруствер, зрівняли його з землею, яка чорніла свіжим оголеним нутром, усюди тьмяно поблискували встромлені в землю рвані краї осколків. Нудотний сморід німецького толу, не розсію-

ючись, висів у повітрі. Шура знала цей задушливий сморід і добре уявляла, що було тут кілька хвилин тому... Наводчик Єлютін обережно протирав казенник, розгублено поглядав на ствол гармати, на якому зеленими колечками закучерявилась горіла фарба. Крім Єлютіна, нікого не було на вогневій позиції, всіяній закіптюженими гільзами.

— Міняємо вогневу. Всі копають,— пояснив Кондратьєв, важко сідаючи на снарядний ящик.— Нас помітили. Танки били прямою наводкою...

Він покашляв зніяковіло.

— Встань,— звеліла Шура.

Він підвівся.

— Ех ти, вчений,— сказала Шура і заходиласть застібати гудзики на його шинелі.— Що, тобі жарко? В госпіталь захотів? А де кашкет? Чому в кишені?

Вона пригладила його змокріле від поту волосся, наділа кашкета.

Він дивився в туман розпачливим поглядом.

— Шуру,— сказав Кондратьєв занепокоєно, скоса глянувши на Єлютіна.

— Що?

Він торкнувся її ліктя, одвів у траншею.

— Я прошу тебе, не розмовляй зі мною як... з хлопчиськом,— заговорив він, поспішаючи й хвилюючись.— Я не хлопчик. Ти пробач мені, що я поведився тоді, як осел. Зрозумій, Борис там, а ми тут. Солдати все бачать — це безумство! Я прошу тебе, будь зі мною офіційнішою... Ти ж усе розумієш, правда?

— Сержо-о-о,— протяжно мовила Шура з поблажливою ніжністю.— Я чомусь забуваю, що ти старший лейтенант...

Відступивши на крок, Кондратьєв округлив очі — вона вперше побачила опір на його обличчі.

— Навіщо ти так говориш? — спитав він.

Його покликали з піхотних траншей:

— Артилеристе, іди-но сюди!

В траншеї снували, метушилились люди, долітали приглушені команди, було чути, як дзенькали лопатки. Кондратьєв попросив пробачення і пішов, невисокий, незграбний у своїй широкій, не по ньому пошитій шинелі.

Шура стояла, притулившись до стіни окопу, прикусивши до болю губу. Він здавався їй беззахисним двадцятичотирирічним хлопцем, який чомусь несподівано й випадково потрапив з мирної тиші, від мудрих книжок у ці грубі оголені людські почуття, в холод, у грязюку, у все те, чого зазнала вже й вона. Він не вмів носити ні форми, ні зброї, не вмів віддавати накази, звання «старший лейтенант» не

пасувало до нього — ні до косо зтягнутого солдатського ременя, ні до стоптаних кирзових чобіт, ні до його наставленого не за статутом коміра шинелі... Невійський увесь. Але вигляд його промовляв, що війна не на все життя, а був і настане час, коли з піднятим коміром можна буде побігати під вересневим дощем або ж у січневий снігопад і, мерзлякувато потираючи руки, шулячись, ввійти в лагідне, затишне тепло, в яскраве світло міської квартири, — в напівзабуте далеке щастя.

На Кондратьєва вона звернула увагу місяців три тому, в літню зоряну теплу ніч. Через плече перекинувши ремінь автомата, він сам один ходив по темному майданчику вогневої позиції, замислено дивився на близькі німецькі ракети, що перекреслювали блідими дугами червоний, низький, задимлений місяць.

«Чому ви не спите? — спитала тоді вона. — Ви що, вартовий?»

«Ні... тобто так. Нехай вони. Всі сплять», — сказав він глухим від сну голосом, кумедно посмикував, чухав ніс, і їй чомусь було жаль його, нетутешнього, міського старшого лейтенанта, що стояв самотній серед місячної ночі в курному степу, до самого чорного обрію розпанаханого ракетами.

З цього почалось...

— Старший лейтенант Кондратьєв! — аж надто спокійно покликала його Шура.

Він затримався коло піхотних окопів, подождав її.

— Що ти сказав про Бориса? — спитала вона і навіть стала навшпиньки, щоб краще бачити його очі.

Коло гармат гримнув танковий снаряд, пішла луна, проразливо заскімили, замиготіли в тумані осколки. І запала тиша. Лише шелестіли плащ-палатки, кроки в піхотних траншеях, приглушено дзвеніли короткі команди: піхота відступала до Дніпра. Кондратьєв відповів серйозно:

— Про Бульбанюка нічого не відомо. Справа в тому, Шура, що дивізія вже рушила під Дніпров, а батальйони і ми лишаємося тут до особливого розпорядження. Ми підтримуємо батальйони.

— Підтримуємо? — здивовано вигукнула Шура. — Ми підтримуємо один батальйон Максимова. А Бульбанюк?..

Кондратьєв покашляв у чорну від землі долоню.

— Ну? — спитала вона. — Ну?

— Позиція Бульбанюка точно не відома, — промовив він нарешті. — Гуляєв чекає зв'язку. Не знаємо, куди стріляти.

— Ех, ви-и! — сказала вона з неприязню і зневагою в душі. — Чого ви ждете? Чого ждете?

— Шура! Я тобі повинен сказати відверто: всі наші пло-

ти і твій санітарний я віддав піхоті за наказом Гуляєва. Їм не вистачає плотів.

— Навіщо ж санітарний? — спитала Шура насмішкувато, з докором, немовби він знову потребує її захисту. — Ну, навіщо?

За кілька хвилин Шура була вже в глибокому окопі взводу управління. Ніхто з розвідників і зв'язківців не звернув на неї уваги. Молодший лейтенант Сухоплюєв, цибатий, тонкий, як гарматний банник, лежав, витягшись, на шинелі перед рацією, зосереджено смоктав згаслий недокурок, що прилип до губи.

— Мені... зв'язатися із штабом полка. — В голосі Шури бриніла вимоглива інтонація. — Негайно.

Сухоплюєв усе ще дивився на рацію, він пожував недокурок, пробурмотів хриплим від довгого мовчання баритоном:

— В чому справа?

— У тебе зв'язок, любий? — не відповівши йому, але вже недбалим тоном спитала Шура телефоніста. — Дай штаб полка. Треба ж переправляти пораних.

— А скільки пораних?

— Ще не знаю, скільки буде.

Молодший лейтенант подумав, напускаючи на обличчя офіційну серйозність.

— З'єднуйте! — зважившись, наказав він зв'язківцеві низьким баритоном, що завжди дивував Шуру.

На вигляд він здавався сухуватим, гордовитим, цей відлюдкуватий молодший лейтенант, але в батареї не було таких справно-акуратних і надійних людей, як він. Шура не знала, чому Сухоплюєв з'єднав її, санінструктора, з командиром полка, не знала, про що він думав. А молодший лейтенант Сухоплюєв тим часом думав, що дуже скоро може здійснитися те, про що він мріяв, чим жив останні години на плацдармі. З офіцерів батареї в строю лишилося тільки двоє: він і старший лейтенант Кондратьєв. Якщо Кондратьєва поранять і негайно відправлять у тил, то місце комбата займе він, Сухоплюєв, а це — довгожданна самостійність, довгожданна свобода дій, перший крок до щасливого випадку, на який він так сподівався, до чесноі слави, в чому досі йому не таланило і чого він так пристрасно жадав. А при повній свободі він, молодший лейтенант, міг узяти на себе все, чого не міг зробити надто лагідний старший лейтенант Кондратьєв, і в цьому він був твердо переконаний.

— Штаб полка, штаб полка... — скоромовкою викликав зв'язківець, скоса поглядаючи на піхотні траншеї, де все ще не стихав рух.

— Ви, здається, під трибунал захотіли? — байдужим голосом зупинив його Сухоплюєв. — Ви що, з глузду з'їхали? Де встановлені позивні?

— Четвертого, четвертого, — виправився зв'язківець і зразу ж передав Шури трубку. — Полковник...

— Товаришу четвертий, — спокійно сказала Шура і замовкла.

Глухий голос невдоволено заговорив у трубці:

— Хто? Говоріть точніше! Хто?

— Я санінструктор від шостого, — повторила Шура уже зміцнілим, твердим голосом. — Ви наказали весь транспорт віддати... сусідам. Мені потрібен один транспорт для поранених. Накажіть залишити один транспорт, товаришу четвертий...

— Навіщо, навіщо ви це робите? — вигукнув хтось позаду, і від цих слів на Шуру війнуло холодом.

Вона обернулась, немовби хтось її штовхнув, і за два кроки побачила старшого лейтенанта Кондратьєва, поруч з ним виструнчився, завмерши, старшина Цигичко.

— Що ви робите? — пошепки сказав Кондратьєв, ступив до неї, і вслід за ним, як заведений, ступив старшина. — Навіщо ви?..

— Будь ласка, не заважайте мені, — попросила вона і здмухнула волосину з чоки, зустрівши сумний погляд Кондратьєва, звернений на неї.

— Це безглузда розмова, голубонько. Як вас треба розуміти! Це я вам заважаю? — роздратовано спитав полковник. — Ну, шановна, зараз не до жартів!

— Я не маю наміру жартувати, товаришу четвертий! — мовила Шура; ніби падаючи з висоти. — Я маю право вимагати, що належить для поранених. Накажіть залишити один транспорт, товаришу четвертий!..

— До телефону шостого, — сухувато звелів Гуляєв.

— Вас, товаришу старший лейтенант.

Він стояв боком до Шури і поспіхом заговорив, долаючи зніяковіння, — лише очі були такі ж сумні, — і вона дивилась на нього і не впізнавала в ньому того безпомічного юнака, якого сама собі вигадала.

Він говорив:

— Єсть. Слухаю... Слухаю. Ні, ні. Трохи. Кравчук. Відправили до сусідів. Так точно. Лишилося двадцять п'ять огірків. Туман великий. Ніяких сигналів. Слухаю... Будемо чекати. Будемо чекати...

— Значить, чекати? — сказав Сухоплюєв.

Кондратьєв, потверджуючи мовчки, кивнув, віддав трубку зв'язківцеві.

Шура, випроставшись, з викликом запитала:

— Значить?.. Значить, пораненим переправляться пла-
вом?

— Ходімо!— І не голосом, а поглядом він попросив Шуру відійти по траншеї вперед, і вона підкорилася йому.

Цигичко ступив слідом за ними.

— А як же я, товаришу старший лейтенант?— забурмотів він, забігаючи наперед і торопіючи перед Кондратьєвим.— Куди ж мені?

— До гармати.

— А вони... Як же? Не знають, що мене повернули,— мовив розгублено старшина.

— Я скажу.— Кондратьєв злегка штовхнув Цигичка в плече.— Я все скажу.

Тепер вони залишилися самі.

З-за повороту траншеї долинав приглушений голос Сухоплюєва, який раз по раз викликав «Волгу», стихли приглушені туманом кроки Цигичка. Було моторошно стояти коло спорожнених траншей піхоти, здавалося — вимерла вся земля, задавлена туманом.

— Шура,— сказав Кондратьєв, смикаючи запотілий золочений гудзик на її шинелі.— Невже ви не зрозуміли? Ми лишаємось тут. Розумієте? Ми знімемося звідси, коли Бульбанюк і Максимов будуть на лівому березі. Коли це буде — не знаю... А просити пліт,— він посміхнувся,— просити пліт, коли ми лишаємось, просто незручно.

— Ми лишаємось тут навіки?

— Я це хотів би, щоб так сталося,— відповів він.— Все чіпляється одне за одне.

Він випустив її гудзик, і в типі долинув до них з білуватої імли голос, що без надії повторював: «Волга... Волга... Волга...»— і Шура, з жахом подумавши, що скоїлось неоправне з «Волгою», з Борисом, з нею самою, з Кондратьєвим, притулилась до стіни траншеї і, знесилена, розпачливо скрикнула:

— Не вірю, не вірю. Ні в що погане не вірю! Все буде добре! Все буде до-о-о...— І, схиливши голову, вона беззвучно заплакала, не договоривши у відчаї, ніби винна була в чийсь загибелі.

— Шурочко, люба... Навіщо ви?— розгублено зашептав Кондратьєв.— Прошу вас, Шурочко, люба...

— Нерви,— відповіла вона, підводячи сухі блискучі очі.— Я не знала, що маю нерви.

Все сталося, коли запали сутінки.

Цілий день холодне, вогке повітря прочахало від туману:

то, розгапуючи сині дими в низинах, визирало сонце з попелясто-сірої імли, і тоді ставали веселішими мокрі кущі на березі річки; то все небо, до самого обрію, заволікало чорно-сизою запопою хмар, що низько клубочились і дихали вологим листопадним дощем — похмуро й плоско відбивалося небо в незатишному осінньому Дніпрі.

Цілий день над плацдармом не було німецьких літаків, навіть у ті години, коли вияснявались небесні далі. Але раптом несподівано вони десь там поодаль вихопились, — їх було двадцять чотири; «юнкерси» промчали над плацдармом, розвернулись далеко над лісом і з півгодини, пірнаючи, кружляли там, — бомбили так, що стугоніла земля.

Люди дивилися туди, сидячи біля гармат, — ніхто не думав про загибель батальйону Бульбанюка, бо ж мертвих не бомблять.

Саме тоді Кондратьєв подзвонив полковникові Гуляєву, повідомив цю першу вісточку про батальйон.

— Треба відкривати вогонь за старими даними, товаришу четвертий! — сказав Кондратьєв хвилюючись і радіючи.

— А ви точно знаєте нову позицію батальйону? По своїх жажнете? Мені потрібен зв'язок з батальйоном! Ось що — зв'язок! Зв'язок!

І, засопівши в трубку, полковник урвав розмову.

А мимо летіли, громадячись, хмари над пришишкою німецькою передовою, над ялиновою посадкою, де причаїлись чужі танки. Важкий, їдучий вранішній туман зливав ніжну жовтавість осені, і все навколо посіріло, набрякло, втратило барви. Вітер гнув під кручею зовсім голий чагарник, що навівав смуток, знімаючи в повітря останнє чорне листя, ніс його зграйками і кидав на притихлу, студено-фіалкову воду Дніпра. Там, коло посірілого острова, не маячів жоден човник. І насторожено мовчала німецька артилерія. Опівдні — далеко праворуч, звідки чути було канонаду, ледь помітними комахами пролетіла група штурмовиків, за нею хвилиною промайнула друга, третя, похмуро небо замигтіло, долинув слабкий гул, і солдати разом подивились на Кондратьєва.

Дерев'яно злобно сказав:

— Не туди, не туди, дияволи!

— Це на Дніпров, — мовив Кондратьєв.

Тільки наводчик Єлютін, спокійний, лежав собі на снарядних ящиках і, як завжди, порпався в механізмі наручного годинника, розклавши його на брудній носовій хустині.

— Таки приладився! — суворо сказав Бобков і насупив широкі брови. — Потрібен твій годинник, як собаці калосі. Облич, кажу, а то як махну по твоєму механізму. Іскри полетять!

— А навіщо?— миролюбно відповів Єлютін.— Може, тобі годинник і не потрібен, а я обіцяв Лузанчикову.

Бобков лютився без причини:

— А на біса він мені? Я й так можу точно сказати, котра година, зрозумів? За сонцем, зрозумів? Нюхом. Ніздрями!

— Ну, скажи тоді, котра ж зараз година?— Єлютін усміхнувся, і, ніби у відповідь на цю усмішку, блиснуло співчуття в широко розкритих очах Лузанчикова.

— Дурень!— поблажливо кинув Бобков.— І, видно, зроду-віку так! Перевір! Попрацював би чотири роки в полі на тракторі — годинника закинув би через паркан, як спогад.— І він уже звернувся до Кондратьєва занепокоєно:— Загораємо, товаришу старший лейтенант? Там бомблять, тут бомби не рвуться! Курорт!

І величезний, огрядний, шелестячи під вітром плащ-палаткою, він вороже поглядав на сховані за лісами Ново-Михайлівку й Білохатку, де відбомбилися літаки і безугавно та дрібно двигтіла м'ясорубка бою.

Розмови були зайві, марні, але найтяжче було мовчання на плацдармі, тісно прьдавленому низьким небом, студеним похмурим Дніпром і перекатами канонади ліворуч і праворуч.

Став накрапати дощ, сипався дрібною, нудотною курявою, застелив сизим туманцем німецькі окопи, посадку, дорогу за нею, темні ліси, острів на Дніпрі. Гармати й відкриті в ящиках снаряди вогко заблискотіли; і потемніли капюшони солдатів, що сиділи на станинах, наче скуйовджені ворони.

«Пора відкривати вогонь,— думав Кондратьєв, слухаючи лопотіння дощу по капюшону.— Чого я жду? Позивних батальйону? А чи будуть вони? Полковник, і солдати, і я, ми розуміємо, що чекати безглуздо! Що ж, я відкрию без команди вогонь і відповім... А якщо все змінилося там і я вдарю по своїх? Мене розстріляють за це. Але вони просили на світанку вогню. Де ж наказ, нарешті?..»

Він озирнувся. Солдати вловили його рух, і зразу ж над його вухом пролунав чемно воркітливий голос Цигичка:

— Тим часом... Поки солдати без діла сидять, товаришу старший лейтенант, дозволили б їм у землянках погрітися. Тепло — це ж бадьорість духу та й морально підтримує. Базуючись, значить, на досвіді минулих боїв з німецькими окупантами.

— Невже?— спитав Кондратьєв.— Навіть так? Дуже добре!

— Отже, турбота про живих людей,— їдко сказав

Дерев'янку.— Морально підтримує! Великий майстер підтримувати!

— Старшина, ти, мабуть, свою палатку загубив?— дивлячись йому прямо в очі, спитав Бобков.

— Та хіба ж я про себе, хлопці?— забурмотів Цигичко.— Я ж не про себе...

«Чого ж я стою? Чому я не подаю команди?— думав Кондратьєв.— Чи є виправдання тому, що люди гинуть зараз, а я стою тут як останній негідник і думаю про чистоту своєї совісті?»

— Старший лейтенанте, до телефону!

Кондратьєв відкинув капюшон,— шарудів у кущах дощ, з окопу тривожно висовувалась голова зв'язківця, і раптом із затаєю злістю на себе він скомандував уривчастим голосом:

— До бою! Зарядити й чекати!

Всі підхопились, а він, добігши до сухоплюєвського окопу, вкритого плащ-палаткою, крикнув зв'язківцеві:

— Хто? Гуляєв?

Кондратьєв схопив трубку, облизав пошерхлі, обвітрені губи.

— Товаришу четвертий...

— Що?

— Я не можу чекати. На що ми сподіваємось?

Полковник Гуляєв важко дихав у трубку.

— На диво. На терпіння.

— Дива не буде. Я відкриваю вогонь!

Було мовчання — довге, болісне, незрозуміле.

— Відкривай,— несподівано тихо сказав полковник.— Відкривай, синку... Відкривай. По Ново-Михайлівці. Та людей своїх бережи. Чуєш, голубчику? Людей. Ви ж у мене... останні артилеристи.

Шура, припавши до стіни окопу, не помічена Кондратьєвим, куталась у плащ-палатку, ніби її морозило.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Пізньої ночі, що ясно визоріла в чорному чистому небі, невеликий пліт відчалив од правого берега, тихо зачлюпав по темній воді, хитаючись і напливаючи на сині зигзаги сур'їв, що палахкотіли у воді.

Цієї ночі не висвітлювали Дніпра німецькі прожектори, не стріляли по берегу крупнокаліберні кулемети, не били танки прямою наводкою по острову — на гул моторів, на випадково заблисний вогник.

Ніч, темна, студена, кришталевою тишею пізньої осені лягла на завмерлі висоти, на сонну, розтерзану землю. Зрідка ліворуч, здавалось, мляво й неохоче, спалахували німецькі ракети, глухо розсипались червоні світлячки куль.

Бігла й жебоніла круг колодок вода, скрипіли кочети, дрімотно порипували, терлися колодки.

«Здається, весь день задимало, а тепер настала якась дивна тиша,— лежачи горілиць на соломі, думав Кондратьєв, відчуваючи недовір'я й тривогу.— І куди ми пливемо під цим зоряним небом? У тишу... Але, здається, когось убили? Що сталося з Сухоплюєвим? Він лежав між станинами — лицем униз... без кашкета. Поруч з Єлютіним. А де гармата?»

Він напружив пам'ять, хотів згадати, що сталося кілька годин тому, але не міг. Заважав тупий біль у голові, пекло в надбрів'ї, і плутала думки каламутна студена висота мерехтливого неба. Поскрипували кочети, душно пахтіла солома, волога плащ-палатка неприємно шкрябала підборіддя. Він поворухнувся, але перебинтована голова була ніби прикута до колодок.

— Шуро?— кволим голосом покликав він.— Шуро...

Зірки зникли, їх хтось пригасив, війнуло свіжістю в обличчя.

— Шуро?..

— Я, Серьожо,— прошепотів обачний шепіт з темряви.— Що, болить? А ти не ворухись, не треба...

— Шуро, мене поранило? Нічого не пам'ятаю... Де Сухоплюєв?

— Нема його.

— А Єлютін?

— Нема.

— Де вони?

Вона промовчала.

— Зніми плащ-палатку,— попросив він і згодом додав уже певно:— Говори, Шуро...

Вона зняла плащ-палатку. Він, тамуючи дихання, здоровою рукою злегка торкнувся колючо-холодного рукава її шинелі.

— Говори все.

Тоді вона відповіла майже ласкаво:

— Хочеш, я тобі казку розповім? Я багато казок знаю. Ти в дитинстві любив казки?

Він знайшов її руку, злегенька стиснув її пальці, які не відповіли на його потиск.

— Ми стріляли, а потім... потім?..

— А потім по гарматах стріляли танки,— вела вона далі тихим голосом.— А потім не стало снарядів.

— Шуро, це все?— спитав Кондратьєв, дивлячись у по-чорніле небо, що яскріло холодними зірками, на затьмарений сріблястий Чумацький Шлях.

Було йому когось до болю жаль, здавалося, що він прикро когось образив і той загинув за два кроки від нього. Шуро, мабуть, знала, бачила це і тому не сказала всього до кінця. А пам'ять все-таки поверталась до пережитого кілька годин тому.

Він знову бачив розпечений до синяви ствол гармати, напружену між станинами спину Бобкова, його руки, що вкидали снаряди в димучий отвір казенника, його безумні очі, його крик: «А, сволота! Їж, гад!» І поруч зосереджене, неспокійне обличчя Єлютіна, повернуте від прицілу: «Кутомір! Кутомір! Кутомір!» Невже дві гармати заміняли всю артилерію дивізії? Вісім ящиків спорожніли. Тоді східний Дерев'ячко сказав: «Вісім здуло!» І за хвилину цей милий Лузапчиков захоплено, збуджено повторив: «Десять здуло, товаришу старший лейтенант!» А де був Цигичко? Здається разом із Шурою він носив ящики з ніші, один раз упав, зачепившись за станину, і засміявся безглуздо й жалюгідно. Мрячив дощ, вогнева позиція розкисла, немов кваша... Що ж було ще?

З ялинової посадки вдарили по гарматах тапки. Оглушили брязкітливі розриви в кущах і на бруствері. Збитим гіллям шмагонуло по обличчю, неначе гарячим батогом. І не міг він не відкрити у відповідь вогню по танках. Мерехтіли примружені, осліплені очі Єлютіна і величезні пальці Бобкова, що судорожно вчепилися в снаряд, більше нікого Кондратьєв не бачив. Зайшла дуель між гарматами й танками. Незабаром його свідомість пройняв радісний крик Бобкова, ні, не крик, а ревіння Бобкова: «Горять, горять!»

Потім щось вибухнуло, дзвін у голові, жовтий спадаючий дим, і з цього диму підвівся без шапки, із скривавленою вилицею Єлютін, похитуючись, намацав лівий рукав, намагаючись відгорнути його, ніби на годинник хотів подивитися, ступив крок за щит гармати і впав животом на бруствер.

Все зникло потім... Все поглинула чорна, драглиста порожнеча, і він плив у ній, як зараз під цими зорями. Він очунав під свинцевими краплинами дощу, почувши голос, який хрипко кричав щось незрозуміле й страшне: «Ми загинули тут, виконуючи наказ. Потрібен пліт. За Кондратьєва лишився я, молодший лейтенант Сухоплюєв. У нас немає снарядів. Ми всі загинули тут, виконуючи наказ!..»

«Його вбили, але чом він ще доповідає?— думав Конд-

ратьєв.— Хіба його вбили?» Сухоплюєв лежав у бурій багнюці, обнімаючи намертво телефонний апарат, скронєю вчавивши у грязюку чорну ебонітову трубку. Як опинився телефонний апарат біля станин гармати, за яких обставин загинув Сухоплюєв, він не міг згадати, голова, скована болем, була важка, налята вогнем. Невдовзі Цигичко, Бобков і Шура понесли його кудись униз, і там, унизу, знову бездонна чорна імла заколисала його на м'яких хвилях забуття.

— Тобі не боляче, Серьожо?

— Ні.— Він довго дивився на високі зорі, повз які пропливав темний силует Шуриної пілотки, а у вухах усе ще звучав хрипко-незнайомий голос Сухоплюєва: «Ми загинули тут, виконуючи наказ...»

— Сухоплюєва там поховали?

— Там.

— І Єлютіна?

— І його.

— Як гармати?

— Гармати розбили. Ми скинули їх з берега у Дніпро. Ти наказав.

— Я?

— Так. Ти. А приціли тут. З нами. Ти наказав забрати.

— А люди... де всі?

— Вони тут.

А круг колодок жебоніла, туркотіла, хлопала вода, з упертою одноманітністю поскрипували кочети, і не чути було жодного голосу на плоту.

— Я їх не чую,— сказав Кондратьєв і покликав:— Лузанчиков?

Відповіді не було. Ліворуч блимнула ракета і погасла, щезла вночі.

— Він спить. Легке поранення в погу,— відповіла Шура.— Хлопчик... До весілля заживе.

— Дерев'яно!

Біля ніг Кондратьєва хтось протяжно зітхнув, засовався, сухо зашарудів соломою, і звідти долетів шепіт:

— Тут я, товаришу старший лейтенант.

— Цілий, любий мій, як ти?

— Та трохи дряпнуло, товаришу старший лейтенант. Мало мені зад в пух і прах не рознесло. Коли б рукою не притримав, тільки бризки полетіли б. А тоді шукай вітра в полі!

Раптом до Кондратьєва долинув сміх: одип — з пирханням, заливчастий, другий — густий, стриманий. І йому було дивно й неприродно думати, що це звичайний людський сміх, ознака звичайного життя, живого дихання. У зоряній темряві ночі ледь помітні постаті бовваніли коло весел, і по

сміху Кондратьєв упізнав їх — це були Бобков і старшина Цигичко. І він мимоволі спитав своє, невідступне, спитав розслабленим радістю голосом:

— Живі?

Цигичко делікатно промовчав, а Бобков, ніби нічого й не трапилось, відповів за обох весело:

— Авжеж, товаришу старший лейтенант. Руки-ноги цілі. Та й усе інше при доброму здоров'ї!

І пирснув приглушено, а Цигичко захихотів тоненько, по-жіночому.

— Не до сміху!— здивувався Дерев'янку.— Який сміх!

«Так ось вона, війна, ось воно, життя,— думав Кондратьєв полегшено і з любов'ю до цих людей, по-родинному, міцно зв'язаними із ним долею і кров'ю.— Ось воно, просте і велике, що є на війні. Ось воно, життя! Лишилися чудове зоряне небо, осіннє студене повітря, дихання Шури, солоні дотепи Дерев'янка, сміх Бобкова й Цигичка. І цей рух під туманно тремтливим Чумацьким Шляхом... І я... я сам не знаю, чи буду жити, чи буду, але люблю все, що лишилося, люблю... Адже людина пароджується для любові, а не для ненависті!»

Зорі тріпотіли в нього на віях, холодком торкалися їх, вигравали синіми довгими променями, заколисували мирне рипіння колодок, і, неначе крізь воду, чув Кондратьєв віддалений хисткий шепіт Шури, чийсь легкий стогін, і він заснув, одразу провалився в гарячу пітьму, але навіть уві сні не облишила, тривожила його невизразна думка про щось недоконане, недодумане: «Хіба вони не варті любові?»

Він прокинувся від різкої свіжості, що війнула по ногах, від збуджених голосів, гупання чобіт по колодках і команди, що долинула до нього:

— Кондратьєва на берег.

Пліт стояв: над головою, у сизих каламутних сутінках світання, шелестіли на вітрі, закривали холоднувате небо темні дерева.

— Ви, товаришу старший лейтенант, за шию здоровою рукою мене обійміть,— стурбовано нахиливши землистого кольору обличчя, говорив старшина Цигичко і, пропахлий порохом і вітром, упав на коліна біля Кондратьєва.

— Донесеш? Ще впустиш, не казанок же з кашею нести!— недовірливо прогук Бобков, блимаючи з-за плеча старшини суворими очима.— Дай-но я... Колодки слизькі. Роз'їдуться ноги — і розпластавсь, мов жаба! Іди звідси!

— Ви тільки... допоможіть мені,— винувато всміхнувся Кондратьєв.— Я дійду... ноги в мене здорові...

— Та що ви!— заторохтів Цигичко.— Оскільки, значить, ми з вами... Як же можна? Я легенько вас. Як пушинку понесу.

— Чого так довго там? Швидше!— пролунав Шурін голос.

Кондратьєв сперся на жилаве плече Цигичка і, міцно підтримуваний Бобковим, несміливо став на ноги, зблід од болю в запамороченій голові, від крові, що пудно прихлинула до скронь.

В тумані на пагорбі вишикувались санітарні криті підводи, і одна мріла внизу, заляпана грязюкою; вогка, вкрита росою, парувала спина коня, що дрімав під захистком шумких дерев.

Круг них юрмились незнайомі піхотинці, по-тиловому поголені, в новеньких плащ-палатках, у чистих обмотках і касках, начебто і в боях не були.

Хтось спитав бадьорим голосом:

— Звідки?

— З того світу,— відмовив Дерев'япко,— знаєш такий район чи ні?— І всміхаючись, ковзким рухом ліктів раз по раз підсмикував галіфе, яке не трималося на биптах, оглядався на похмуро заклопотану Шуру, що підганяла його, щоб він швидше сідав на підводу, і пояснював:— Та на що ж я сяду, солдат милосердя? Виходить, сідай на чому стоїш.

А з крайнього санітарного фургона біліло страшенно схудле за кілька годин, сяючи величезними недвижними очима, обличчя Лузанчикова, який ще й досі не вірив у загибель Єлютіна. Він, часом схлипуючи, ніби крізь пелену, дивився на німецький годинничок, затиснений у спітнілій долоні, що його перед самим боєм полагодив і подарував йому Єлютін; годинничок жив і цокав у долоні, відлічуючи секунди, неначе судилось йому вічне життя.

Глухий від калатання крові, від болю в голові, Кондратьєв ступив на твердий берег, і від того, що не міг пересуватися сам, йому було незручно, і незручно ще було, що голову й руки йому перебинтовано, що незнайомі піхотинці дивилися на нього мовчки й співчутливо.

Бобков по-хазяйськи підійшов до санітарних підвід, командирським голосом гримнув на їздових:

— Ближче, ближче! Чого від'їхали? Стріляють, може?

— Дуже старшого лейтенанта зачепило!— сказав хтось.

Кондратьєв ніколи не відзначався військовою виправкою, не визнавав старанно, по-стройовому наваксованих чобіт, по-молодецькому розпростапих плечей, дбайливо застебнутих гудзиків,— це прикро сковувало його, сугобо цивільну

людину, що звикла до широких піджаків і ніколи не любила галстуків, які стискали шию.

А тут раптом пальці його кволо заковзали по шинелі, шукаючи холодні, вологі гудзики, а Цигичко проворно поправляв на ньому шинель і, роздуваючи ніздрі, заспокійливо-бадьоро говорив:

— Нічого, шинелька ця тепла, на ваті, зігрієтесь, товаришу старший лейтенант. А повернетесь з госпіталю, ми її по вас зробимо. Вкоротимо. Підженем. Як же інакше?

І Кондратьєв одразу згадав, що шинель ця не його, а старшини, і, знімаючись, подумав: як же це я забув віддати її раніш?

— Цигичко,— сказав він.— Будь ласка, зніміть з мене шинель. І... поміняємось...

— Не зрозумів, товаришу старший лейтенант!— здивувався і навіть злякався Цигичко.— Ні-ні! Я не можу! Капітан Єрмаков наказав. Звик я. Дуже добра шинель.

— Я наказую,— повторив Кондратьєв.

Старшина Цигичко, обережно, покірно, намагаючись не зачепити поранену руку Кондратьєва, зняв з нього шинель, але, не зважаючи на надіти, поклав її на пісок. І, жилавий, трохи кривоногий, непевно затупцював у самій гімнастерці на свіжому світанковому вітрі.

— Візьміть свою шинель,— тихо звелів Кондратьєв, відчуваючи, що глухне від болю в голові.

Дві санітарні підводи спускалися з пагорба.

Саме тоді позад них безшумно вискочив з сіро-імлістої гушавини лісу, разом загальмував дуже знайомий, маленький, відкритий «віліс». Піхотинці зашептались, виструнчилися, почали козиряти, а старшина Цигичко завмер, зіставивши ближче свої кавалерійські ноги.

Прямо до Кондратьєва, важко ступаючи, поспішав невисокий полковник у старому, потертому плащі, з широким, грубуватим обличчям, червоним од безсоння.

— Кондратьєва мені! Де Кондратьєв?— хрипло сказав він, і Кондратьєв лише по губах полковника здогадався, що питали про нього.

— Я...

— Живий?...— тремтячим голосом спитав полковник і, ніби не впізнаючи цього тендітного, блідого, з перебинтованою головою й кистю руки офіцера, довго й мовчки дивився в обличчя йому пильно, запитливими, неспокійними очима.— Живий, синку?..

І Кондратьєв раптом відчув болісно-солодку судому в горлі від того, що на цьому світі його життя таке потрібне було комусь.

— У медсанбат. Усіх. Негайно...— уривчасто скомандував полковник.

— Товаришу полковник,— прошепотів Кондратьєв.— Приціли з нами.

— Навіщо мені приціли, синку!— перепинив полковник з гіркотою.— Навіщо мені приціли, дорогий ти мій хлопче... Гармати будуть, а от люди...

Злегка порипуючи колесами, під'їхали санітарні підводи, вслід за ними підкотив брудний, верткий, мов невеличка лісова звіринка, «віліс»; підійшли заклопотана Шура, чимось розлючений Бобков, і медсанбатські незграбні санітари раптом забігали, загукали на коней, побачивши немолодого суворолишого піхотного полковника.

— Яка світла голова придумала прислати по тяжкопоранених оці колимаги?— спитав він таким недобрим голосом, що в старшини-санітара злякано пересмикнувся рот.— Хто старший з медсанбату? Бовдури! Перенести всіх у «віліс». Миттю!

За кілька хвилин усіх поранених перенесли у «віліс»; лише Дерев'япка, який не міг сидіти, залишили на санітарній підводі. Полковник Гуляєв сів поруч з водієм, хмуρο поглянув на розмиту смужку світанку, що мріла над лісом, настала хвилина прощання.

— Видужуй, Серьожко, любий,— сказала Шура і поцілувала холодними губами Кондратьєва в підборіддя.

— Прощай, Шурочко,— сказав Кондратьєв.— Я тебе ніколи не забуду.

— Щастя вам, товаришу старший лейтенант,— похмуρο мовив Бобков, одвертаючи розтривожене обличчя.

Коли підводи і «віліс» рушили, старшина Цигичко, що досі стояв осторонь, схопив шинель і побіг за машиною, загрибаючи пісок кривими ногами.

— Товаришу старший лейтенант! Товаришу старший лейтенант! Шинелька!..

Але «віліс» набрав швидкість, стрімко піднімався вгору, і, мабуть, ніхто не почув у машині його слів, лише їздові на підводах, здивовані, оглянулись.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Вартовий не зразу впізнав його і, довго, не зводячи погляду, дивився, як він, худий, весь заляпаний грязюкою, в драній шинелі, обвішаний двома польовими сумками, ішов через подвір'я до хати.

Він так рвонув двері, що в сінях задеренчало порожнє відро.

В першій половині, задушній і напівтемній, сидів за рацією сухорлявий сержант. Вітер куйовдив йому волосся, і коли він побачив Бориса, — розгубився і відсунувся од рації разом з табуреткою, зірвав навушники. Це був полковий радист.

— Товаришу капітан?.. Ви... тут? Ви тут?

Не слухаючи його, Борис рвучко прочинив двері в другу кімнату — осінні відблиски вечірнього сонця косо лягли на долівку низької кімнати, на порожні лави під вікнами. Не було тут ні зв'язківців, ні зв'язкових штабу.

Полковник Гуляєв у плащі, зіпершись обличчям на кулаки, дрімав за столом. Його волосся було припорошене сивиною. Біля Гуляєва, на табуретці, стояв солдатський казанок з недоїденим холодним борщем, на поверхні плавали крупинки жиру, лежав непочатий шматок хліба.

Борис, зло морщачись, одним ударом скинув казанок додолу, той брязнув, покотився в куток. Полковник крізь сон потяг повітря носом, потерся лобом об кулаки й спитав:

— Хто тут? Хто прийшов?

— Я прийшов.

Полковник зняв кулаки з лоба, брови його, повіки й зморшки біля перенісся раптом дрібно затіпались, і в обважнілих, сонних очах спалахнули розпач і подив.

— Борис?! — хрипко вигукнув полковник. — Батальйон... Де... батальйон?..

Він повільно, важко дихаючи, підвівся, глянув на потемнілий від крові Борисів погон, на розстебнуту кобуру пістолета, на знайомий подряпаний планшет, на чужі польові сумки.

— Батальйон — там, — відповів Борис самими губами. — Подивіться у вікно. Там усі.

Полковник Гуляєв підійшов до вікна, низенького, каламутного, зігнувся якось жалюгідно, неначе заглядав у колицку хворої дитини, і непевно випростався.

— Це... всі?..

Четверо солдатів у чорних од землі шинелях, густо, буйно зарослі щетиною, з автоматами на колінах, сиділи під тином на подвір'ї, жадібно курили; навпроти, тримаючи кистет, присів навпочіпки вартовий.

— Бульбанюк... і офіцери... — почав полковник, але го-ло́ його знизився до шепоту, і він, пирхаючи, замовк.

Борис почав стомлено й жорстоко:

— Я прошу не запитувати ні про що. Бо я не відповім на жодне запитання. Поки ви не відповісте. Де ж наступ дивізії? Де підтримка вогнем?

— Що я можу тобі відповісти?— стиха мовив полковник.— Наказ відмінили...

З неприязню до його згорбленої спини, Борис дивився Гуляєву просто в очі своїми недовірливими очима, що моторошно, дико горіли на його темному обличчі.

— Відмінили? Як це — відмінили?..

Чорна туга панувала в цій пизькій кімнаті, сповненій ліловими сутінками; і той самий гострий, терпкий біль підступив, штрикнув у груди, стиснув Борисові горло, як тоді у лісі, коли він був готовий на все. Голос полковника звучав ніби через ватяну стіну, і він наче здалеку чув його: всю дивізію перекинули на північ від Дніпрова; лише дві гармати Кондратьєва підтримували батальйон; не було зв'язку, розвідники, яких послали до Бульбанюка, мабуть, напоролись на німців; жоден з них не повернувся, вони йшли з наказом триматись до останнього, хоч би там що; від батальйону Максимова лишилось тридцять чоловік, два офіцери. Максимов загинув...

Борис, ворожий, незнайомо-чужий, вислухав не перебиваючи, губи його були стулені, червоні очі непримиренно примружені, а права рука механічно гладила під шинеллю лівий бік грудей: біль під серцем, який з'явився в лісі, коли він зрозумів, що доля покарала його пам'яттю й відповідальністю, не вщухав, проймав смутком. Він пад силу вимовив:

— Значить, Іверзев... знав становище в батальйоні?..

Полковник, похнюпившись, відповів:

— Так склалась обстановка...

Борис сказав:

— Я командував батальйоном, коли той загинув, і я хотів би бачити полковника Іверзєва. Де зараз... дивізія?

— Дивізія на плацдармі під Дніпром, штаб у Новоїллі. Але без мене ти не ступиш ні кроку. Тепер і мені нема чого робити в цій хаті. Нема чого...— І спитав не до речі:— Горілки хочеш?

— Ні, не хочу. Ось візьміть сумку і документи Бульбанюка. І ордени Жорки. Документи Єрошипа я сам передам в артполк...

Уже зовсім смерклося, коли вони в'їхали у Новоїлля — в прибережне село, що розкинулося в сосновому бору. Пахло дощем од сивих листопадових хмар, що клубочились над бором, від шумливого в цих хмарах верховіття сосен, від піщаної дороги між темними хатами, з свинцевим блиском на шибках, у яких відбивалося неспокійне фіалкове небо. На вулицях було порожньо, і тільки закоцюблі вартові кілька разів вимогливо зупиняли «віліс» на перехрестях. Полковник Гуляєв мовчав, мовчав і Борис, зусиллям волі памагаючись

знайти душевний спокій, який був конче потрібен йому для розмови з полковником Іверзєвим. Але цього спокою не було: після вчорашньої ночі все перевернулося в його душі, він нічого не міг забути.

— Тут зупини,— звелів полковник Гуляєв і покликав:— Вартовий! Штаб дивізії?

Борис побачив сіру безлюдну вулицю; «віліс» в'їхав у придорожню канаву, щільно притерся до палісадника, за яким тоскно гули на вітрі сосни; під ними полискували чорні шибки високої хати з ганком, і вартовий наближався по піщаній стежці до «віліса». Полковник Гуляєв покректав, вискочив з машини, задумано глянув на темні вікна, спитав непевно:

— Отак рано поснули?

— Недавно повернулися з передової. Цілу ніч там були. Мабуть, не сплять, товаришу полковник,— ламким баском відповів вартовий.— Начебто жінка до командира дивізії приїхала. Та он ад'ютант, на сніні спав, здається. Товаришу лейтенант, до вас!— вигукнув вартовий, відступаючи за машину.

З глибини подвір'я, з клуні, вийшов, похитуючись спроння, ад'ютант Іверзєва,— шинель накинута, гарне обличчя пом'яте, каштановий чуб спадав на скроню. Очевидно, не зразу збагнувши, в чому справа, він пробурмотів, позіхаючи, пересмикнув плечима:

— Пакет, так? Давайте, давайте.

Гуляєв невдоволено пожував губами.

— Лейтенанте Катков, прошу доповісти полковникові: командир полка Гуляєв і капітан Єрмаков.

— А? Це ви? Що? Полковника?— І ад'ютант, уже все зрозумівши, дивився на Бориса заспаними очима й квапливо говорив:— Полковник щойно з передової. До нього приїхала дружина. Наказав турбувати тільки тоді, коли доставлять пакет. Але я зараз, хвилиночку...

Ад'ютант збіг на ганок.

Борис, відчуваючи колючий біль у серці, все ще мовчав. Полковник Гуляєв попередив Бориса.

— Що ж, ти повинен доповісти. Тільки не гарячись. Спокійно. Чуєш, спокійно.

— Не турбуйтеся. Я вас не підведу, товаришу полковник,— відповів Борис, морщачись.

Нудно гули сосни в палісаднику, зі скрипом, з дерев'яним стуком чіплялися гілками за покрівлю, а над нею і над подвір'ям набрякала темрява, мчало каламутне небо.

Згодом у хаті щось зашаруділо, блимнуло світло в одному вікні, потім у другому; за вікном ковзнула тінь ад'ютанта,

і незабаром пролунав, наближаючись до дверей, повнозвучний свіжий голос Іверзева: «Чому не дізнались?» Двері відчинились, і на ганок ступив полковник Іверзев, високий, збуджений, у довгому плащі сталюого кольору, його світлий чуб вітер одкинув назад.

— Капітан?.. Капітан Єрмаков?— скрикнув Іверзев здивовано.— Звідки ви? І полковник тут? Привели батальйон?..

Міцним здоров'ям віяло од владного, рум'яного його обличчя, від соковитого голосу, від кремезної, огрядної поста-ті впевненої в собі людини; і сині очі полковника, які, видно, так подобались жінкам, поблискували зараз насторожено-запально й очікувально. «Так, це той Іверзев,— подумав Борис.— Той, що віддав наказ!»

— Я привів батальйон, товаришу полковник,— сказав Борис, зійшовши на ганок.— Я привів батальйон... у складі п'яти чоловік, серед яких один офіцер. Але мене не дивує цифра ця, товаришу полковник! І вас, мабуть, також. Батальйон бився до останнього патрона, хоча ви, товаришу полковник, мало чим допомогли нам...

— Що за тон, капітане Єрмаков?— перепинив його Іверзев, насупивши брови.— Полковник Гуляєв! Поясніть, у чому справа!

Полковник Гуляєв поспішив до ганку, заметляв полами свого потертого плаща і, втягуючи живіт, звично виструнчився, підвів розумний і ніби застережливий погляд на Іверзева.

— Капітан Єрмаков командував батальйоном після загибелі Бульбанюка і Орлова,— сказав аж надто спокійно.

Запала коротка мовчанка. Іверзев якимось зразу погас, потемнів владний блиск в його очах, але він, трохи подумавши, кинув на бильця ганку свою маленьку дужу руку, перепитав зачинаючись:

— Ви кажете, п'ять... чоловік і один офіцер?— І раптом, уважно й дивно обминаючі поглядом Бориса, заговорив спокійним металевим голосом:— Завтра, товариші офіцери, візьмемо Дніпров. Полковнику Гуляєв, вам, мабуть, відомо, що до Городинська прибуло поповнення? Майор Денисов уже без вас закінчує формування нових батальйонів. Вам слід поспішити туди. З капітаном Єрмаковим. Сьогодні вночі. Денисов знає наказ. Ви ж, капітане Єрмаков, напишіть детальну доповідну про обставини загибелі батальйону... Я вас більше не затримую...— Іверзев швидко зняв руку з бильця ганку, і, не мовивши й слова, похмуро підніс долоню до козирка полковник Гуляєв.

«Що він сказав — поповнення? Він сказав так, ніби давно зпав і сподівався на поповнення? Так, так, звичайно,

розбитий полк сформують паново. Так, дадуть техніку, дадуть людей. Що йому до того, що застрелився поранений Бульбанюк, що загинув Єрошин, Жорка, брати Березкіни... Доповідну про них?..»

— Пробачте, товаришу полковник,— сказав Борис, не в змозі стримати себе.— Ви сподіваєтесь, що моя доповідна воскресить батальйон?..

Він сказав це і ніби оглух від свого голосу, який долинав наче з туману, і в ту ж мить добре розуміючи, відчуваючи: те, що він скаже зараз, дуже дорого йому коштуватиме, і тільки слухаючи, як калатає серце, говорив далі, карбуючи слова:

— А ми там... під Ново-Михайлівкою думали не про доповідні, не про поповнення... Про дивізію, про вас думали, товаришу полковник. А ви сухар, і я не вважаю вас за людину й за офіцера!

— Що-о?..— Іверзев ступив крок до Бориса, в його розкоших очах, потемнілих на блідому обличчі, спалахнув гнів, а пальці правої руки з силою стислися в кулак, ударили по бильцях.— Мовчіть! Під суд віддам! Щеня!.. Під суд!..— І раптом замовк, мляво опускаючи руку, сказав надломленим голосом:— Попросіть пробачення, капітане Єрмаков. Зараз же, негайно!

Відчинилися двері, в темряві виникла невиразна постать ад'ютанта; почувши крик, вартовий біг по стежці, притримуючи на грудях автомат, полковник Гуляєв, метнувшись на ганок, схопив Бориса за шинель, затряс його, весь пройнятий тривогою, важко дихаючи: «Що ти? Що ти робиш?» А Борис уже думав напрочуд спокійно й спершу навіть сам здивувався, що і ад'ютант, і полковник Гуляєв начебто відчували провину саме його, Бориса, а не Іверзева, і, зразу ж тверезо збагнувши причини цього, зрозумів: те, що трапилось між ним і Іверзевим, збоку здавалося іншим, страшним, і він, посміхнувшись, сказав:

— Я не відчуваю за собою провини, товаришу полковник...

Він швидко зійшов з ганку, поминув вартового, який машинально відступив із стежки, попрямував повз зляканого притихлого водія до «віліса».

— Що ти накоїв, капітане Єрмаков? Розумієш, що ти накоїв?— говорив, задихаючись, полковник Гуляєв.— Що? Що?..

— Коли його правда — відповім перед трибуналом,— неприємно кинув Борис і сів у машину.— Я відповім, товаришу полковник...

Полковник Іверзев, блідий, аж брезклий, ходив по кімнаті, зчепивши за спиною тремтячі пальці. Тиша припишкла в хаті, шелестів дощ по шибках, скочувався цівочками, зрідка щось шаруділо в сусідній кімнаті — чи то вкрадливі кроки ад'ютанта, чи краплі дощу лопотіли по стінах будинку.

Лідія Андріївна сиділа на ліжку, в сутінках біліло гарне, молоде обличчя, блищали здивовані очі. Вона мовчки схилила круглу шию, обтягнену коміром суконної гімнастерки, не відводячи погляду, стежила за Іверзевим і, здавалось, була приголомшена.

І ця настороженість у штабі, змішане почуття власної провини і власної правоти, згадка про дикий крик на ганку (вона чула, звісно, цей крик) дуже неприємно й гнітюче впливали на Іверзева — він не міг заспокоїтись.

— Що сталося?— здивовано спитала Лідія Андріївна.— Ти можеш пояснити?

Він розгублено знизав плечима, над силу всміхнувся.

— Нічого страшного.

— Що сталося?

— Навіщо вникати тобі у все, що відбувається тут?

— Це так... Але що сталося?

Він переіняв її:

— Лідю, я викличу зараз машину, і тебе одвезуть. Не сердься, справи. Так, дуже невідкладні справи...— Він обняв її за плечі, поцілував у пухлі губи, замислено спитав:— Ти розумієш мене, звичайно?

Вона відповіла:

— Я давно тебе не бачила.

— Лідю, пробач, будь ласка. Лейтенанте Катков, машину Лідії Андріївні!— викрикнув він через стіпу ад'ютантові.

— Ти дуже поспішаєш,— сказала вона ображено.— Я ж тільки-но приїхала.

— Пробач, будь ласка. Я випен... пробач мені. Зараз я не можу тобі все пояснити...

Потім він знову, зпервований, ходив по кімнаті, і тепер шкодував, що даремно відіслав дружину, яку він не часто бачив і яка півтора місяця тому перевелася в медсанбат дивізії з Білоруського фронту. Але все, що сталося, тяжко терзало його, пригнічувало, бо саме в цей вечір вона була тут і, очевидно, все чула.

Ішов дощ, у кімнаті було вогко, за вікном похмуро; сумовито полискували куці в палісаднику, і на дах, шарудячи по-осінньому, схилялося гілля сосен.

Намагаючись заспокоїти себе незаперечною логікою фактів, він думав, що цьому артилерійському офіцерові, який бачив загибель батальйону, ще нелегко було збагнути, якого

значення в загальній операції всієї армії коло Дніпрова набули бої в Ново-Михайлівці й Білохатці. Що ж, за цим офіцером стояла своя правда — відповідальність за загибель батальйону; за ним же, Іверзевим, стояла ще більша правда — відповідальність за всю дивізію. І ця стійкість батальйонів Бульбанюка і Максимова була для нього, командира дивізії, та й не тільки для нього, лише кроком до Дніпрова, маневром, який мав певною мірою полегшити успіх цієї операції. Він знав, що завтра вирішиться все. Саме завтра... Але ця, здавалось, послідовна логіка доводів не змогла заспокоїти Іверзева. Він добре знав, що офіцери не любили його, та ніколи, навіть зараз, це його не бентежило. Він вважав, що не повинен вселяти людям любов до себе, а повинен був змушувати підлеглих виконувати його волю. І тому він не міг простити капітанові Єрмакову. Іверзев знав також: коли трапиться невдача, в яку він не вірив, шукатимуть винуватих, і вони повинні бути, хоч би й як він цього не хотів.

Маршируючи в роздумі по кімнаті, Іверзев голосно покликав:

— Лейтенанте Катков!

Усім своїм виглядом показуючи неабияке шанобливе співчуття полковникові, до кімнати увійшов ад'ютант, уклінно схиливши гладенько причесану голову.

Іверзев сказав:

— Лейтенанте Катков, викличте до мене майора Семініна й двох автоматників.

— Так точно, товаришу полковник, я все зрозумів. Бачите, як він, га? Нахаба...

— Не вам судити, лейтенанте Катков! — різко перепинив Іверзев. — Можете йти. Ще раз попередьте Алексеєва й Савельєва: на КП виїжджаємо о другій годині ночі.

— Слухаю.

Ад'ютант зачинив за собою двері.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

За всю дорогу до самого Городинська вони й слова не проронили. По темному путівцю, по свинцевих калюжах перішив дощ.

На околиці Городинська полковник Гуляєв звелів спинити машину, мовчки вийшов з неї і тут на околиці знайшов вільну, без солдатів, хату, потім повернувся й коротко сказав:

— Ходімо!

Борис нічого не відповів, пішов за ним.

Гуляєв потупцював на порозі чепурненької, підметеної кімнати з паперовими завісками на вікнах, похмуро насупив широкі брови й мовив:

— За такі штуки тебе під суд треба, зрозумів? Заварив кашу, тепер доведеться їсти! Ну а далі? Далі що?

— Коли вже заварив, то їстиму до кінця,— сказав Борис, кидаючи кашкет на стіл.— Поки ось тут, у горлі, не застряне.

— Ти думаєси?

— Думаю, що є такі, хто сподівається: Росія велика, людей багато. Ну й що, коли загинула якась там сотня чи тисяча людей!

Гуляєв промовчав — капало з козирка — і, помітивши, як знімає Борис свою пошарпану планшетку, важку червону сумку Єрошина, одвернувся.

— Ми з тобою як рідні, з Сталінграда йшли,— озвався Гуляєв.— Але дозволь сказати, хоч я тебе й люблю: ти дурень! Стримувати себе завжди треба, в руках держати.— І, опустивши очі, закінчив:— Ти офіцер і повинен зрозуміти: кров батальйону пролита не марно. Інакше, голубе мій, дихати не можна було б!

— Ви певні цього?

— Так-от, хлопчисько!— грубувато кинув Гуляєв.— Я зараз у полк до Денісова. Дізнаюсь, як іде формування. Вночі заїду. А ти, зяблику несосвітений, вважай, що ти — під домашнім арештом! Усе зрозумів?

Дощ поривчасто налітав, лопотів по даху, дзвенів по каламутному в патьоках віконцю. Темніли, косо брижились під вітром калюжі; в них плавало листя і не віддзеркалювалось небо. Борис бачив крізь водяний серпанок, як полковник сів у «віліс», як рушила машина, лишаючи колії на мокрій дорозі, як незабаром вона зникла за стіною шумливих сосен, і гірка ніжність до Гуляєва ворухнулася в його душі.

— Хазяйко, є у вас гаряча вода?— спитав Борис.— А втім, можна й холодної.

Господиня, темнокоса невисока жінка, ставна для своїх уже немолодих років, охайна, струнконога, пишногогруда, випромінюючи з глибини прозорих очей ласкаве світло, дзвінко відповіла:

— Холодної? Подряпаєте обличчя. Он яка щетина у вас. Мій чоловік холодною не голився... Хіба жалко води?

— А де ж ваш чоловік? Воює?

— А де ж йому бути? З сорок першого року. Може, й на світі вже нема.— Господиня схлипнула, затремтіли ніздрі,

з-під ситцевої косинки зворушливо біліла по-дівочому рівна ниточка проділу.

— Не плачте, не треба плакати, від сліз легше не стане,— мовив Борис, і йому захотілося заспокоїти її, погладити по волоссю біля цього жалюгідно-чепурного проділу.— Чого ж плакати? Кінчиться війна, все проясниться.— І торкнеться її гарячого округлого плеча.— Всьому ж буває кінець...

Вона не відхилилась від нього, кінчиком косинки витерла ніс, глибоко зітхнула й сказала:

— Коли ж вона кінчиться? Крутить війна цілим світом, як циган сонцем!

— А крутить,— задумливо погодився Борис.— Крутить...

Вона якось волого дивилася крізь мокрі вії, і Борис спитав співчутливо:

— Важко самій?

— Ой як гірко,— прошепотіла вона і, заплющивши очі, похитала головою.

Голячись, він дивився в пожовкле дзеркало на своє змарніле обличчя, від якого за ці дні одвик і не впізнавав його, часом він бачив, як заходила й виходила господиня, ловив уважні погляди тайкома і з ніжною жалістю до неї, до її невідомого, самотнього життя, думав: «Коли б це було місяць тому... А зараз?»

Той знайомий і незнайомий чоловік у дзеркалі, затримавши помазок на намиленій щоді, подивився сумно, невблаганно.

Він відчував, що охолов, що перегоріло щось, спорожніло в ньому і не було вже тієї колишньої енергії, тієї сили, котра не стримувала його раніш. Він подумав про Шуру, про її соромливі й шалені руки в першу ніч у землянці, які обнімали його і начебто не хотіли цієї близькості. «Ні, ти не любиш мене, зовсім не жалієш. Тобі недобре зі мною? Ну скажи. Скажи!» І той не знайомий йому, стомлений чоловік у дзеркалі болісно примружився, неначе згадав, що колись був непоправно винуватий.

«Що це я? Про що? Розгулялись нерви. Таке відчуття, ніби плакати хочеться!.. Це вже нікуди не годиться!— подумав він, почувши холодний тупий біль у лівому боці грудей.— Огрубів, огрубів за три роки... Все здавалось простим, як оце поголитись».

— З ким ви розмовляєте?— протяжливо спитала господиня з-за його спини.— Сумно вам, чи що? Кого ви в дзеркалі побачили?

Вона печотно підійшла ззаду, нахилилась, ледь зачепивши пружними грудьми його плече, і, заглядаючи в дзеркало, з повільною усмішкою, торкаючись лагідним, як вода,

поглядом його обличчя, брів, пошепки повторила, диханням тепло ворухнувши його волосся:

— Що ж ви бачите? Веселий були... і спохмурніли... Сумно?

І він, несподівано розчулений цим, погладив по-дружньому її руку, шорстку, несміливу, сказав відверто, як давній знайомий:

— Стомився я. От відпочину, все минеться. Стомився дуже...

Вона зрозуміла його і зразу ж метнулась до ліжка, що стояло в кутку, підбивала чисті високі подушки, і він тоді сказав просто:

— Не треба. Мені на лаві. Спасибі. Мені тільки подушку.

Жінка була моторна, по-молодому легка, як дівчина, вона швидко накинула тілогрійку, тихенько, не брязнувши, взяла відро, зиркнула прозорими сьйніми очима й вийшла з хати.

Борис полегшено кинув шинель на лавку. Сонно тарабанив по покрівлі дощ, за вікнами густішали сірі сутінки.

Він давно втратив відчуття часу, і ці дощові осінні сутінки здавалися йому вчорашніми сутінками, навіть ті відчуття, що були вчора, не полишали його цілком і сьогодні. Але він смертельно зморився тим, що сталося в ці дні і ночі; він хотів хоч трошки поспати і ліг на розстелену на лаві шинель, голова незвично втопула у ласкавому пуху подушки. Він довго не міг заснути під тихе лопотіння дощу. Потім сон раптом укинув його в теплу літню річку, торкнувся п'ят розпеченим піском жовтого пляжу, залятого шкварним сонцем. Берегом, у трусиках, з веслом на плечі, йшов хтось незнайомий, усміхався до нього, але хто це — він ніяк не міг упізнати. «Хто це? — тінню мерехтіла уві сні думка. — Не може бути! Адже Єрошина вбили...»

Він схопився з лавки, виразно побачив цівочку дощу, що стікала по шибці, й подумав: «Нерви, нерви таки розгулялись... Контузія, чорт би її забрав!» Він зажмурих очі, потім обличчя його смикнулось і зморщилось, як од болю.

«Єрошин? Той двадцятирічний лейтенант. Ось його сумка, яку він одержав після випуску разом з пістолетом, ремнем і обмундируванням».

Він розстебнув сумку. В ній були видані в училищі золоті погони, суконна пілотка, загорнені в папір нові зірочки, бритва з причандаллям, потерті листи, чиста білизна, олівець і школярський в лінійку зошит; останні аркушики хтось вирвав, — очевидно, для листів. Він знайшов один, недописаний, невідісланий лист. Стояла дата — 15 червня 1943 року.

«Прощай, Таню!

Ти мені пробач, звісно, що я не підійшов до тебе на вокзалі, коли ти розмовляла з лейтенантом Михайлом Дариновським. Я не хотів повернути тобі твою фотокартку, яка тобі не подобалась. Нехай вона буде зі мною, як спогад. Я ж тебе любив!

Я повернувся до тебе іншим, ти не впізнаєш мене. Я їду на фронт, щоб здійснити... (закреслено). Батьківщина! Я люблю сонце, ліс, воду, траву, маму, тебе... так, я дуже люблю тебе...

Я тоскую по паркам, садам,
Где следов не найдешь уж моих,
И по серым любимым глазам...
Как мне грустно без них!

Це наспівує Мишко Дариновський.

Ідемо в ешелоні. Я лежу на полиці, згадую тебе і все бачу... Бачу, немов усе це було ось тільки що. Я повернувся іншим. Певен, мене не вб'ють. Мишко Дариновський сидить унизу, насвистує, чистить ТТ. Виявляється, він любив тебе? Але чому не сказав відверто? Чесність, Таню, чесність,— без неї не можна жити».

«Ех, Єрошин... Єрошин»,— думав Борис, ясно уявляючи його веселе, збуджене обличчя, благання в хлоп'ячому голосі: «Товаришу капітан, я не можу залишити взвод!»— і те, як бомбили в оточеному селі, де він загинув.

Йому хотілося побачити фотокартку Тані, про яку так стримано, так незрозуміло писав лейтенант Єрошин, але не знайшов її в сумці. Вона, мабуть, лишилася в його кишені, загинула разом із ним.

Борис знову ліг, одвернувся до стіни і так лежав нерухомо, не роздягаючись, не скидаючи чобіт; нарешті він заснув.

...Пізно вночі його розбудив сильний стук у двері, заспаний співучий голос господині впереміш з чоловічими голосами.

І він, ще нічого не бачачи в густій темряві, інстинктивно простяг руку до зброї, вигукнув:

— Хто там, хазяйко?

— Начебто до вас?— розгублено відповіла вона з сутінок.— Де ж запальничка? Тутечки була.

Якісь люди, гупаючи чобітьми, заходили до хати.

Зразу ж черкнула запальничка, вихопила з п'ятьми повні білі плечі господині, її сонне обличчя; вона засвітила газову лампу; в кімнаті запахло дощем, війнуло вологим вітром з розчинених дверей, і Борис голосно спитав:

— Хто прийшов?

У кімнаті стояло троє. Майор, високий, худий, з білястими бровами, і з ним — два солдати в обважнілих од води плащ-палатках. На грудях поблискували мокрі автомати.

Майор допитливими очима поглянув на Бориса, трохи помовчав; обличчя майора було знайоме — Борис не раз зустрічав його в штабі дивізії.

— Капітан Єрмаков? — глухим голосом спитав майор. — Ваше прізвище — Єрмаков?

Борис нахмурився, затягуючи па гімнастерці ремінь, відштовхнув набік кобуру: звечора він не встиг ні роздягтися, ні роззутися.

— Не зовсім розумію. В чому справа?

— Вас заарештовано, капітане Єрмаков. Здайте зброю, — сказав майор безбарвним голосом, і по тону Борис безпомилково все зрозумів.

— Вам? Здати? Зброю? — спитав Борис, полотніючи лицем, і, посміхнувшись, розправив ремінь, звично відтягнутий пістолетом. — Вам? Здати?

— Вашу зброю!

Майор підійшов до Бориса, неквапним жестом простяг руку долонею вгору. Борис подивився на цю долоню, швидко підвів очі на майора, — зустрічний холодний блиск зіниць майже фізично пройняв його.

— Якщо мій арешт пов'язано з Іверзевим, то все має значення. Так, значить, вам зброю?

Він зосереджено розстібав кобуру.

— Не робіть дурниць, капітане Єрмаков! — попередив майор настороженим тоном.

Борис витяг пістолет, подивився на нього бистрим, зважливим поглядом, якусь мить роздумував:

— Гаразд, — кинув він насмішкувато й спокійно. — Ось вам моя зброя. Ходімо. Я готовий.

— Одягніться. Доц, — порадив майор і аж надто байдуже засунув пістолет у кишеню.

— Шинелька тутечки, шинелька тутечки, — несподівано пролунав згаслий голос хазяйки. — Ось вона!

Тоді Борис зупинився посеред хати, ласкаво, сумно глянув на стривожену господиню, яка, нічого не розуміючи, виширала з другої половини, накинув шинель на плечі й промовив:

— Спасибі.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Коли артилерійський вогонь перенесли в глибину німецької оборони, коли гуркіт розривів віддалився од спостережного пункту полка, виритого за трамвайним насипом, і передмістя Дніпрова були ще густо встелені димом, з другого батальйону повідомили Гуляєва: роти рушили.

Перестрибуючи через свіжі воронки, люди бігли до крайніх будиночків під соснами, що темніли крізь дим. Гуляєв не чув крику рот, які йшли в атаку; було враження, що люди бігли до німецьких окопів мовчки, і після тривалої артилерійської підготовки мовчазний рух батальйону здавався йому не вельми надійним, не вельми дійовим. Таке відчуття завжди виникало у Гуляєва в перші хвилини атаки, коли людське життя уявлялося дуже хистким.

Гуляєв, насуплений, напівобернувся до Іверзева, що стояв за два кроки з біноклем, перевів погляд на полковника Алексєєва і побачив нетерпіння на обличчі командира дивізії й уважно-напружені очі замполіта, що поглядали з-під капюшона плац-палатки. Саме тоді телефоніст хрипким голосом доповів, що другий батальйон капітана Верзіліпа вдерся в гітлерівські траншеї, і зразу ж відчуття непевності людського життя зникло. Гуляєв змахнув з підборіддя краплі дощу і, відчуваючи, як колючі мурашки забігали по обличчю, крикнув телефоністові:

— Перший і третій — уперед!

Це були нові, наспіх сформовані батальйони, і гучна команда Гуляєва стримала біганину зв'язкових на СП, голоси телефоністів умить знизались, і лише в тиші, яка настала тут, періщив дощ.

Перший батальйон, що займав позицію по фронті, вийшов із траншей. Ще голосніше озвалися автомати й гвинтівки, поле закишіло людьми, вони бігли до селища, до німецьких окопів.

Часті розриви мін квадратами лягли перед селищем, закрили постаті солдатів, і Гуляєву було видно, як падали люди, як відповзали далі од розривів по всьому полю.

— Перший і третій — уперед! — повторив Гуляєв. — Уперед!

Міни здіблювали землю попереду й позаду батальйону, що наступав, але солдати вже піднімались, бігли й повзли крізь ядучо-жовтий дим, мимо воронок, що темніли перед ними, і знову поле ніби стрімко покотилось до будиночків.

— Молодці! — вигукнув Іверзев, опускаючи бінокль. — Молодці ваші, полковнику Гуляєв! Як ви гадаєте, Євгенію Самійловичу?

Алексєєв глипнув на нього з-під капюшона й нічого не відповів.

Повне обличчя Іверзєва, що від збудження стало молоч-но-білим, було мокре від дощу, губи всміхались, потемнілий од вологи плащ розхристаний, Гуляєв з подивом поглядав на окопну грязюку, що налипла на його рукава.

«Ти бач,— неприязно подумав Гуляєв,— слідом за Алексєєвим на СП прийшов!»

Полковник Алексєєв клацнув портсигаром, не поспішаючи, цибатий, вузькоплечий, незграбно схилився до телефоніста — прикурити. Був полковник зовні спокійний, старанно поголений, у вогкому повітрі стояли легкі пахоці квіткового одеколону: Алексєєв не порушував своїх звичок.

Гуляєв та й чимало офіцерів у полку знали, що відтоді, як Іверзєв заступив командира дивізії, замполіт став дуже часто виїздити в полки; говорили, що комдив не полюбляв Алексєєва так само, як Алексєєв не полюбляв його.

— Молодці!— вигукнув Іверзєв, дивлячись у бінокль.— Молодці! Хто командир батальйону?

— Майор Лутов,— одмовив Алексєєв.— Я не помилився, Василю Матвійовичу?

— Так, це Лутов, Лутов,— потвердив Гуляєв.

— Представити майора і солдатів, які відзначились!— розпорядився Іверзєв.— Зразу ж після бою! Потурбуйтеся про нагородні, Євгенію Самійловичу,— вже іншим тоном звернувся він до Алексєєва.

Гуляєв не почув, що відповів Алексєєв. Зовсім близько, вдаривши в землю і ніби намагаючись її розхитати, вибухнули, приголомшили бомбовим хрустом два дальнобійні снаряди, лавина землі звалилась на окоп, грудки залопотіли по плечах Гуляєва, по телефонних апаратах. Іверзєва відкинуло на протилежний бік окопу, збило кашкета. Збуджено сміючись, він підняв кашкета, здивовано розглядаючи подряпаний козирок.

— Усі живі?

Полковник Алексєєв, обсипаний піском, зацікавлено крутив у пальцях мундштук цигарки:

— Оце називається покури́в, тютюн вибило.

Жовтий дим потягло в поле, і не видно стало там людей, що бігли, круглих спалахів мін — усе зникло: поряд за спиною швидким вогнем били прямою наводкою наші батареї, снаряди з сичанням пролітали над СП.

Низько під дощовими хмарами, рокочучи, промчала перша партія штурмовиків; на краю поля одна за одною окреслили півколо червоні ракети — то подавали сигнали літакам

третій і другий батальйони, і штурмовики знизились над узліссям, тягуче заскрипіли «ереси».

— Що там у першому? — голосно спитав Гуляєв зв'язківця. — Передайте: не гаяться, не гаяться! Кидком уперед!

По ракетах, по звуках стрілянини він знав тепер, що два батальйони вступили в район передмістя, і нез'ясовна забарність першого батальйону дратувала його. Гуляєв розумів, що означає втратити темп атаки, і багровіючи своїм вилицюватим обличчям, він вихопив трубку з рук зв'язківця і сказав:

— Капітане Стрельцов! Ти чого зволікаєш? Чого ти там чухаєшся? Ану піднімай людей!

— У німців два дзоти, товаришу полковник. Гатять з кулеметів!

— Які дзоти, де? Артилерія все з землею змішала! А ти затримусь!..

— Ні, товаришу полковник. Дещо вціліло. Подивіться он, коло трамвая. Артилеристам би вогоньку...

Розсердившись, Гуляєв кинув трубку телефоністові й подивився. Метрів за двісті проходили траншеї першого батальйону, попереду позиції він добре бачив розпластані на землі тіла солдатів, чимало з них відповзали назад, стрибали в окопи.

На околиці містечка, поблизу дачних будиночків, де завертала трамвайна лінія, лежав боком перекинута червоний вагон, і ліворуч, і праворуч від нього — два горбочки землі, звідтіля ривками хлюпав вогонь. Чітко працювали німецькі кулемети. Гуляєв, розгнівавшись на артилеристів, обвів біноклем ближні дивізіони артполка, які бігло стріляли по дачному селищу, й знайшов свою полкову батарею. Сформована з поповнення, вона стояла попереду дивізіонів на прямій наводці в негустому чагарнику. Навколо гармат метушилися люди. Там командував молоденький лейтенант, який щойно прибув з училища, і Гуляєв, розлютований короткозорістю батарей, безсиллям і млявістю батальйону Стрельцова, раптом сказав, з ненавистю скоса поглядаючи на напружене обличчя Іверзева:

— Капітана Єрмакова сюди б! Ось кого сюди б, товаришу полковник! А Єрмаков у кутузці сидить! Знайшли час!

Кров прихлинула йому до голови, він відчув, що втрачає самовладання, але в ту ж мить подумав, що ці слова зараз марні, замовк, тверезо оцінивши обстановку.

— Зв'язок є з батареєю? — тамуючи задишку, спитав він телефоніста.

— Зв'язковий тут.

— Зв'язковий з батареї! — гукнув Гуляєв. — До мене! Іверзев ступив до Гуляєва, ніздрі його роздувались, дві глибокі зморшки лягли біля рота.

— Розглагольствуєте, а батальйон лежить! Весь батальйон лежить! Двох дзотів злякались? Уперед! Усе зіпсуєте! Ми перші повинні вступити до міста! Інакше — ми ламаного гроша не варті!..

— Я підніму цей необстріляний батальйон, товаришу полковник, — дуже тихо відповів Гуляєв. — Я підніму.

— Заждіть. У нас, здається, досить артилерії. Я піду до батареї із зв'язковим. Я добре бачу ті дзоти, — сказав заклопотано Алексєєв. — Я звідси добре їх бачу.

Він злегенька потиснув лікоть Гуляєву і відійшов, розв'язуючи поворозки на плащ-палатці. Вона заважала йому. Алексєєв кинув її на соломі в траншеї й сказав зв'язковому:

— Ну? Найближчим шляхом! Так?

Ніхто не зупинив Алексєєва.

Всі бачили, як він із зв'язковим вийшов з ходу сполучень, видерся на трамвайний насип і вибіг у поле, добре помітний високим зростом, вузькою шинелею не сірого, а темного кольору. Він завжди носив цю шинелю, в батальйонах його впізнавали по ній.

«Лягай! Повзком! Бігом!» — хотілося вигукнути Гуляєву, який у душі любив Алексєєва за стриманість та інтелігентність, тобто за ті якості, що їх бракувало йому самому, і, поглядаючи на полковника, він сам мимоволі пригинав голову.

— Замполіт пішов, — свистячим шепотом сказав телефоніст, що піднявся від апарата. — Слово честі, зріжуть його!

Алексєєв і зв'язковий падали раз і вдруге, коли зовсім близько сипались міни. Обох накрило димом. Усі чекали, поки вони піднімуться, не відводячи зору від того клаптя землі, що відділяв їх од батареї. Але встав лише Алексєєв; він схилився над зв'язковим, що силкувався встати, і потім здалося: поніс його до вогневої позиції.

— Поранило, чи що? — сказав Гуляєв, скривившись. — Ану, давай Стрельцова! — скомандував він телефоністові.

Тим часом Іверзев зв'язався по рації з підполковником Савельєвим і передав йому наказ: відкрити вогонь по дзотах, негайно відкликати взвод танків з приданого дивізії підрозділу. Йому відповіли, що вогонь відкриють, що танки пішли по шосе, прорвались до західної околиці селища, ведуть бої з німецькими танками; сусідні дивізії, зустрівши сильний опір, обходять Дніпров у північно-західному напрямі.

Іверзев кінчив говорити і, роздуваючи ніздрі, швидко

наблизився до Гуляєва, його сині очі спалахнули, гнівно набрякли гарячим блиском.

— Лежать! Не подавили пімецьких мінометів!.. Ви розумієте, що зволікання погубить усе! Ви розумієте? Ми стримуємо сусідів, ми... Не можна чекати! Не можна!.. Ні хвилини... Агу! Автомат мені!.. Автомат мені!..

Він сказав ці слова і, зірвавши з грудей бінокля, зразу ж схопив чийсь притулений до стінки окопу автомат, і в ту ж мить, узявши в руки мокре, обмите дощем, холодне залізо, він відчув свою силу, злість і впевненість у тому, що саме він підніме зараз батальйон, який заліг, хоч розум підказував, що робити цього командирові дивізії зовсім не потрібно. Але ніби попущена петерпінням і гнівом пружина дала поштовх до дії, і він не шукав виправдання тому, що робить, коли, поспішаючи по ходу сполучення, збуджений, ніс велике своє тіло, з тією готовністю й завзятою вірою, котрі бувають лише в хвилини непохитної, сліпої рішучості.

Всі дивились на нього.

Він з'явився на трамвайному насипу і сягистим кроком побіг до окопів, що темніли попереду і де під вогнем лежали люди.

Іверзев біг, немов через багряну пелену, з гострим відчуттям, що земля котиться, двигтить під ногами і мчить зі свистом куль, що летіли йому в груди. Обличчя його й шию зросило дощем, і він зразу ж змокрів не від дощу, а від жаркого поту, що обілляв його.

«Тільки успіх, успіх!..— вогненними вдарами хлюпалось у його свідомості.— Невдача — і дивізії не простять нічого!.. Тільки успіх! Тільки!..»

І хоч Іверзев розумів що довкола свище смерть — аж надто близько чув її тонкий залізний голос,— він гаряче переконував себе, що куля його мине, і в голові калатала думка, що він не повинен умерти, не має права вмерти в цьому бою.

Коли ж він підбіг до траншей першого батальйону й кулеметні черги безугавними трасами зашмагали по землі, під його ногами і над головою, обличчя Іверзева, спітніле й гнівне, було страшне, він, здавалось, побачив себе збоку.

— Батальйо-он!.. Упер-ед!..

Він переступив через тіла вбитих, що лежали обличчям до землі; впали в очі нові обмотки на їхніх ногах, нові зелені речові мішки на спинах, промайнуло крейдяне обличчя незнайомого капітана, що вискочив з траншеї з групою солдатів, і зразу ж з'явилася поруч з капітаном вузькоплеча постать у темній шинелі і пролунав заклик, який повершив тріск кулеметів:

— Комуністи, за мною!..

Тоді Іверзев зрозумів, що це Алексєєв, і, високо піднімаючи автомат над головою, нахилився вперед, подаючи команду і не впізнаючи свого лютого голосу:

— Вперед!

І тому, що за три кроки праворуч на повний зріст ступав Алексєєв, тому, що люди бігли за Алексєєвим і за ним, Іверзєвим, бігли, не пригинаючись до землі, роззявивши перекошені криком роти, виставивши перед собою автомати у той бік, де круг перевернутого трамвая злітали стовпи артилерійських вибухів, раптом нестримні сльози якогось радісного відчаю заклекотали в Іверзева в горлі.

— Батальйон, уперед!.. За мною!..

«Ось воно як, ось воно як...— промайнуло в розпаленому мозку Іверзева, який немов у тумані бачив, що біжить він чомусь прямо на кулет, котрий хлюпав йому в самі груди.— Ось воно як, ось воно...»

На СП бачили: метрів за п'ятдесят від дзотів Іверзєв упав; Гуляєв, який злостиво спостерігав неприцільну стрілянину полкової батареї, перестав стежити за точністю вогню. Вся артилерія, що стояла на ділянці наступу полка, тепер була прямою наводкою по двох дзотах, що затримали пересування батальйону. Дим заслав половину поля, в прогалинах маячили силуети солдатів, червоніло полум'я — горів повалений трамвайний вагон.

Полковник Гуляєв чув, як заговорили, заметушилися зв'язківці й офіцери за спиною, називаючи прізвище командира дивізії, але й без того йому було ясно, що Іверзева чи вбило, чи тяжко поранило.

«Так, я його не любив,— подумав він зараз.— Іверзєв був дуже непростий, і я добре розумію, чому він сам повів в атаку батальйон. Дуже добре розумію...»

Незабаром дим розвіяло, але Гуляєв не міг розгледіти на полі нічого, крім воронок, трамвайного вагона, який горів тьмяним полум'ям за насипом, тіл убитих та санітарної підводи, що мчала через поле.

Батальйони зайняли приміське селище. В глибині його десь далеко гурчали танки. Ліворуч важкі «студебекери» тягли по дорозі гармати. До самого СП підкотили відкриті, без брезенту «катюші», і вони з оглушливим скрипом, огортаючись жовтими хмарами диму, викинули блискавки в дощовите небо.

— Зніматись! — наказав Гуляєв сердито.— Негайно!..

Він вислухав донесення недовірливо, після чого присів до телефоніста, який саме викликав капітана Стрельцова, поклавив його майже лагідно:

— Що ж ти, голубе чортів, зв'язківець називається! Спитай про втрати, втрати в першому батальйоні... І нехай сповістять про Алексєєва та Іверзева.

Йому доповіли про втрати батальйону і повідомили, що Іверзева поранено кулеметною чергою в руку.

— «Віліс» сюди! — скомандував Гуляєв.

Тут на галявині соснового бору, не в зоні вогню, Іверзев наказав вишикувати перший батальйон. Люди з обличчями, змарнілими й темними від патьоків гарячого поту, з розстебнутими комірами брудних, мокрих шинелей стомлено шикувались під соснами, ногами відкидаючи німецькі протигазы, бляшанки сухого спирту, що валялись на жовтій глиці. Ставали на звичні місця непевно, озираючись: не бачили своїх недавніх сусідів. І солдати купчились, перегукувались між собою нетвердими голосами. Потім усе стихло. Алексєєв стояв віддалік — шинель паопашки, було жарко й туманно в голові. Після щойно пережитої атаки хотілося лише лягти на землю й так лежати у стані фізичної спустошеності. Але батальйон вишикували, і Алексєєв, збуджений, якомсь химерно всміхаючись, крутив у кишені порожній срібний портсигар, щиро заздрячи верткому невеличкому солдатові, що нишком докурював на лівому фланзі цигарку.

А Іверзев без кашкета, в розхристаному плащі, забризканому глиною, швидко йшов уздовж строю, тулячи до грудей поранену руку в бинтах, що побуріли од крові.

Часом він зупинявся, вдивлявся у спітнілі, чорні солдатські обличчя, очевидно, пам'ять його відшукувала те обличчя, котре запам'яталося йому під час атаки.

І тоді він ступав крок до солдата й міцно цілував його, обнявши здоровою рукою.

Так Іверзев пройшов уздовж вишикуваного батальйону, а коли підходив до Алексєєва, очі його були чомусь опущені.

— Скласти списки солдатів, — сказав він глухуватим голосом. — Весь батальйон нагородити. Всіх! До єдиного солдата! Розпорядіться, Євгенію Самійловичу!

Алексєєв передав розпорядження командирові батальйону та парторгам рот і повернувся до Іверзева, із стомленою втіхою пахкаючи величезною цигаркою, він сказав:

— Вам треба до медсанбату, Володимире Миколайовичу.

Іверзев сидів на пеньку, спідлоба поглядав на розтягнутий поріділий батальйон, який швидким маршем ішов по дорозі серед майже розбитого нашою артилерією селища, і, здавалось, він не збагнув слів, сказаних замполітом.

«Про що він думає? — спитав сам себе Алексєєв. — Мож-

ливо, він тільки зараз відчув полегшення — ось після цієї атаки?»

А все узлісся, німецькі траншеї й поле перед ними було розрите снарядами; зяяли порожніми провалами зруйновані дзоти, і тут же, серед переораних вогнених позицій, стирчали покаліченими станинами розбиті німецькі гаубиці; огрядний артилерист лежав, придавивши животом снарядний ящик, рівне попелясте волосся спадало на його мертве обличчя. Скрізь білили стовбури обскубаних осколками сосен, трава їдко чаділа, — змійки диму кучерявилися над нею.

І Алексеев сказав:

— Прийдуть машини, і вам треба їхати до медсанбату, Володимире Миколайовичу. Вам слід вирішити, кого ви залишите замість себе.

— К чорту! — вигукнув Іверзев. — Доручати комусь дивізію? Госпітальне ліжко — ні в якому разі!

Він підозріло глипнув на Алексеева, поправляючи на перев'язі руку в набряклій від крові пов'язці, і з того, як запали його сині очі, Алексеев зрозумів, що він переборює біль, якого згарячу по-справжньому досі не відчув.

— Ну що ж, кажіть!.. — роздратовано кинув Іверзев. — Що ви про все це думаете?.. Кажіть!..

Над верховіттям сосен, мало не чіпляючи їх підібраними шасі, промчали партії Ілів; грізне й важке рокотання танків долиняло сюди з західної околиці селища.

— Я особисто міг би вам простити, матері вбитих — не знаю, — сказав Алексеев якомога спокійніше. — Я ненавиджу кров, товаришу полковник, хоча це й війна.

— Ми взяли Дніпров, — хрипко мовив Іверзев. — Ми взяли Дніпров!..

Хвилин через п'ять майже водночас під'їхали на «вілісах» полковник Гуляев і підполковник Савельєв з ад'ютантом Іверзева; ад'ютант з термосом і речовим мішком, напханим продуктами, вискочив з машини, кинувся до командира дивізії, стривожений.

— Що з вами, товаришу полковник?

— Там, на полі, коло дзотів, знайдеш мого кашкета, — бгаючи слова, сказав Іверзев і махнув Гуляєву, котрий мовчки підходив до нього. — По машинах! Уперед!

Уже напівлежачи у «вілісі» праворуч від водія, Іверзев попросив у Савельєва карту. Савельєв, не виймаючи з рота погаслої люльки, з хворобливо запалими щоками, не мовлячи й слова, подав на планшеті карту, а Іверзев розстелив її на колінах, довго дивився на звивисті ниточки доріг, що вели до Дніпрова, і сказав аж надто голосно:

— Складіть пагородні списки офіцерів першого баталь-

йону. Зараз же! Потурбуйтеся, Євгенію Самійловичу,— додав він лагідніше.— Здається, віднині наша дивізія буде зватися Дніпровською.

Складаючи списки на аркуші, вирваному з блокнота, Алексєєв чув шипіння порожньої люльки Савельєва, зрідка начальник штабу спокійним голосом підказував імена офіцерів. «А він, як же він? Що думає?» — вгадував Алексєєв, поглядаючи, як начальник штабу кінчиками тремтячих пальців обмацує люльку, зосереджено втупившись у світле волосся Іверзева, що сидів попереду. І Алексєєв подумав, що Савельєву, обтяженому штабними турботами й хворим серцем, зараз хотілось, мабуть, лише короткого відпочинку, якого бути не могло.

— Серце? — тихо й суворо спитав Алексєєв.— Еге, Семене Гнатовичу?

— Ні, ні, дрібниці,— чомусь пошепки відповів Савельєв.— Так, думаю. Мені здається, ви забули кілька прізвищ.

— Кого?

— Бульбанюка, Орлова і Максимова,— теж пошепки відповів Савельєв.

— Я хотів скласти на них окремих список. Посмертний,— сказав Алексєєв і торкнувся худого коліна начальника штабу.— Це правильно. Спасибі.

«Віліс» підкинуло на вибоїнах, Іверзєв застогнав крізь зціплені зуби, підтримуючи за лікоть поранену руку, але водієві нічого не сказав, лише повернув зрошене потом обличчя і спитав:

— Готово, Євгенію Самійловичу?

Він швидко прочитав список; збоку було видно, як похмурий погляд Іверзева затримався на трьох прізвищах, написаних поряд; за якусь хвилину він попросив Алексєєва:

— Дайте олівця.

Потім притиснув список до карти і навпроти трьох прізвищ швидким нерівним почерком дописав: «Посмертно. За взяття Дніпрова. Ордени Червоного Прапора».

Він поставив жирну крапку, і грифель олівця зламався,— знову гойднуло «віліс», знову поранена рука зачепила лікоть водія,— і, віддаючи список, Іверзєв сказав хрипким од болю голосом:

— Припишіть капітана Єрмакова.— Потім закінчив сухо: — Полонених зустріти б, полонених!..

Перших полонених зустріли на околиці Дніпрова біля колони танків, що заступили дорогу. Приглушено гуркочучи моторами, танки стояли посеред вимощеної бруківкою вулиці, що виходила вгору до порожніх будинків з повибиваними шибками. «Віліс» загальмував.

— Ось він, Дніпров, — сказав Іверзев і вийшов з машини.

В танках один за одним відкривались баштові люки. Поспішно стягуючи шоломи, підставляючи голови під дощ, прокурені порохом танкісти видиралися з душних надр бойових машин, від яких дихало гарячим запахом нагрітого заліза, розпечених стріляниною гармат. Голосно перемовляючись, танкісти обмацували подряпану броню, скручували дивовижної товщини самокрутки, дехто, стрибнувши на бруківку, роздивлявся скупчену під жовтими каштанами юрбу полонених. Конвоїром був височенний і похмурий на вигляд старшина, понад міру обвішаний гранатами, з автоматом за широкою спиною. Напружуючи міцну шию, він подав їм якусь команду, показав на щось червоним ручищем, а німці злякано запобігливо шваркотіли, безладно збивалися в купу, відступаючи од танків, вбирали голови в плечі, — мабуть, не розуміли конвоїра. Танкісти реготали, покрикували з башт:

— Ти їм пошпрехай, пошпрехай!

Коли Іверзев й Алексєєв підійшли до полонених, танкісти перестали реготати, похмурий старшина клацнув за каблуками кирзових чобіт, розправив могутні круті груди, прогукнув басом:

— Полонені в кількості дев'ятнадцяти чоловік, товаришу полковник. Супроводжую в тил. Не розуміють російської мови, ніяк вишикувати не можна. Мені здається, фріци думають, що їх танками давитимуть. Дозвольте вести?

— Подождіть, — спинив Іверзев і, пильно втуплюючись поглядом у виснажені обличчя німців, спитав: — Офіцери є? Серед полонених є офіцери?

— Та хто їх розбере, товаришу полковник, — пророкотав старшина, суворо озираючись на полонених, ніби дуже невдоволений тим, що серед них немає жодного генерала. — Нібито один. На вигляд — велике цабе. Прямо з машини взяли. Он посередині стоїть, бачите? Губи підібгав. Ком, ком, ось ти... Ком, ком, шпрехен, гут, гут!

Старшина з ретельною делікатністю поманив пальцем невисокого підстаркуватого німця в чорному блискучому плащі, без кашкета, з повними, випещеними щоками. І цей німець, ледве ворухнувши вузьким ротом, владно відсторонив передніх полонених, вийшов з юрби, з шанобливою холодністю підвів на Іверзева вицвілі очі, щось сказав, по пруському вклонившись самим лише підборіддям.

— Що він сказав, Євгенію Самійловичу? — спитав Іверзев. — Ви, здається, знаєте німецьку?

Алексєєв відповів:

— Я можу помилитись, але щось ніби схоже на те, що

він шанує хоробрих російських офіцерів, які дістають рани в бою.

— Поза! Як тільки вони попадають у полон, одразу в благородну позу стають! — з презирством мовив Іверзев.— Спитайте його докладно. Хто він? І чим командував? Що він думає про операцію росіян під Дніпровом, у Ново-Михайлівці й Білохатці? Докладно розпитайте!

Алексеев ставив запитання, а Іверзев бачив, як після кожної фрази, на яку відповідав німець, у нього мінявся колір вицвілих очей, і з інтонації голосу пораненого, з його глухих вигуків: «О, Ново-Михайлівка!» — здавалось, зрозумів усе, що відповідав той.

Але полковник Іверзев слухав цей чужий голос, що вимовляв чужі слова, і відчував, що й німець, і його тремтячі брезклі щоки, і юрба полонених, і наші танки на мокрій бруківці сіріють, розпливаються, злегка погойдуються в далекому калатанні дзвонів, і щось нерівними ударами часто стукає в скроні. Тоді він обернувся і, ще намагаючись іти твердо, поспішив до «віліса». Біля машини його хитнуло і, лише за кілька хвилин прийшовши до тями, уже в машині, з досадою зрозумів, що він зомлів, бо втратив багато крові.

Обминаючи воронки на бруківці, палаючі німецькі танки, «віліс» мчав мимо вологих прозорчастих осінніх каштанів вулиць Дніпрова, мокрих од дрібного дощу; лисніли під дощем плащ-палатки солдатів на тротуарах. Протяги проїмали машину, пахло горілою цеглою, попелом: бризки летіли на розгашіле обличчя Іверзева. Груди й ноги його вкривала темна шинель Алексеева, і сам Алексеев говорив ззаду дуже тихо:

— Вони були цілком певні, що удар по Дніпрову ми завдамо на південь од міста. В тому числі від Ново-Михайлівки й Білохатки. І тому вони відтягли з півночі од Дніпрова частину військ. І навіть після загибелі батальйону тримали там мотопіхоту й танки. А коли б ми... О господи! — Алексеев протяжно зітхнув, наказав водієві: — Костю, до санроти.

— Значить, так, — глухо мовив Іверзев, зробивши зусилля над собою, і з трудом піднявся на лікті. — Значить, так, — повторив він кволим голосом і, відкинувшись на сидінні, заплющив очі, та Алексеев раптом помітив, як засіпалась у нього щока, і згодом почув шепіт, невиразний, уривчастий:

— Коли б я міг... Коли б я міг...

Ні Алексеев, ні Савельєв не дивились на нього, ніяковіючи перед цим голосом, що прозвучав моторошно, розпачливо, таким голосом не міг говорити Іверзев, і лише водій

у подиві скосив очі на командира дивізії, побачив незнайомо-стражденне обличчя, те обличчя, яке звик бачити нещадно владним, з холодним, непроникливим поглядом. І стало страшно від того, як він скривився, заплющивши очі, але сліз не було.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Борис зупинив першу попутну машину і примостився у кузові між бензиновими каністрами, що деренчали, гойдалися і весело підскакували, нагадуючи йому про волю, про швидкість, про вибоїсту, розгрізлу від танків та гармат дорогу, про звичайну дорогу наступів.

Ліс скінчився, і розкинулась, кружляючи, пронизуючи вологим вільним вітром, рівнинна далечінь, запнута ліловим туманцем в низинах, з далекими темними звивами Дніпра, який став ніби на пруг; а над ним ще нечітко вирізнялись, віддаляючись до ледь рожевого неба, громіздкі обриси міста. Це був Дніпров. А за цим містом пересувались по шосе на захід нові батальйони полковника Гуляєва. Так сказали Борисові годину тому, і він поспішав, і поспішала вантажна машина, на якій він їхав до Дніпра, обганяючи вкриті брезентами «катюші», підводи, що мчали галопом; витягшись понад узбіччям, швидко йшли солдати, підіткнувши за ремінь поли шинелей,— усі поспішали до переправи, до міста, що підносилося попереду на горі.

Вільний вітер задимав Борисові в очі, гудів у вухах, пробивався в рукава, і він з пасолодою вдихав цей вітер, відчуваючи його щедру, свіжу силу.

Майор, армійський інтендант, який чомусь їхав на передову, раз по раз висовував з кабіни голову, натягав на лоба кашкета, сміючись і захлинаючись од вітру, вигукував хвацько, по-молодецькому пустотливо:

— Ех, Аню-юто-о! Давай газуй! Мчи на всі заставки! Лихач! Ой, лихач же він, капітане! Він у мене лихач! Як з ним їздити, ха-ха! Неможливо! Нема надії на нього, нема! Є в мене, знаєш, лейтенант Таткін. Так той у кузові з вантажем їздить. Га? Що? Цей лихач нічого не бачить, крім баранки. А Таткін, як тільки літаки помітить, починає з пістолета стріляти: зупини, значить! Газуй, Анюто! Ах, «катюші», «катюші!» Поглянь, капітане, які горді красуні!

Борисові подобався цей середнього віку інтендантський майор. надміром своєї веселої енергії, він був, мабуть, збуджений швидкістю, рожевим листопадним ранком, близькістю визволеного міста, Та й сам він відчував деяку під-

несеність, і крижаний клубок, що застряв у його грудях з тої хвилини, коли він виводив людей з оточення, уже не давив так гнітюче на душу. Всі ці дні він жив, готовий до найгіршого, до найтяжчого покарання. Він думав, що Іверзев міг твердо й руйнівню стиснути пружину його долі, але після того, що він відчув в останньому бою, ніщо, здавалось, не могло його здивувати, примусити калатати серце.

— Ох, Аню-то-о! — покрикував майор-інтендант, крутячи головою й бешкетливо підморгуючи Борисові з кабіни.— Що? Як? Грандіозне місто!.. Я знав його до війни! В Дніпрі, значить?

— Далі, майоре.

— Лихач, лихач! Збав газу! Не бачиш? В колону вріжемося! Лихач воронезький! Сто-оп!

Голова майора сховалася в кабіні, водій загальмував, Борис ледве втримався на ногах, припавши грудьми до кабіни; порожні каністри, задеренчавши, покотились по кузову.

Попереду, витягшись метрів на триста, спинилась колона. Добре було видно Дніпро, його простори, піщані пляжі, порослі чагарником, і за широчінню води — Дніпров, тіні садків на околиці, покрівлі, церкви й будівлі на горі, — все місто лежало в тихому рожевому світанні, що затопило крайнеба. І тільки рівномірний дзвін моторів плив над ранковою тишею. Але цей дзвін зовсім не здався Борисові небезпечним, навіть тоді, коли почув у колоні вигуки: «Праворуч «месери»! — він побачив, як кілька машин, підвід і «катюш» ліниво розповзалися від дороги по піску. Два тонкі, як металеві мурашки, винищувачі йшли на великій висоті, виблискували там, ніжно-золотаві в променях зірниць, і це мирне блискотіння в небі не тривожило Бориса.

Застрочили зенітки коло переправи, малинові зірочки розривів заблимали в ліловій височині. І тут же затріщали залпи гвинтівок у колоні: їздові, не сходячи з підвід, піднімали карабіни, діловито-весело орудували затворами, посилаючи обойми в літаки, що спускалися над ними. А літаки пішли в піке над переправою.

У цей час майор-інтендант вивалився з кабіни на дорогу, спритно стрибнув, пригнувшись, до чагарника і, ставши там на коліна, вистрілив кілька разів з пістолета по винищувачах, що виходили з піке. З гуркотом знялася водяна стіна, і «месершміти» промчали над колоною, не набираючи висоти, показуючи металеве черево.

Зірочки зеніток, знижуючись, затанцювали над дорогою, їздові неохоче відбігли од підвід, задираючи голови і перезаряджаючи карабіни; деякі з них лягли біля коліс; у ви-

тягнутій руці майора-інтенданта здригався пістолет, що бігло посилав кулі в небо,— обличчя зухвале, рішучо-задиристе, кашкет з'їхав на потилицю. Літаки, подзенькуючи, промайнули над колоною.

Борис стрибнув на дорогу. Майор напруженим поглядом дивився на винищувачів, що відходили за Дніпро.

— Шкода, Анюто,— відчайдушно підморгнув він Борисові.— Був у нас випадок: один лейтенант з пістолета... чого на світі не буває!— сказав він твердо, навіть розсмішив Бориса, і зразу ж у захваті заволав, вказуючи на водія:— Лихач, правда ж лихач, капітане? Заснув собі мирно під шумок. Махнемо вперед, уперед!

«Катюші» й підводи, що роз'їхалися в різні боки, коли бомбили, зараз виповзали на дорогу. Колона рушила, але скоро спинилась. Стало чути голоси:

— Що там?

— Переправу розбомбили.

— А сапери що думають?

Мимо скупчених підвід, мимо санітарних та вантажних машин, мимо їзових, що курили, чекаючи, Борис поспішив до переправи, він ще здалеку побачив червонястий пісок і коло берега понівечені понтони, розщеплені дошки; там снували люди. Осіннім холодом задимало від Дніпра, а по той бік, за водяною широчінню, вже зовсім близько височіло місто.

Сапери по двох, з колодками на плечах, бігли по понтонах туди, де був розрив, і просто в шинелях стрибали у воду, аж по самі груди, різко змахували блискучими проти сонця сокирами.

— Завзято працюють, товаришу капітан, га? — сказав Борисові незнайомий водій, лежачи животом на крилі машини «Червоного Хреста», він з цікавістю спостерігав.— Погляньте, як вони... Це що ж? Знову летять? Що за...

Водій ускочив у кабіну, щось викрикнув, Борис не почув у гуркотінні зеніток, що враз застрочили. Люди побігли назад по понтонах, а дві-три іскорки сокир ще вперто спалахували над водою.

Борис, оглушений командами, ревінням вантажних машин, що розвертались на дорозі, подивився на небо.

Повертаючись, винищувачі з дзенькотом пропливали серед хмарок зенітних розривів. Борис сів на край якогось піщаного окопчика, але вищання бомб примусило його лягти на дно рівчака.

Коли після гуркоту розривів він підвівся в окопчику, глянув на пошкоджений безлюдний понтон, то побачив зовсім близько незрозумілу вперту іскорку, що поблиску-

вала над водою. Винищувачі окреслили стрімке коло у височині і знову стали падати на переправу, а Борис з окопу дивився на цю єдину хистку іскорку, зачудований безстрашністю невідомого солдата. Перший винищувач випустив косу чергу по понтону, другий влучно скинув бомбу, вибух накрив хвилиєю кінець мосту, і іскорки вже ніде не було видно — лише над водою з'явилась і зникла, немов поплавок на воді, голова солдата. Хтось вигукнув з сусіднього окопчика:

— Поранило! За палю тримається! До берега б йому!..

В ту ж мить якась незборима сила, а може, захват, а може, миттєва злість на безпорадний крик: «До берега б йому!» — вперто виштовхнула Бориса з окопу, і він зрозумів, що біжить по хиткому на хвилях, мокрому понтону до прогалини води, що виникла попереду, а коли оглушив пронизливий скрегіт, що падав з неба, червоні стріли пролетіли над понтоном, з брязкітливим клекотом угорі промчали тіні, — зразу ж він помітив при кінці розірваного мосту випнуту свіжу палю і поряд у воді — голову солдата.

З розгону Борис ліг на слизькі, обілляті хвилиєю дошки, крикнув:

— Плавати вмієш? Поранений? Два кроки зможеш пропливти? Давай руку!..

І тоді солдат одірвався од палі, зробив рух до мосту; блакитні серйозні очі дивилися мимо Бориса, на небо, де віддалявся свист моторів.

— Горить, — сказав він чітко. — Ех, сокиру загубив...

Він учепився червоними руками за дошки; Борис з усієї сили схопив його попід пахви, витяг на понтон; з солдата стікали потоки води, але він, ніби й не помічав Бориса, все ще мовчки дивився на небо, і Борис дивувався з його спокою.

— Ти чого ж голову по-дурному під смерть підставляєш? — спитав він нарешті суворо. — Сапер?

— Усе-таки впав, — мляво всміхаючись, відповів солдат. — У лісі впав.

Борис мимоволі оглянувся: довге чорне пасмо диму клубочилось в небі і, круто спадаючи, обривалось на сході, над крайком потемнілих лісів, другий винищувач, самотньо виринаючи між сплесків зенітних розривів, віддалявся на захід.

— Санітари сюди! Є санітари?..

— З медсанбату кого-небудь!

Борис обтрусив шинель і пішов назад. Майор-інтендант, збуджений, підбіг до нього, кашкет хвацько з'їхав на потилицю, чуб злипся на висках, він загорлав що є сили:

— Аню-юто-то! Капітане! Яку штуку тут устругнули? Кого поранило?

— Все гаразд. Ходімо до машини.

— Ні-і, стривай. Що сталося? Ти чого всміхаєшся?

— Все гаразд, кажу,— засміявся Борис, і раптом обличчя його скривилося, він відштовхнув майора, ступив уперед, сказав недовірко, розгублено й здивовано:— Шура?! Шура?!

— Яка Шура? — зареготав майор.— Ти що, Анюто? Збожеволів?

Ні, він чітко, дуже чітко побачив серед солдатів на понтоні знайоме, рідне обличчя, що промайнуло милим овалом, її таку знайому, обтягнуту шинелею струнку постать; санітарну сумку на боці, хромові чоботи.

Але вона не побачила його, не підвела голови в ту хвилину — вона пробігла мимо, і неголосний, здавлений від хвилювання оклик Бориса наздогнав її за чотири кроки від нього.

— Шура...

Її вузькі плечі здригнулись, вона вся завмерла, настигнута голосом Бориса, обернулась, безпомічна, він побачив її печальні очі, що дивились на нього з німим стражданням і страхом. І він повторив охриплим голосом:

— Шура...

— Борис? — ледь ворущачи губами, прошепотіла вона.— Це ти?.. Ти?..

— Шура...

Він так міцно й гірко обняв її, що дівчина похитнулась, ніби ще не вірила в цю зустріч, примружилась, а він, не зважаючи на людей, що безладно снували на понтоні й штовхали їх, з болем цілував її холодні, стулені губи, які не відповідали йому в цю мить, її чоло, очі, тремкі шовкові вії, ладен був віддати за цю зустріч усе, що міг іще віддати.

— Шура, рідна моя, ходімо,— повторював він.— Тобі нема чого тут робити. Там нікого не поранило. Ходім. Не треба так, рідна моя...

Він пригорнув її голову до свого плеча, бачив, як крізь опущені вії просочувались світлими рісками сльози.

— Борисе... Любий мій... Коли б ти знав...— прошепотіла вона, плачучи, печально поблискуючи вологим зором йому в очі.— Коли б ти знав, що я передумала за ці дні... Я винувата...

— Ти не можеш бути винуватою. Бачиш, усе добре, ми зустрілись. Не треба сліз...

— Не треба, так... не треба сліз.— Вона спробувала всміхнутись,— Я стала просто помічати... нерви. Але це минеться...

Ходім, ходім... Он туди, на берег. Як ти змарнів! Трудно впізнати! Ходім. Ні, ти не думай, я тобі все, все скажу. Хочеш, я тобі все скажу? А то ми знову втратимо одне одного, і ти знову забудеш мене!..

— Ні, Шуро, не втратимо, ти будеш зі мною. Ти чуєш? Я тебе нікуди не відпущу. Ні на крок від себе.

— Ні, розстанемось. Знову бої, бої...

— Це не може нас розлучити. Ти будеш зі мною.

Вони йшли берегом Дніпра все далі й далі від переправи, стихали голоси за спиною, і набрякав рожевим вогнем, шерхотів вогкий пісок безлюдних пляжів, де лишилися близькі сліди їхніх чобіт — перші, мабуть, за війну сліди чоловіка й жінки, що разом ішли тут.

Він зупинився, ласкаво-нетерпляче обернув її до себе й довго, ніби не впізнаючи, розглядав її обличчя. А вона погладила рукав його шинелі, знизу вгору зазирнула йому в очі, зашарівшись, спитала:

— Невже це ти? І ти повернувся?

— Я повернувся. І я люблю тебе. І більше нікуди не відпущу од себе, хоча знаю, що нічого ще не скінчилось...

Він знову пригорнув її, знову обняв її так, що трудно стало дихати обом.

— І ти,— сказав він,— ти все-таки вірила, що я живий?

— Я хочу, щоб... ти мене любив,— прошепотіла вона непевно.— Я хочу... тільки цього. Невже ми знов розлучимось?

— Ще нічого не скінчилось, але я люблю тебе. Я люблю тебе.

...Коли вони пішли звідси, сліди, що лишилися на піску, спершу залило водою, потім зовсім розмило їх — і вони зникли.

Бондарєв Ю. В.

Б81 Батальйони просять вогню: Повість. Для серед. та ст. шкіл. в.— 2-ге вид.— / Авторизов. пер. з рос. Н. П. Орлової; Худож. Ю. І. Золотов.— К.: Веселка, 1983.— 172.

Повість лауреата Ленінської та Державних премій СРСР і РРФСР Юрія Бондарєва «Батальйони просять вогню» присвячена Великій Вітчизняній війні, яка стала суворою школою виховання почуттів для тих, хто пішов на поля битв зовсім молодим — зі шкільної лави, з інститутських аудиторій.

Б 70803—033 БЗ—38—10. 82. 4803010102. Р2
М206(04)—83

Юрий Васильевич Бондарев

БАТАЛЬОНЫ ПРОСЯТ ОГНЯ

Повесть

(На украинском языке)

ВТОРОЕ ИЗДАНИЕ

Для среднего и старшего школьного возраста

Авторизованный перевод с русского

Надежды Павловны Орловой

Художник *Юрий Иванович Золотов*

Издательство «Веселка»,

Київ-50, Мельникова, 63

Редактор *Л. Г. Силаєва*

Художній редактор *Д. П. Присяжнюк*

Технічний редактор *К. П. Дворська*

Коректори *П. М. Коваленко, С. В. Гордіюк*

Інформ. бланк № 2807

Здано на виробництво 29. 07. 82. Підписано до друку 02. 12. 82. Формат 84×108¹/₃₂. Папір газетний. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 9,24+1вкл.(0,11)=9,35. Умовн. фарб.-відб. 10,49. Обл. вид. арк. 10,78+1вкл.(0,06)=10,84. Тираж 100 000. Зам. 1222-2. Ціна 50 коп.

Видавництво «Веселка», Київ-50, Мельникова, 63.
Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
Львів-5, вул. Зелена, 20.

*Видавництво «Веселка»
засноване в березні 1934 року.
Щороку випускає 240—250 видань
загальним тиражем
понад 40 мільйонів примірників.*

*Видає українську літературу —
радянську і дожовтневу,
літературу братніх народів СРСР
та країн соціалістичної співдружності,
твори прогресивних письменників світу.*

*Перекладає літературу
з 49 мов народів СРСР і
40 мов зарубіжних країн.*

*Експортує книжки майже
в 100 країн світу.*

ЛЮБИ ДРУЗИ!

Якщо ви хочете більше дізнатись про події Великої Вітчизняної війни, про героїчну боротьбу радянського народу з фашизмом, про подвиги юних партизанів, розвідників, підрильників, підпільників, радимо прочитати книжки, що вийдуть у видавництві «Веселка» протягом 1983 року:

Дем'яненко В. Г. *До батальйону юних зараховується!* Документальні нариси про синів і дочок полків, їхні повсюдні долі.

Котик Г. М. *Мій син*. Розповідь матері Героя Радянського Союзу Валі Котика.

Котик М. Т., Іщенко М. Г., Бережний І. І. *Стрижня. Полум'я. У п'ятнадцять хлопчачих літ*. Збірка повістей про героїчну боротьбу підлітків з німецько-фашистськими загарбниками (серія «Юні герої»).

Черняк С. Я. *Пароль — «Перепустка № 1»*. Документальна повість про Сашка Козака, який у роки Великої Вітчизняної війни був зв'язковим Київського підпільного міськкому партії (серія «Юні герої»).

Про свої враження від прочитаного пишіть на адресу: 252050, Київ-50, вул. Мельникова, 63. Видавництво «Веселка».

50 к.

